

491.990

2-86

w30

11

2010

1. ~~Hydrogen~~ ~~of~~ ~~the~~ ~~respiration~~
 New York Long I. & II

2. ~~Hydrogen~~ ~~of~~ ~~the~~ ~~respiration~~
 John Long.

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

ԲԸ•

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1898.

491.99-5

2-8/

այ

ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

ՀԱՅ ՀՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՈՒՍՈՒՅՆ ԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Ց Գ Ր Չ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Ա Ր Ո Ւ Ե Ս Տ Ի Ն

ԳՐԵՑ

Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ Վ. ՏԱՇԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԵ.

(10 զնկատիպ պատկերով:)

Վ. Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1898.

23803-4.7.

7941.57

Ա Ջ Դ

Գրքուկիս յօրինման պատճառն, իւր ծրագիրն ու նպատակը պարզուած կը գտնէ ընթերցողն անոր յառաջաբանական ներածութեան մէջ (էջ 1—6): Աւելի քան պահանջել կարելի չէ ասկէ, քան որչափ կը ներէր անօուկ նպատակը, որ Լիակատար Հնագրութեան մը յօրինումը չէր: Այսու հանդերձ հնագրութեան էական եւ գլխաւոր կէտերը զանց չեն առնուած, եւ նաեւ անոր օժանդակիչ ծիւղերու (հմմտ. Ակնարկիս վերջաբանը) քանի մը կէտերն այլեւայլ տեղեր գտնէ հարեւանցի ակնարկուած են: Ամէն թերութեամբք հանդերձ կը յուսանք որ քանասէրք յաջորդ հատուածներուն, որ մաս մաս լոյս տեսած էին «Հանդիսի» մէջ (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1897, Թ. 2—12 եւ 1898, Թ. 1—6) այժմ առանձին գրքուկի ձեւով ալ հրատարակուիլն անօգուտ աշխատութիւն մը չեն համարիր:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԼԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԺՈՒԹԻՒՆ էջ 1—6

Ուսումնասիրութիւնը կը պահպին, 1—2: — Ուսուցչապետ Հուգոյ Շուխարտի զիտը եւ Հարցմունք, 2—3: — Նպատակ գրութեանս, 3—4: — Հայ տառերու ծագման մասին, 4: — Ցուցակներ չկան, մատենախօսականք, Ալիշանի գործքերը, 5: — “Ցուցակ” մեր Մատենադարանի ձեռագրաց, 6:

1. ԱՆԹՈՒԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳԻՐՔ ԳԱՍԱՒՈՐԵԼ, էջ 7—13

Յիշատակարանք, 7: — Հատակոտորք եւ Պահպանակք, դժուարութիւն ասոնց ժամանակն որոշելու, 7—8: — Ուսուցչապետին հատակոտորն, 9: — Երկաթագիրն իբրեւ պաշտօնական զիր սկզբանէ մինչեւ ԺԳ դար, 9—10: — Հնագոյն Երկաթագիրք, 11: — Հետեւութիւն. Երկաթագիրն Ե—ԺԳ դար գործածուելով հատակոտորքն անպատճառ հին ըլլալու պէտք չունին, 12—13:

2. ԳԼԽԱԳԻՐ-ԵՐԿԱԹԱԳԻՐՔ ԵՒ ՄԻՋԻՆՄԵՍՐՈՊԵԱՆՔ

էջ 13—24

Յատուէկ էր այս կամ այն տեսակ զիրն Հայոց աշխարհի որոշեալ տեղոյ մը, 13 եւն: — Հին ժամանակ գրութեան նորութիւնք դիւրաւ չէին տարածուիր, 14: — Այժմ՝ ոչինչ կրնանք որոշել այս մասին, 15: — Գլխագիրն եւ Միջինմեքրոպեան ձեռագիրք հաւասար հնութեամբ եւ գործածութեամբ ծանօթ են մեզ. Սինայ, 15—16: — Աստուածաշունչ չկայ երկաթագիր. մեծ ճառքնսիրներ, 17—18: — Ցուցակ հնագոյն երկաթագիր Աւետարաններու Թ—ԺԳ դարերուն մի առ մի. 19—24: — Եզրակացութիւն, 24:

3. ԱՆՈՒԱՆԱԿՈՉՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՏԱՌԱՉԵՒՆԵՐՈՒ. էջ 24—49

Անուանակոչութիւնք Քարամեանցի, Գլխագիր, Միջին եւ Փոքր, 24—26: — Անցման Գրեր, 27: — Բոլորգիր եւն, 28: — Անուանակոչութիւնք անյարմար են, 28—29: — «Բոլորգիր» ՚իւն է, Գէորգ գրիչ, 29: — «Աղիւսակ» գիր, եւ Աղիւսէ մատենանք նաեւ Հայոց ծանօթ, զրոյց Յնովայ եւն, 30—31: — «Գրչագիր» եւն Ըստ Միսիթարայ Ապարանեցոյ, 32: — «Առաջին գիրն», ինդիր ամեհաղբութեան «խոշորութեան» տառերու եւն, 33: — «Նոտր» եւ այլ անուանակոչմանք, 34: — Մեկնութիւնք «Երկաթագիր» քառին. Գրիչ եւ Գրոց. սխալ է երկաթի գրիչ համարելն. Մոմի վրայ գրելն եւն, 35—36 եւն: — «Եղէզն» եւն, «Վարազագիր» եւ սխալ մեկնութիւն, Կնիքներ, 37: — Ուրիշ սխալ ըմբռնմունք, «գիր Պարսից եւ Յունաց» եւն, 38: — «Գրել» նաեւ «քանդակել» կը նշանակէ, 39: — Թամնաք «ի ժանկոյ երկաթոյն» իբր մեկնութիւն «երկաթագրի», 40—41: — «Գրամագիր», «Փառագիր», «Փակագիր», «Չազագիր» եւն, 42: — ՆԿԱՐԱԳԻՐ տառածեւերու տպագրութեամբ նմանցուած օրինակներով, 43—49: — Գլխագիր՝ երեք տեսակ, 43—44: Միջինմարտական, 45: Փոքր երկաթագիր, 45—46 (օրինակաւ մանր միջնոյն): Անցման գիր, 46—47: Բոլորգիր, 47—48: Նոտր, 48: — Շղագիր եւ արդի Գեղաղբութիւնք, 48—49:

4. ԺԱՄԱՆԱԿԱՄԻՋՈՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՐ ՏԱՌԱՉԵՒՆԵՐՈՒ. էջ 50—84

Քարամեանցի որոշմունք, 50—51: — Ն. Եփրեմայ Չազրծեան եւ (անկէ) Ն. Գարեգնի որոշած դարերը, 52—53: — Ն. Ղ. Ինժեճեանի կարծիքն, 53: — Ասոնք յընդհանուրն միայն ուղիղ են, 54—61: — Երկաթագրի շրջանը, 61—64: — Բոլորգրի շրջանը. ՚իւն է, հայ ձեռագիրն 999ին, իսկագիրք ժԲ դարէն եւն, 64—67: — Բոլորգիր ժ դարէն յառաջ (2եւ 1—2) եւն, 68—70: — Կոզովտայ ձեռագիրքը Անուոյ արքունի գրասենն է. 2եւ գրչութեան Էջմիածնի աւետարանին

(2ել 3) եւն, 71—73: — Նոոյի ԺԴ դարէն, Գայ-
լեծորոյ ձեռագիրն՝ բողոք-նոտք (2ել 4) եւն,
73—75: — Շղագիր հին, բողոքըէն ալ ծագած.
Կոստանդնի դաշնագիրը (2ել 5) եւն, 75—77: —
Այլեւայլ տառածուեր միեւնոյն գրքի մէջ, շատ
յաճախ միեւնոյն ժամանակները գործածուած,
օրինակներ, 77—80: — Բաղուածք Լջմիածնի
«Մայր», ցուցակէն, երկաթագիր, միջին, բողոք-
գիր եւ նոտք նազոյն ձեռագիրը նոյն հաւար-
ման, 81—84:

5. ԱՌՏՆԻՆ ԳԻՐ էջ 84—104

Ներածութիւն, 84—86: — Ոչինչ բան յերեւան
ելած է նազոյն յիշատակարաններէն, 86—87:
— Ասորիք եւ իրենց պաշտօնական ու առտնին
գիրը, Հայք յԱսորիս, նոյնն առ Յոյսս. Հայք
ալ առտնին գիր ունենալու էին նաեւ Ե դարուն,
87—92: — Միակ յիշատակարանն՝ Պապիրոսն
հայատառ-յունարէն առ Ա. Գարիէրի, 92—93:
— Ասոր ծագումը, Փայում, 94—95: — Պապի-
րոսներու ժամանակն, ի մասնաւորի հայերէն
Պապիրոսինը, 640էն յտաջ, 95—96: — Նկա-
րագրութիւն Պապիրոսին (2ել 6), 97—98: —
Գիրն եւ առանձնայատկութիւնը, 98—101: —
Յունարէն քտոներու հայերէնի տառադարձու-
թիւնը եւն, 101—102: — Եզրակացութիւն եւ
իսկագիրը, 102—104:

6 ԿՐԿՆԱԳԻՐԸ էջ 104—126

Ի՞նչպէս կը ծագին Կրկնագիրը, 104—105: — Մեր
Մատենադարանի Ազաթանգեղոսն (Թ. 56)
տաաջին ծանօթ հայ Կրկնագիրը, տեղեկութիւնը,
105—108: — Հ. Եփրեմայ Չազըճեան հատուածը
«Տեղեկութիւն», եւն, ուղղագրական փոփոխու-
թիւնը հայ ձեռագրաց եւն, Կրկնագիրը կարդա-
լու կերպեր, եւն, 108—112: — Մեր Մատենա-
դարանի Թ. 505, Ա թերթ մը Կրկնագիրը Պատ-
մութեան Խորենացոյ, 112—113: — Հուգոյ Շու-
խարտ գիտնականին զիւտը, հայերէն-վրացերէն
Կրկնագիրը, 113—116: — Տեղեկութիւնը վերջ-
նոյս վրայ, հատած մ'անկէ եւն, 116—117: —
Բաղուածք նոյն գիտնականին թղթերէն, աղերս

արտաքին նմանութեան հայ եւ վրացի տառերու, 117—119: — Յունարէն-հայերէն Կրկնագիրք թիշէնտորՖի, 119—122: — Կրկնագրաց գիրք «միջինմեարդպեան», է, որ արգելք չէ նութեան. նոյնը թէ Գլխագիրն է Մեսրոպայ գտածը, 122—126:

7. ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԳԻՐԸ ԷՋ 126—157

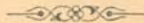
Արձանագրութեանց քաղաութիւնը, հաւաքմունք կամ հրատարակութիւնը, 126—130: — Ընթերցմունք յաճախ վերստուգելու են. նմանահանութիւնը աւելի քիչ են, 130—131: — Հնագոյնըն անմատչելի են հնագրութեան՝ լուսանկարուած շրջալով, Տեկոր, Իւշքիլիսէ, Սոխկեր եւ Դամբարանք Ե—Է դարերէն, Բարխուղարեանի հաղորդածները վերաքննելու կարօտ են, արաքական անուանք են, 131—135: — Սմբատեանի յիշած դամբանք Ե դարու, Պալեանի հաղորդած Երուսաղեմի միւսինի արձանագրութիւնք Ե—Զ դարերէն, 135—138: — Աս հնագոյններու գիրք, արձանագիր ներսեհի Կամարականի եւ այլազան տառեր, 138—140: — Անույ են միւս արձանագրութիւնք (նմանագիծք Էէստնէրի), 140—141: — Վերջոցս ալ այլածել տառերը, 141—143: — Ի՞նչ կրնանք ըսել այս գրերուն համար, 143—145: — Ն. Մառի հաղորդած լուսանկարը արձանագրութեանց (եւ 2 եւ 7), 145—147: Ուրիշ տառածելք (քացի նորոց բոլորգրէն) արձանագրութեանց, երկու հատ միջինմեարդպեան արձանագիրք չին թախայեւ Երերուաց, 147—150: — Ասոնց ալ այլազան ձեւք, 150—151: — Պիշպէքի գերեզմանատան կամ Եօթնգետքի հայերէն-ասորերէն եւ բոլորգիր արձանագրութիւնք (2 եւ 8), Ա տառի յատուկ ձեւն են, 151—155: — Երկաթի են վրայ քանդակուածք, 155—157:

8. ԲԱՌԱՏՐՈՆԹԻՒՆ ԵՒ ԿԻՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 157—177

Կիտաղրական դրութիւն Պապիրոսի եւ Էջմիածնի աւետարանին, 157—158: — Պէտպիսութիւնք մեր Մատենադարանի Երկաթագրերուն, 158—159: — Կիտաղրութեան նշանք ուրիշ հնագոյն ձեռագրաց մէջ, Կէտ, Կրկնակէտ, Ստոր են, 159—162:

— Շեշտ, 162: — Ենթամսայ կամ Տողադարծի նշան, 163—164: — Տարբերութիւն Կիտաղրութեան երկաթագրերու եւ բոլորգրերու, ուրիշ նշանք, Զերականք, հատած Եսայեայ նշեցւոյ, 164—165: — Բառարաժանողով կամ քառանջատ գրութիւն եւ Տողադարծի, համեմատութիւն երկաթագիր եւ բոլորգիր ձեռագրաց, օրինակներ, եւն, 165—169: — Չափական գրութեանց ազդեցութիւնն, իսկագիր մը Գր. Տաթեւացոյ, Խազք, եւն, 169—170: — Փաւիայի ձեռագիրն եւ Կ. Կոնստանդնուպոլսի ձեռագիրն, 171—172: — Կիտաղրութիւն եւ վերծանութեան նշանք Արծանագրութեանց սկզբանէ մինչեւ ԺԳ դար, 172—177:

9. ՎԵՐՋԱԲԱՆ ԵՒ ՅԱՒԵԼԼԻԷ էջ 177—199
 Վերջաբանական խորհրդածութիւնք, 177—181:
 — Անտոնեան Հարց «Թարգմանչագիր», աւետարանք, 181—188: — Նոր բոլորգիր հատակոտոր մը ԺԱ դարէն (Ձեւ 10): 188—191: — Դիւանականք Լեւոնի Բ եւ Աւշի, 191—194: — Երկու նոր Կրկնագիրք, 194—196: — Երուսաղեմայ դամբարաններու մասին. Խորենացոյ երկաթագիր պատասիկք, 197—199:

Ա Կ Ն Ա Ր Կ Մ Ը

Հ Ա Յ Հ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Վ Ր Ա Յ

Պարզ դիպուածի արդիւնք են յաջորդ
տողերն, որ ըստ այսմ՝ ինչպէս բացայայտ
կ'ըսենք, իբրեւ յատուկ ուսումնասիրութիւն մը
գրուած չեն: Տակաւին շատ մանուկ է հայ
հնագրութիւնը (paléographie), ամենակարեւոր
ինդիքները լուծելու կանոնաւոր փորձ մ'ան-
գամ եղած չէ. բազմաթիւ կէտեր տակաւին
առեղծուած կը մնան՝ թաղուած խոր մթու-
թեան մէջ: Թէեւ զարմանալի երեւայ այս բանս՝
նկատելով հայկական ձեռագրաց մեծ քանակու-
թեամբ եւ ամէն տեղ գտնուիլը, սակայն ճշմա-
րիտ է: Իջմիածին իւր իբր 4000 հայերէն ձե-
ռագիրներով, Երուսաղէմ եւ Վենետիկ իւրա-
քանչիւրն իբր 2000 կտորով, չլիշելով աւելի
փոքր ժողովածոյքները, հաւաքումներ են՝ որ

կրնան մրցիլ շատ մ'ելրոպական նաև մեծ մատենագարաններու արեւելեան ազգաց ձեռագիր գանձերու մթերքներուն հետ: Եւ սակայն այսչափ առատ ատաղձ ունենալով հանդերձ՝ տակաւին քիչ բան եղած է նոյն իսկ հայ մատենագրութեան համար ընդհանրապէս, թող ասոնց գրչութեան արուեստն ուսումնասիրեն: Իրաց այս պարագային մէջ եւ քանի որ Հայոց հնագրութեան եւ ո՛չ պարզ ձեռնարկ մ'եղած է՝ որչափ մեզի ծանօթ է, անկարելի է որ այն բազմաթիւ խնդիրներն՝ որ ձեռագիրներով զբաղող բանասիրի մը մտաց առջեւ կ'ելլեն ամէն քայլափոխին, վերջնական ու որոշ լուծում գտնեն: Ամէն նաև փոքր՝ օգնութիւն կամ դատողութիւն անօգուտ չէ կարծենք: Այս տեսակիտով միայն գրուած են յաջորդները, որոնք՝ ինչպէս կը յուսանք անօգուտ պիտի չերեւան հայ բանասիրաց:

Տարւոյս սկիզբն՝ յունուարի կէսերն՝ էր որ վրական իրաց բազմահմուտ քաջածանօթ գիտնական մը՝ ուսուցչապետ Հուգոյ Շուխարդ (H. Schuchardt) ի Գրաց, անգամ աւստրիական ձեմարանի գիտութեանց, թղթով կը ծանուցանէր հայերէն հնագրութեան համար նշանաւոր եւ մեզի անակնկալ գիւտ մը. այսինքն՝ թէ ձեռք բերած է Ը—Թ. ԴԱՐՄԱՆ ԳՐԱՅԻՐԷՆ ԿՐԻՄԻՒՆԻՆՆԵՐ ՎԵ՛, որ ներքեւը հայերէն գրութիւն մ'ունի: Ուսուցչապետն՝ որ այս ձեռագրին հետ ուրիշներ ալ ձեռք ձգած էր, անոնց միոյն կողերէն հանելով մագաղաթեայ հայերէն հա-

տակոտոր մը՝ խաւրած էր մեզ, խնդրելով որ անոր գրերուն որպիսութեան, հնութեան եւն մասին տեղեկութիւն տրուի իրեն: Բայց նաեւ բազմաթիւ հարցումներ ուղղած էր հայկական հնագրութեան մասին, որոնց պատասխանին կը սպասէր: Քիչ մ'երեքն ուրիշ նամակներով նոր հարցումներու հետ՝ աւելի եւս տեղեկութիւններ տուած էր յիշեալ հայերէն կրկնագրին մասին, միանգամայն վրական ձեռագրէն մէկ էջ մը յաջող լուսանկարով մեր տրամագրութեան ներքեւ գրած: Ուսուցչապետին հարցմանց պատասխանն՝ որչափ կարելի էր՝ տրուեցաւ. բայց բնական էր որ ամէն կէտի մէջ որոշ եւ վերջնական վճիռ մը տալ կարելի չէր:

Խնդիրն այնպիսի կէտերու վրայ ըլլալով, որոնց մասին տակաւին քիչ մտադրութիւն եղած է Հայոցս մէջ, աւելորդ Համարեցանք նոյները պարզել հոս մեր ընթերցողաց առջեւ: Յաջորդն ըստ այսմ նախնաբար նամակի մը քիչ մ'երկայն պատասխանն է, միայն հոս տեղ տեղ աւելի պարզուած եւ քանի մը մասերու յաւելուածներով: Եթէ ուրիշ արդիւնք չունենան այս սողերը՝ գոնէ կը յուսանք որ խնդրոց այժմու վիճակին վրայ գաղափար մը կու տան ընթերցողներուն. եւ թերեւս հայ հնագրութեան վրայ հրաւիրեն այն բանասիրաց ուշագրութիւնն՝ որոնք աւելի միջոց ունին նոյն խնդրով զբաղելու՝ առ ձեռն կամ մատչելի ունենալով հայերէն ձեռագրաց մեծ հաւաքումներ, ուր ի մասնաւորի հնագոյն գրչութիւնք ցանցառ չեն:

Ինքնին կը հասկցուի ուրեմն որ յաջորդովս աւելի խնդիրներ առաջարկել քան լուծել փորձուած է, եւ այն՝ որոշ շրջանի մէջ, հետեւելով ուսուցչապետին հարցմանց, եւ որովհետեւ նպատակ ալ չունէինք հնագրութեան ամէն խնդիրները հետազօտել, պարզապէս թերակատար ընդհանուր տեսութիւն մըն է այս գրութիւնը:

Հայոց տառերուն վրայ շատ գրութիւններ լոյս տեսած են, բայց ասոնք կամ հետազօտութիւնք են տառերու ծագման¹, եւ կամ անոնց նախնական հնչման վրայ կը խօսին մասնագիտօրէն եւ գիտնական հիմանց վրայ հաստատուած²: Տառերու հետզհետէ զարգանալուն եւ ձեւերու փոփոխուելուն նկատմամբ՝ հնագրական տեսակէտով՝ որեւէ յատուկ եւ հիմնական քննութիւն եղած չէ, բայց միայն հարեւանցի գիտողութիւններ այլեւայլ առիթներով,

1 Հմմտ. հնոց մէջ Գարահաւղէնի գրութիւնն ի ZDMG, XXX, 53—80. նորերէն՝ Իսահակ Յարութիւնեանց, «Հայոց գիրը», Տփղ. 1892 եւ Ն. Տաղաւարեան «Ծագումն հայ տառից», Վիեննա 1895: Առաջնոյն արժեքին մասին տես «Հանդէս», 1893, էջ 88—92. վերջնոյն համար՝ «Հանդէս», 1896, էջ 213—217. հմմտ. նաեւ անդ. 72—76:

2 Հմմտ. (Գեր. Հ. Արսէն Ա. Այտընեան) «Տառագարձութեան խնդիրը», «Հանդէս», 1888, էջ 73—77, 97—104, 117—122, 149—155, 165—168, 208—213 եւ 1889, էջ 37—40: — Նոյն խնդրոյ վայ՝ ընդհանրապէս ոչ միշտ յաջող՝ ուրիշ գրութիւններէն յիշենք՝ Հ. Բ. Ա. Սարգսեան, «Տեսութիւն տառագարձութեան խնդրոյն եւ հայերէն նշանագրաց վրայ», ի «Բազմավէպ», 1889, էջ 21—42, 97—103, 129—134 եւ 161—170:

ընդհանրապէս առանց գիտնական հաստատ հիմանց¹ Գժբախտաբար եւ ոչ լաւ ցուցակներ հրատարակուած են հաղարներով հաշուող հայերէն ձեռագրաց, որ ամէն կողմ կը գտնուին, որով չենք ալ կրնար ապահովութեամբ գիտնալ թէ այս կամ այն դարուն որչափ եւ ինչ գրով ու արուեստով ձեռագիր ազատած է կորստենէ եւ հասած մեզի: Օրինակի համար Երուսաղեմայ մեծաքանակ հաւաքման մասին շատ չնչին տեղեկութիւն ունինք. Էջմիածնի այժմ իբր 4000 ձեռագրով գրատան ցուցակ մ'ունինք՝ Կարինեանցի կոչուած, որ 2340 թիւ կը պարունակէ (Տիղ. 1863), ցուցակ մ'որ գոհացուցիչ չի կրնար համարուիլ: Նաեւ իբր երկու հաղար թուով եւ շատ ընտիր ձեռագիրներ պարունակող Վենետից Մխիթարեան շարք ճոխ գրատունը տակաւին ծանօթացած չէ ընդհանրութեան՝ ցուցակով մը: Սակայն նոյն գրատան գանձերէն շատ բան ծանօթացուցած է, եւ այն՝ յաջող ճշգրտապատկերներով հարիւրաւոր ձեռագրաց այլեւայլ մասերու, ուստի եւ հայ հնագրութեան համար ալ մեծ արժանիք ստացած՝ մեծանուն գիտնականն է. Գ. Վ. Ալիշան, իւր մեծածաւալ համագրութեանց մէջ, զորոնք շատ յաճախ

1 Այսպէս համառօտ եւ ընդհանուր տեղեկութիւն մը «Հայ գրչագիրք» առ Վ. Հ. Գ. Չարբժ. «Հայկական հին Գպրութիւն» Վենետ. 1886, էջ (55—)57—84 եւ ուրիշ քանի մ'աննշան բաներ: «Եւրոպա» թերթի գրութիւնը յետոյ կը յիշենք:

պիտի յիշենք¹: Հազիւ նոր ժամանակներս սկսան կանոնաւոր ցուցակներ լոյս տեսնել՝ Միաբանութեանս նախաձեռնութեամբ, որուն մատենադարանի ձեռագրաց ընդարձակ ցուցակն ալ վերջերս լոյս տեսաւ², ուր փոյթ տարուած է տառերու այլեւայլ տեսակները ներկայացընել նմանահասնութեամբ (Տախտ. Ա, 1—6 եւ Բ, 7—20), ինչպէս նաեւ դրուած է յատուկ տախտակ մը հնութեան ձեռագրաց՝ նշանակելով հնագոյններուն տառերու տեսակը. (անդ, էջ ԺԸ—ԻԳ:) Բաց աստի ինչ ընդհանուր տեղեկութիւն որ քաղել կրցանք մեր հաւաքման նոյն ժամանակի 573 ձեռագիրներէն՝ դրուած են՝ բաց ի իւրաքանչիւրին ստորագրութենէն՝ նաեւ Յուցակի Ներածութեան մէջ՝ հանդերձ ցանկերով գրիչներու, ծաղկողներու, գրչութեան գլխաւոր կենդրոններու, եւն. (անդ, էջ Է—ԺԵ:) Քանի մ'ուրիշ գրութիւններ ալ, որ այս կամ այն տեսակիտով նպաստամատոյց եղած են այլեւայլ իրաց քննութեան եւ լուսաբանութեան, պիտի յիշենք յընթացս Ակնարկիս: Այժմ՝ պէտք է կրկնել թէ Հայոց տառերու զարգացման եւ Հայոց գրչութեան արուեստի պատմութիւնը գրուելու տակաւին փորձանգամ չէ եղած, եւ լաւ եւ ընդարձակ ու հիմնական հնագրութեան մը պէտքը շատ զգալի է:

¹ Յատկապէս՝ «Շիրակ», Ա. կնեւ. 1881. «Սիսուան», 1885. «Այրարատ», 1890, եւ «Սիսական», 1893:

² Ա. իեննա 1896, դերմ.-հայերէն, 4° էջք 1522 եւ եօթը Տախտակ. — Քարամեանցի Յուցակը՝ տառերու նմանահասնութեամբ՝ յիշելու առիթ պիտի ունենանք:

1.

Հայերէն ձեռագիրները՝ ինչպէս նաեւ ասորականք՝ ընդհանրապէս մեծ գիւրութիւն կը մատուցանեն հնութեան լաւ սովորութեամբն որ առհասարակ մէկ կամ աւելի « յէշ-դուշ-ուշ » կ'ունենան, ուր գրիչն, ստացիչն, գրութեան թուականն եւ տեղը կը ծանուցուին՝ յաճախ երկար տեղեկութիւններով իւրաքանչիւրին ընտանեաց, նոյն ժամանակները եւ տեղերը պատահած գիւպաց, եւն: Գժուարութիւն կը պատճառեն միայն անթուական ձեռագիրներն՝ որոնք կամ չունէին որեւէ յիշատակարան կամ յընթացս ժամանակաց ինկած կորսուած են անոր վերաբերեալ թղթերը: Հին ձեռագիրներու յարգը քիչ անգամ ճանչցուած է յետագաներէ, որոնք այլեւայլ պիտոյից — յաճախ իբրեւ Պաշտօնաւոր ձեռագիր մը կազմելու համար — գործածած, փճացուցած են երբեմն այնպիսի ձեռագիրներ ալ, որոնք իրենց շքեղ գրչութեամբն ու նաեւ ծաղկմամբ ամէն թանգարանի զարդ կրնային համարուիլ՝ եթէ անարատ հասած ըլլային: Ըստ բախտի մեզի հասած այս հատակոտորներուն լաւագոյն օրինակներէն մին է մեր մատենադարանի Թ. 456, Ա, 1 հատակոտորն մեծագիր (36,5 × 27,5) երկսիւն մեծ գլխագիր երկաթագրով, շքեղ ծաղկաւ եւ նկարներով Աւետարանի մը. (երեք տող նմանահասնուած տես Յուցակ, Տխտ. Ա, 1:) Մերձաւորապէս ԺԱ — ԺԳ դարերէ դրած ենք հատակոտորիս գրչութիւնը:

Բայց ինչո՞ւ արդեօք ոչ աւելի հին: Եթէ տա-
ռերու ձեւերը միայն ի նկատ առնուէին, ար-
գելք մը չկար կարծենք քանի մը դար ալ
հնագոյն համարելու: Ն. Քարամեանց Պելլինի
գրատան Ms. Or. Minut. 285 ձեռագրին (գրուած
1432ին) կից 4 մագաղաթեայ թղթերը, որ
յիշեալ թ. 456, Ա, 1 հատակոտորին շատ նման
գիր մ'ունին (Tafel Ia, 1) մերձաւորապէս թ.
դարէն կը համարի, իսկ տառերու ձեւն իբրեւ
օրինակ այն գրին, որ Ե—Ղ դարերուն կը գործ-
ածուէր: Հոս ի հարկէ բաց ի ուրիշ նշան-
ներէ — զոր օրինակ մագաղաթի կոկման արուես-
տի շատ մեծ կատարելութիւնը, — գլխաւո-
րաբար գունագեղ եւ նկարիկներով ճոխ խո-
րանազարդին եւ մեծ զարդագրին ծաղկման
արուեստին կատարեալ աստիճանն էր որ ստի-
պեց զմեզ ԺԱ—ԺԳ դարերէն հին չհամարիլ.
քանի որ գիտենք թէ ասկէ հնագոյն ձեռագրաց
հայ ծաղկողներու զարդերն եւ մանրանկարներն
տակաւին որչափ պարզ ու անզարդացած են¹:

Քիչ չեն այն կտորներն ալ, նաեւ երբեմն
ամբողջ ձեռագիրներ, որոնք որեւէ ուրիշ նշանէ
զուրկ են. ուստի իրենց հնութիւնը մերձաւո-
րապէս որոշելու համար միայն տառերու ձեւն ու
գրչութեան կերպը կը մնայ: Հոս պէտք էր որ
հայ հնագրութիւնն աւելի որոշ կանոններ ու-

¹ Հմմտ. Մոսկուայի 887ի աւետարանին կամարներն
եւ նաեւ 989ի գրուած Էջմիածնի հռչակաւոր աւետարանին
հայ գրչին սեպհական զարդերը. (Ստշիգովսկի, «Էջմիածնի
աւետարանը», Վիեննա 1892, էջ 18—19 եւ 75—76:)

նենար՝ զասոնք դիւրութեամբ դասաւորելու. եւ ճիշդ այս կանոններն կամ ըսենք ապահով ապացուցուած իրողութիւններն են որ կը պակսին այժմ՝ քննութեանց ալ պակսելովն: Առնունք իբր օրինակ այն հատակոտորն զոր Աւսուցչապետն խաւրած էր՝ վրական ձեռագրի մը կողերէն հանելով: Բաւական մեծ գլխագիր-երկաթագրով է հատակոտորս՝ յայտնապէս ճաշոցի մը մէկ պատանն. (առաջին կողման նիւթն է՝ Ղուկ. Ե, 24—26, երկրորդ կողմանն՝ Մատթ. Ը, 28—31:) Գիրք՝ գրեթէ նոյն մեր մասունագարանի Թ. 456, Ա, 2 հատակոտորին՝ իբր ԺԱ—ԺԲ դարերէն, որմէ չորս տող դրած ենք լուսատիպ (Տխտ. Ա, 2.) եւ նոյն այն կտորին հետ, զոր Քարամեանց ալ դրած է նմանահանութեամբ (Tafel Ia, 2) իբրեւ «միջակ գիր» եւ օրինակ գրչութեան Ը—Ժ դարերու:

Գիտմամբ յիշեցինք այս երկու կտորները գրեթէ ճիշդ միեւնոյն գրով, որոնց գրչութեան ժամանակն այնչափ անորոշ կը մնայ մեր արդի ծանօթութիւններովն, որ՝ ինչպէս վերը յիշուեցաւ, այլեւայլ անձանց որոշած մերձաւոր ժամանակն Ը—ԺԲ, ուստի ամբողջ չորս դարու անջրպետ ունի: Ասոր պատճառն է ասկէ զատ այն ալ որ երկաթագիրն՝ ըլլայ գլխագիր կամ միջինմետրոպեան կոչածնիս, երկար դարեր ուշաճիւղ գիրն էր՝ գլխաւորաբար եկեղեցական գրքերու, եւ յաճախ գործածուած կը գտնենք նաեւ այն ժամանակներն՝ երբ գրերու միւս տեսակներն, զոր օրինակ բողբոջիւրն, արդէն

կային եւ նաեւ երբ տիրող եղած էին արդէն գործածութեան մէջ. ուստի նաեւ ժԲ — ժԳ դարերուն: Ըստ այսմ այսպիսի երկաթագիր հատակոտոր մը կրնայ ը — Թ դարերէն ըլլալ, ինչպէս կը կարծէր Ուսուցչապետն համեմատելով անոր գիրն Քարամեանցի քիչ մը յառաջ յիշուած «միջակ գիր» կոչածին հետ: Բայց ճիշդ խօսելով՝ կրնայ նաեւ աւելի կանուխ ժամանակէ ըլլալ, եթէ ուղիղ է այն կարծիքը թէ Մեսրոպայ յարգարած գիրը գլխագիր երկաթագիրն էր. միւս կողմանէ նաեւ աւելի ուշ ժամանակի վերաբերիլ, մինչեւ անգամ ժԳ դարու: Այսչափ ուշ ժամանակէն ալ կան արդեամբք երկաթագիր ձեռագիրներ որոշ թուականաւ, ուստի առանց գրութեան ժամանակը խնդրոյ տակ ըլլալու, եւ այն՝ բաւական թուով: Յիշենք իբրեւ օրինակ հատ մը՝ Աւետարան մեծագիր մագաղաթեայ Հաւուց թառ վանքը գրուած եւ շքեղ ծաղկուած Իգնատիոս անուն ճարտարէ շատ մեծ ծախքով, ինչպէս կը լսենք յիշատակարանէն, 1214ին: Հ. Գ. Վ. Ալիշան էջ մ'ամբողջ՝ Յովհաննու աւետարանի սկիզբը՝ դրած է գունատիպ նմանահանութեամբ, որ պայծառ կը տեսնուին գեղեցիկ գծուած գլխագիր-երկաթագիր տառերն աւետարանի սկզբան — շաբ նման վերոյիշեալ հատակոտորին տառերուն, — մինչդեռ խորագիրքն նոյնպէս յաջող գծուած միջինմեսրոպեան տառերով են¹: Առ-

1. Հմմտ. «Այրարտա», 356—357 էջերուն մէջտեղ գրուած: Սակայն բուն գրքին կամ մարմնոյն գրի մասին

ջիւս եղած ձեռագիր ցուցակի մը համեմատ՝ միայն Վենետիկ կը գտնուին այս ժամանակներէն հին աւետարաններ, չորս հաս որոշ թուականաւ ժ.Գ. դարու, ամէնն ալ «երկաթագիր», (գժբախտաբար առանց երկաթագրի տեսակն որոշելու:) Ասոնք գրուած են 1181, 1200, 1204—5 եւ 1230 թուականներուն¹: Միւս կողմանէ նոյնպէս երկաթագիր, եւ եթէ չենք սխալիր՝ յիշեալ հատակոտորին տառերուն շատ նման գրով է՝ որոշ Լոս-Անջելոս եղած հայերէն ձեռագրաց ծանօթ ամենահինը՝ Աւետարան Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի՝ գրուած ՅԼԶ (= 887) թուին², ինչպէս նաեւ «երկա-

բան մ'ըսուած չըլլալով հոն՝ անկարելի է կարծել որ միայն աւետարանաց սկիզբները կամ խորաններու կից էջերն ըլլան երկաթագիր գլխագիր, իսկ մարմինն՝ ըսենք՝ միջինմետրոպեան: Այս կարգի գրչութիւններ քիչ չեն գրեթէ ամէն հաւաքման մէջ: Յաճախ երբ գիրքը նաեւ բոլորգիր է՝ գլխաւոր հատուածոց սկիզբը, աւետարանաց խորաններու էջերն՝ երկաթագիր կ'ըլլան, առաջին տողերն՝ զարդագիր կամ գոնէ զոյնզոյն: Այսպէս մեր մատենադարանի Թ. 5 բոլորգիր ճաշոցը 1223ին, եւ ուրիշներ:

1 Հմմտ. Վենետիկ «Աւետարան Ա» գրուած ՈԼ (= 1181) թուին. «Աւետ. Բ» ՈԾԴ (= 1205) թուականին. երկու տարի միայն յառաջ «Աւետ. Է» գրուած ՈԾԲ (= 1203) թուին, որմէ ալ երկու տարի կանուխ թղթի վրայ գրուած «Աւետ. ԼԹ» ի թուին ՈԽԹ (= 1200), եւ վերջապէս «Աւետ. Խ» գրուած ՈՀԹ (= 1230:) Ամէնն ալ պարզապէս «երկաթագիր» նշանակուած են. ուստի ոմանք թերեւս միայն միջինմետրոպեան երկաթագիր ըլլան:

2 Ճշգրտապատկեր մը տես առ Խոսհակ Գարու-թիւնեանց, «Հայոց գիրք», Տախտ. Է, բայց յոռի յորինուած ըստ արուեստին: Աւետարանս՝ որ ուղղագրութեան եւ բնագրի մասին ալ մեծ կարեւորութիւն ունի, հրատա-

Թագիր, է ասկէ միայն իբր քսան տարի կըրտսեր Աւետարանը ՄԼՔէ Թագուհւոյ ի Ղենետիկ ՅԾԵ (= 906) Թուականին:

Յամենայն դէպս, եթէ միայն հոս յիշուած «երկաթագրերը» բուն մետրոպեան կամ գլխագիր են, կ'ունենանք (ամենահինն 887 եւ նորագոյնն 1230 Թուականին ըլլալով) գրեթէ չորս ամբողջ դարու անջրպետ՝ նոյն գիրը գործածուած: Եւ կարելի ալ չէ ամենեւին ըսել թէ ասոնք վերջին եզրներն են, որմէ ասդին եւ անգին պիտի չգտնուի կամ չի գտնուիր նոյն գրերով ձեռագիր եւ ուրիշ յիշատակարաններ:

Եւ եթէ ճիշդ է գլխագիր տառերը Մեսրոպայ տալը, ութ դար կ'ունենանք (Ե—ԺԳ) երկաթագրի գործածութեան, առանց տակաւին որոշ նշաններ ունենալու որ այս երկար ժամանակամիջոցն այլեւայլ շրջաններ կարենանք բաժնել՝ իւրաքանչիւրին յատուկ գոնէ մանր բայց ապահով եղանակաւ որմունք — քանի որ երկաթագիր-գլխագիրն յէականս նոյն է այս ամէնուն մէջ, — զանազանել, եւ ըստ այնմ խնդրոյ նիւթ եղող անթուական գլխագիր ձեռագիր մ'աւելի որոշ շրջանի կամ միջոցի վերագրել: Չենք ըսեր թէ անկարելի պիտի ըլլայ այս.

բակութեան կը պատրաստուի այժմ խնամով ուսուցչագետ Գր. Խալաթեանցի: — Ասոր մասին հմմտ. առ այժմ Քիւզիկ-Յովհաննիսեանի անդեկատու գրութիւնը (Մոսկ. 1893) ուսերէն: Նոյն հեղինակն ունի նաեւ «Հին հայերէն ձեռագիրք», ուսերէն փոքր գրութիւն մ'ալ (Մոսկ. 1892), վեց լուսանկարով ձեռագրաց, բայց ամէնն ալ բոլորդէր եւ ոչ հնագոյն գրութիւններ:

միայն թէ առ այժմ զուրկ ենք ճշգրիտ յատկանիշներու ծանօթութենէ: Այս պատճառաւ էր որ մեր գրատան մէջ գտնուած բազմաթիւ գլխագիր հատակոտորները Ցուցակին մէջ մեծաւ մասամբ միայն իբր ժԱ — ժԲ դարերէն յառաջ նշանակուած են, առանց աւելի մեծ հնութեան վերագրելու, բայց միայն մէկ քանին՝ ուր ուրիշ կուռան մը կար կամ աւելի հաւանականութիւն. (հմմտ. Թ. 456, եւն:) Այս նշաններէն մին է այն, երբ ձեռագիրն՝ որուն կողէն հանուած են հատակոտորքն, ինքնին մեծ հնութիւն ունենայ:

2.

Զուր խնդիր մը չէ կարծենք Ուսուցչապետին երկրորդ հարցումը թէ արդեօք երկաթագրի գործածութիւնը Հայոց աշխարհի այս կամ այն մասին յատուկ չէր: Գրչութիւնն այնպէս զարգացած կը գտնենք գրեթէ ամէն երկաթագիր (գլխագիր կամ միջինմետրոպեան) մատեաններուն մէջ, որ պէտք ենք ընդունիլ անոնց գրիչներուն առաջնակարգ գեղագիր արուեստաւոր ըլլալն: Բայց ճարտար գրիչ չի ծնանիր մարդ: Եւ գրչութիւնն այնպիսի եւ ձեւերու այն փոքրէակ կատարելութեան հասցընելու համար՝ անհրաժեշտ էին մշտատեւ վարժու-

1 Օրինակի համար մեր գրատան Թ. 273 կոչման ընծայութեան գրութեան տարին է 1277: Ասոր կողերուն կից գտնուած են — կազմը նոյնպէս հին է — պահպանակ երկու հատակոտոր մեծ գլխագիր տաւերով՝ Թ. 456, Ե: Այս պարագայիս մէջ հաւանականութիւն կայ նոյները գտնել իբր Թ—Ճ դարուն զնեղու:

թիւնք եւ ուսում կամ կրթութիւն: Արդէն ձեռագիր յիշատակարանաց մէջ շատ յաճախ կը հանդիպինք գովութեանց այն վարդապետաց, որոնց քով ուսած էր այս կամ այն գրիչնիւր գրչութեան արուեստն: Օրինակի համար՝ բազմաթիւ անձանց մէջ մին միայն յիշելու համար՝ Թովմաս Մեծօրեցի պատմագիրը կը յիշուի իբրև գրութոյց եւ տածիչ գրչութեանց¹: Գրչութեանց՝ ինչպէս նաև այն ժամանակներն ընդհանրապէս որևէ կրթութեան՝ կենդրոններն էին գլխաւորաբար վանքերը: Անկարելի է ուրեմն մտածելն որ մեր ընդարձակ աշխարհին այս կամ այն կողման վանքերէն մին աւելի մէկ տեսակ գրի ոյժ տար մշակելով եւ զարգացնելով զայն. ուրիշ հեռաւոր մը՝ գրչութեան մէջ յատուկ մանր եղանակաւորումներ ցուցնէր, եւն: Հին ժամանակի հաղորդակցութեանց նուազութիւնն ու դժուարութիւնը չէր ներեր որ՝ օրինակի համար՝ երբ Նիխիկիոյ մէջ գրչութեան նոր հոսանք մը ծնանէր, նոյնը ծաւալէր անմիջապէս մինչև հեռաւոր հայաբնակ սահմաններն: Ընդհանրապէս կրնայ միշտ ըսուիլ որ կրթութեան կենդրոններէն հեռու գտնուող վայրերը՝ ինչպէս ամէն բանի՝ նոյնպէս գրչութեան մէջ միշտ աւելի հին ձևերը կը պահեն, եւ շատ ուշ տեղի կու տան նորագոյն սովորութեանց: Եթէ միայն հազարներով եւ ամէն անկիւն գտնուող արձանագրութիւնք հետազոտուէին եւ հաւա-

1 Տես «Ցուցակ» էջ 880:

քուէին լուսանկարով կամ նմանադրոշմով, շատ պայծառ պիտի տեսնուէր այս երեւոյթը¹, որ ուրիշ ազգաց քով ալ նոյն է:

Ուղիղ է անշուշտ այս գաղափարը: Բայց մանրամասնութեանց իջնալ եւ աւելի որոշ շրջաններ բաժնել տակաւին կարող չենք՝ չունենալով ձեռքերնիս բաւական ատաղծ: Յատկապէս երկաթագիր ձեռագիրներուն գալով՝ անշուշտ ձեւերու այն մեծ տարբերութիւնը որով կը զանազանին կրօրածեւ գլխագիրն եւ ուղղածեւ միջինմետրոպեանն (զոր օր Մ եւ Մ, Տ եւ Մ՝ եւն) ունեցած են նախնաբար իրենց որոշ շրջանն: Բայց երբ եւ ո՛ւր, կարող չեմք առ այժմ՝ պատասխանել: Շատ կանուխ ըլլալու է այս անշուշտ. վասն զի այժմ՝ նոյն հնութեամբ գլխագիր եւ միջինմետրոպեան՝ ըլլայ ձեռագիր ըլլայ արձանագրութիւն՝ մեր առջեւ կ'ելեն լիովին զարգացած:

Երկաթագիրն (երկու ձեւն ալ իրենց մանր պէսպիսութեամբ) իբրեւ պաշտօնական գիր՝ գոնէ

1 Ուսուցչապետ Ն. Մառ «Մի սաստանաբար Եօթնգետից», յօդուածին մէջ նոյնը կը հաստատէ՝ զրելով ի միջի այլոց («Հանդէս», 1895, էջ 35). «Այս հանգամանքը միանգամ եւս ապացուցանում է թէ ինչպէս կենդրոնում մեռած ձեւերը շարունակում են գեռ եւս կեանք ունենալ հեռու սահմանազուխներում կամ գաղթավայրերում: Մինչեւ անգամ Երկաթագիր հնագոյն թիղը, այն՝ որ կրօրակ ունի, մինչ Անիում Հայոց քաղաքակիրթ կեանքի կենդրոնում տեղի էր առել նոր ձեւերի, սահմանազուխներում եւ Արաստանի սահմանակից վանքերում գեռ պահուում էր, ինչպէս այդ տեսնում եմ թ. Գ. Բերենշտամի արձանագրութիւններին սահմանադրոշմերից, որ այժմ մօտս են:»

մինչեւ ժԱ դար՝ արդէն Հայոց աշխարհի ամէն կողմ՝ գործածուած կը տեսնենք. որչափ որ մեզի ծանօթ ձեռագիրներէն կրնանք հետեւցընել: Բայց արդէն դիւրաւ ալ կը մեկնուի այս բանս: Եթէ գլխագիրն է հնագոյն կամ Մեսրոպեան ձեւը, հինգերորդէն մինչեւ Ը—Թ դար, որոնցմէ ունինք հնագոյն ձեռագիրներ սակաւ թուով, եւ մինչեւ ժ—ժԱ դար եւ աւելի ուշ, շատ երկար ժամանակամիջոց մը կայ, եւ դարերու այս ընթացքին մէջ պաշտօնական նոյն գիրն եւ անոր մէկ ուրիշ եղանակաւ որումն (միջինն) ամէնէն հեռու անկիւններն ալ կրնար մտնել: Զարմանք չէ ուրեմն որ թէ՛ գլխագիրն եւ թէ՛ միջինն այժմ միեւնոյն հնութեամբ ծանօթ է մեզի. եւ դարձեալ որ տառերու այս ձեւերն այժմ տեղւոյ մը՝ ըսենք Հայոց այս կամ այն գաւառին՝ յատուկ չենք կրնար համարիլ, քիչ շատ ամէն կողմ նոյն գրերով ձեռագիր հասած ըլլալով մեզի: — Թէ Սինայի հետ կապ չունի մեր երկաթագիրը՝ խնդրոյ տակ չէ¹:

Աւելորդ չենք համարիր հոս յիշել ծանօթ հնագոյն երկաթագիր գրչութեանց գլխաւորներն՝ մտադիր ըլլալով անոնց գրչութեան տեղերու: Կ'ընտրենք միայն Աւետարաններն, որոնք՝ ամէն ուրիշ գրքերէ աւելի՛ պահուած են հնա-

1 Վասն զի Ռուսոց շապետը կը կարծէր թէ թերեւս գրի այս ձեւն կապ ունենար Սինայի վանաց հետ, ուր դանուած են հնագոյն յունական երկաթագիր մատեաններ (ի միջի այլոց Սինայական կոչուած Աստուածաշունչն Գ դարուն,) այնու մանաւանդ որ չէին պակսեր այն կողմերն ալ կայ միանձունք:

Գոյն օրինակներով¹: Վիակատար Աստուածա-
 շունչ՝ օրինակի համար՝ երկաթագիր ծանօթ
 չէ. եղած հնագոյնները գրեթէ առանց բացա-
 ռութեան բոլորգիր են, եւ հնագոյնքն ալ միայն
 թՖ դարէն կը սկսին². երեւոյթ մ'որ քիչ մը
 դժուար է մեկնել: Չենք կրնար դիւրաւ ըսել
 թէ Աստուածաշնչի մեծութիւնն էր ասոր պատ-
 ճառն, որ երկաթագրով՝ հսկայ հատոր մը կ'ըլ-
 լար (մագաղաթ կամ նաեւ թուղթ) եւ չափա-
 զանց մեծ ծախուց պատճառ: Ստոյգ է այս. եւ
 սակայն կան անհետեւ թեթեւ մեծութեամբ հսկայ
 գրչագիրներ՝ ճառըտիրք են՝ ոչ միայն բոլոր-
 գրով, այլ նաեւ երկաթագրով, այսպէս Փարիզի
 Cod. Arm. 44 «Տաւնականն» ՈՍԳ. (= 1194)
 թուին՝ թէ եւ թղթի վրայ. Էջմիածնի Թ. 2048, 15
 ճառըտիրն փոքր երկաթագիր նի. (= 971)
 թուին՝ նոյնպէս թղթի վրայ, որ ծանօթ ամե-
 նահին թղթեայ հայ ձեռագիրն է՝ որոշ թուա-
 կանաւ: Վենետից բազմաթիւ ճառըտիրներուն
 մէջ չեն պակսիր երկաթագիրներ ալ: Օրինակի
 համար «Ճառըտ. Ա» որ ըստ չ. Աւգերեանի³
 «անոր տէւէմբ» գրչութիւն մըն է, «որ ընու-
 զգրասեղանս ի կամել ինչ օրինակել անտի»,

¹ Հմմտ. «Մատենադարան հայկական թարգմանու-
 թեանց նախնեաց», Վենետիկ 1889, էջ 157—171, ուր
 Չ. Գարեգին Վ. բովէքով բերած նշանակած է ծանօթ
 հնագոյն Աւետարաններն թ-թՖ դարերու՝ թուով իր 45:

² Հմմտ. անդ, էջ 121—157 նշանակուած հնա-
 գոյնները:

³ Չ. Մ. Վ. Աւգերեան, «Վարք Սրբոց» Հար. ԺԱ.
 Վենետ. 1814, էջ ՀԱ—ՀԲ:

բողոքգիր է ՈՂԳ. (= 1224) թուին. բայց
 «Ճառքնտ. Բ» մեծ մատեան «փոքր մինուաղ քա-
 նակաւ քան զառաջինն» է «Տնագոյն գրչու-
 թեամբ խոշոր իբր երկաթագիր», ԺԱ—ԺԲ
 դարու, նորոգուած ՊԾԵ (= 1506) թուին:
 Երկաթագիր եւ բողոքգիր խառն է գարձեալ «Ճա-
 ռքնտ. Զ» գարձեալ «երկաթագիր՝ Տին յոյժ»
 Ճառքնտ. Ժ, որ Մանգակունւոյ ճառերը կը պա-
 րունակէ¹: Թողում յիշել ուրիշները: — Այսու
 հանդերձ տառերու մանրանալուն, որով եւ նոր
 եւ դիւրագիծ տառերու ծագելուն՝ քիչ նպաս-
 տամատոյց չէր գրչութեան նիւթերու սղու-
 թիւնն: Մեկեկեաններ չէին պակսեր միշտ. բայց
 ոչ ամէն մարդ կրնար օրինակի համար հսկայ
 Աստուածաշունչ մը երկաթագիր մեծ տառերով
 գրել տալ. միայն պէտք եղած կոկուած մագա-
 ղաթը ժամանակին համար մեծ գումար մը կը
 պահանջէր: Զուր տեղ չէ որ ձեռագիրք գրե-
 թէ միշտ գրել տուողին առատաձեռնութիւնը եւ
 այս կամ այն եկեղեցւոյ նուիրելը գովութեամբ
 կը յիշատակեն յիշատակարաններուն մէջ:

Գառնալով Տնագոյն երկաթագիր աւե-
 տարանաց գրչութեան տեղերուն՝ կը տեսնենք
 որ քիչ շատ ամէն գաւառէ կան մեզի հասած:
 Ամենահին ծանօթ հայ ձեռագիրը կամ Ղազա-
 րեան ճեմարանի 887ի աւետարանն ի վանանդ
 գրուած է անշուշտ, ինչպէս յիշատակարանէն

¹ Մանգակունւոյ ճառերը պարունակող Ճառքնտարաց
 մասին հմմտ. այժմ Հ. Բ. Սարգսեան, «Քննադատութիւնք
 Յովհ. Մանգակունւոյ» եւն, Վենետ. 1895, էջ 46—58:

կ'երեւայ¹: Երկրորդ հնագոյնը ՄԼԲէ՛ թագուհւոյն կոչուածն ի վենետիկ 906 թուականին՝ վարագայ եկեղեցւոյ համար գրուած է անշուշտ Արծրունեաց իշխանութեան մէջ²: Ասոնցմէ ետքը՝ 4 ձեռագիր կը յիշատակուի ժ գարէն³, ամէնն ալ մագաղաթեայ երկաթագիր: Առաջինը Սպերոյ Ս. Յովհանն վանքէն կարին բերուած, այժմ՝ կարնոյ Սանասարեան վարժարանի ձեռագրաց Թ. 1, ունի յիշատակարանս Ի. ՆԼԵ (= 986) յունուարի Ա. Հայոց՝ ես Եղիա քահանայ ստացայ զսուրբ աւետարանս. յուստի 986 թուէն շատ յառաջ կրնայ ըլլալ գրչութիւնը. բազմաթիւ ուրիշ յիշատակարանաց մէջ կայ հատ մ'ալ ՇԷ (= 1058) թուին. գիրն է

1 «Գրեցաւ սուրբ եւ կենսաբեր աւետարանս այս ՅԼԶ (= 887) թուականութեան Հայոց, ի հայրապետութեան Գեորգայ Հայոց կաթուղիկոսի եւ իշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի, ի տերութեան Սմբատայ Բագրատունւոյ. ես Սահակ վանանդեցի, որդի վարդա վանանդացւոյ որում կրկին ՄԼԵ հոշեն» եւն: Ձեռագրիս մասին տես նաև «Փարոս», 1876, էջ 28—39:

2 ՄԼԲէի յիշատակարանը բերած է «Հայկական Հին Գրութեան», (վենետիկ 1886) հեղինակը, էջ 62. «Ես ՄԼԲէ ազախին Քրիստոսի եւ Հայոց թագուհի ՇԺԷ... (= 1018) թվականիս ետու զաւետարանս ի վարագի Սուրբ Աստուածածինս, զոր իմ ձեռամբս եւ ծաշաք եմ շինեալ, յաւգնականութիւն ինձ եւ արքային իմոյ Գաղկայ» եւն: Երկրորդ յիշատակարան մ'Անդրէաս քահանայի ՈՄԷ (= 1208) թուականու կ'իմացընէ աւետարանիս ազատուին գերողաց ձեռքէն եւ գարձեալ վարագայ տրուիլ: Հեղինակը, որ մանրամասն կը նկարագրէ ձեռագրիս զարդերն եւն, բուն գրչին յիշատակարանը չի յիշեր, բայց միայն թէ «Գրութեան թուականն է ՅԾԵ» (= 906):

3 «Մատենադարան», եւն, էջ 157—8:

ՎՋԽՆԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԱԹԱԳԻՐ¹ : Երկրորդին որ Բրիտանական թանգարանի մէջն է, թուականն եւ գրչութեան տեղն անձանօթ է, երրորդին՝ Անտոնեան շարց գրատան մէջ՝ եւ գրուած Սարգիս քահանայէ ՆԺԵ (= 966) թուին, նոյնպէս գրութեան տեղն անձանօթ կը մնայ մեղ : Զորրորդին մասին միայն գիտենք որ Համայ դուստր Մամիկոնի՝ նուէր ըրած էր Բարձրաքաղի ուխտին Վահանայ կաթուղիկոսի (նստեալ 996ին) օրով : Այս չորսին վրայ աւելցընելու է Էջմիածնի հռչակաւոր Աւետարանը՝ գրուած ՆԼԸ (= 989) թուին Յովհաննէս գրչէն Ստեփանոսի քահանայի համար ի Նորավանս Սիւնեաց² : Ըստ այսմ՝ մինչեւ Ժ դարուն վերջը 7 (բուն 6) Աւետարան կայ ծանօթ որոշ թուականաւ, գրուած՝ Վանանդ, Վասպուրական, Սիւնիք. միւսներն անորոշ կը մնան այժմ մեզի. զոր օրինակ 986ինը Սպեր գրուած է արդեօք : Բաց աստի, չկարծուի թէ ասով լրացած ըլլայ Ժ դարու բոլոր ծանօթ աւետարաններու ցանկը : Ահա Սանասարեան վարժարանի Թ. Տ ձեռագիր Աւետարանն ՎՋԽՆԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿԱԹԱԳՐՈՎ, որուն առաջին նորոգումն եղած է ՇԿ (= 1111) թուին, իսկ բուն գրչութիւնն է Ժ դարու վեր-

1 Մանրամասն տես «Հանդէս», 1896, էջ 24—26 : — ԹՂ. 2—5 եւ 328—29 կրթաբէր ալ են հին աւետարանի մ'որ ըստ այսմ առնուաղն Ը—Թ դարերէն էր, 986 թուականէն դոնէ մէկ երկու, եթէ ոչ աւելի դար յառաջ :

2 Վահաաար յիշատակարանը տես Յ. Սալիգոմսկի, «Էջմիածնի աւետարանը», թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէրիկճեան, Վիեննա 1892, էջ 16—17 :

ջերէն, թէպէտ եւ բուն յիշատակարանն կիսով միայն ընթեռնլի ըլլայ, վրաց «Գաւիթ» արքայի ժամանակ, մերձաւորապէս 964էն յառաջ, եթէ մանաւանդ Հայոց կաթողիկոսին անուան «Ա՛ւա» մնացորդ տառերն կարենանք ուղղել «Ա՛ւա[նիա]», որ կաթողիկոս էր իբր 943—64 տարիները. բայց աստի անոր կից կայ ութ հինգէն էջ՝ հնագոյն Աւետարանէ մը։¹

Հ. Գարեգին վ. 9 ձեռագիր Աւետարան կը յիշէ ԺԱ դարուն, ամէնն ալ երկաթագիր, բայց քիչերուն գրութեան տեղը ծանօթ. ասոնց երկուքն ալ արդէն ԺԲ դարէն են²: Առաջինը ՆԾԶ (= 1007) թուին գրուած «ի գաւառին Մակեդոնիոյ ի քաղաքն որ կոչի Անտոնիոս» կիրակոս գրչէն եւ գրել տուողն է Յովհաննէս «պատուսպաթար» ուստի Հայոց աշխարհէն շատ հեռու գաղթաւայրի մը մէջ: Երկրորդին (ՆԾԶ = 1001ին), երրորդին (ՆԶԷ = 1038ին Թորոս կրօնաւորէ) եւ չորրորդին (ՆՂԳ = 1044 Յուսիկ քահանայէ) գրութեան տեղը չի

1 Հմմտ. «Հանդէս», 1896, էջ 244—46:

2 Ասոր պատճառն այն է որ «Մատենադարան», դրոց ապագրութեան մէջ շատ յաճախ սպրդած են թուերու անձիղութիւնք: Հոս յիշուած 9 ձեռագրաց հայկական տարեթուերու համապատասխանող քրիստոսի թուականութեան տարիներու գրեթէ ամէնն ալ անձիղ նշանակուած կը գտնենք (էջ 158—160): Այսպէս «ՈԱ» (= 1181) գրուած իբր հաւասար «1081», տարւոյ, «ԶԺ» (= 1171) իբր «1070», որով այս երկու թուականաւ ձեռագիրքն ալ առնուած են ԺԱ դարու աւետարանաց կարգին մէջ: Միւսներէն ՆԾԶ գրուած է «1011», ՆԾ՝ «1005», ՆՂԳ՝ «1048», եւն:

ծանուցուիր: Հինգերորդը ՇԺԳ. (= 1064) թուին գրուած է «ի վանքս Շուխրաանտառեա.», վեցերորդը Ու. (= 1181) թուին «ի տիեզերահոհակ վանս Հոռոմոսի.», եօթներորդը՝ Ահարոն գրչէ ՇԽԸ. (= 1099) թուին, յայտնապէս ի Կիլիկիա, ինչպէս կը տեսնուի Խաչակիր «Փռանգաց» գալստեան յիշատակութենէն: Ութերորդն նշանաւոր հնութիւն կրնայ ունենալ, վասն զի յիշատակարան մ'որ ԶՃԻ. (= 1171) թուականը կը կրէ, կը յիշեցընէ թէ «գնեցի զաւետարանս ի քաղաքէն Մանազկերտոյ՝ ի քահանայէն Ստեփանոս՝ ի գիւղս որ անուն կոչի Խաղխուղք» եւն: Վերջապէս իններորդին (Երուսաղեմայ գրատան) ստացողն էր Գագիկ Շահնշահ որդի Աբասայ եւ Գորանգուխտ թագուհին, ուստի անշուշտ Անւոյ շրջակայքը գրուած էր:

ԺԲ գարու նշանակուած 5 Աւետարանք մեծաւ մասամբ Կիլիկիոյ կը վերաբերին, բայց միայն երկուքը որոշ երկաթագիր կը կոչուին: Ասոնց առաջինը ՈՍԲ. (= 1193) թուին գրուած է «յանապատիս որ կոչի Պաւղոսական, մերձ առ ամուր դղեկին Կատինոյ.», երրորդը՝ այն է Լեմպէրկի հոհակաւոր աւետարանն չքնաղ գրչութեամբ՝ գրուած նախ Մլիճի եւ Պապառանի վանքերը եւ աւարտած Սկեւոայ վանքը ՈՍԷ. (= 1198) թուականին: Զորրորդը՝ ՈՒԳ. (= 1174) թուին Գրիգոր: Տղայի ձեռքն էր (— որուն ժամանակ գրուած է երկրորդը ՈՒԲ. = 1183 թուին. —) եւ ՈՉԵ. (= 1236) թուին Կոստանդնի թագաւորահօր: Վերջապէս

սխալմամբ ժԲ դարու իրրեւ հինգերորդ յիշուած է օրինակ մը, ՈՀԹ (= 1230)¹ թուականաւ, գրուած “յերկիրս Գեղամայ ի սուրբ ուխտս որ կոչի Հայրոյ Ոհան, եւն, երկաթագիր: Զանց կ’առնեմ յիշել ժԳ դարու համար նշանակուած 27 օրինակներն², որոնց հազիւ մէկ քանի հատին գրի տեսակը յիշուած է, եւ հաւանօրէն մեծագոյն մասն բոլորգիր է³. իսկ տեղւոյն նկատմամբ՝ մեծագոյն մասամբ Այլիկիա գրուած, բայց նաեւ Հոռմ, Կամախ, Թէոգուպոլիս, Հաւուց թառ⁴: Ի հարկէ այս ամէնէն

1 “Մատենագարան”, էջ 161 կը նշանակուի ստոր “ՈՀԹ = 1130,, ուստի եւ ժԲ դարուն գրուած է: Չենք կրնար տարակուսիլ որ 1130 թիւն է սխալն եւ ոչ ՈՀԹ (= 1230): Չեռքս եղած ձեռագիր ցուցակի մը համեմատ՝ Վենետկոյ “Վ.ե.տ. Խ,, օրինակն է այս, որուն համար կը նշանակուի “Էրլ-Բ-ճէր, ՈՀԹ:”

2 “Մատենագարան”, էջ 161—70:

3 Յայտնապէս մագաղաթեայ երկաթագիր կը նշանակուի Նոր Նախիջեւան գտնուած օրինակն՝ գրուած Հոռմկայ ՈԳԸ (= 1249) թուին: Չեռագիր ցուցակն Վենետկոյ մէկ երկու բան քիչ մը տարբեր կը նշանակէ. զոր օրինակ էրլ-Բ-ճէր կը գտնենք հոն “Վ.ե.տ. Բ,, գրուած ՈԾԳ (= 1205) թուին. “Վ.ե.տ. Է,, նոյնպէս՝ ՈԾԲ (= 1203) երկաթագիր դարձեալ Վեռտարանքն ժ.Է, Ի, ԻԲ (Տրապիզոնի կոչուածն՝ հսկայ մեծութեամբ եւ նոյնպիսի տառերով). “երկաթագիր բամբակեայ,, կ’ըսուի “Վ.ե.տ. ԼԹ,, գրուած ՈԽԹ (= 1300) թուին, եւն: Բուրճէր հնագոյն աւետարանքն են ի Վենետիկ՝ “Վ.ե.տ. Գ,, գրուած ՈԶԲ (= 1233). Վ.ե.տ. Ը՝ ի թուին ՈՀԲ (= 1223). Վ.ե.տ. ժԳ՝ ի թուին ՈԶԵ (= 1236). Վ.ե.տ. ԼԷ՝ ի թուին ՈՀԸ (= 1229) եւն եւն:

4 Այս Բրիտանական թանգարանի օրինակն խաչենցի Վարդանէն գրուած ՈԶԸ (= 1239) թուին “ի ախեղերական մայրաքաղաքն Հոռմ . . . ի հանդստարանին Հայոց, ի գրան սուրբ մաւրս լուսոյ ՍանթաՄարէ,, եւն: Նոյնպէս օրինակ մը

զատ տակաւին կան շատ օրինակներ ցանուցիր եւ յերեւան չելած, եւ ոչ դիւրաւ կրնանք ըսել թէ որչափ է թ — ԺԳ դարուց ծանօթ Աւետարանաց, եւս առաւել ուրիշ ամէն կարգի ձեռագրաց քանակութիւնը: Քանի մը հարիւր է առնուազն, եթէ չենք սխալիր:

Մեր նպատակին համար այսչափն ալ արդէն շատ է: Որչափ ալ շատ ձեռագրաց գրչութեան տեղն չկրցանք որոշ նշանակել տեղեկութեանց պակասութեամբ, կրնանք ծանօթներէն հետեւցընել որ այն ժամանակներն որոշ տեղւոյ հետ դժուար է կապել երկաթագրի գործածութիւնը: Միայն կէտ մը մութ է. եւ այս է *Ռեզյուսիտիւմ* շրջանը: Բոլոր յիշուածներուն մէկ երկու բացառութեամբ, պարզ «երկաթագիր» վերագիրը կը տրուի Հ. Գարեգնի քով. պարագայ մ'որ անհնար կ'ընէ որոշել թէ յիշելոց որոնք եւ ո՛ւր գրուածները միջին են: Թերեւս առանց օգտի չըլլայ այս կէտին առաւել մտադրութիւն ընել ապագային: — Անցնինք այժմ ուրիշ կէտի:

3.

Հնագրութեան վրայ խօսած ժամանակ պէտք է նաեւ տառերու այլեւայլ ձեւերու անուանակոչութիւնները ճշգրտել: Մենք՝

2Գ (= 1254) թուին ի Հում: Գարձեալ (թ. 11 ի «Մատ.»,) օրինակն ՈՒԲ (= 1203) թուին «Ի դատարիս կամօսայ, մերձ ի գեաւղս Սիմա, ի յանապատս որ կոչի Եղիվանք», եւն: «Թէոպոլիս», գրուած օրինակն է 1230—32 թուականին. Հառուց թատ գրուածը ՈՎԳ (= 1215):

ինչպէս վերն ըսուածներէն ալ կը տեսնուի, գլխաւորաբար երկու տեսակի կը բաժնենք երկաթագիրն, որոնց կը կցի երրորդ մ'ալ՝ փոքր եղանակաւորութեամբ: Առաջին եւ գլխաւոր տեսակն է Գլխաւոր-երկաթագիր ըսածնիս, գրութե ճիշդ այն գիրն՝ որ ցայսօր ալ կը գործածուի տպագրութեան մէջ իրրեւ գլխագիր: Յատկանիշն (caractère) է այս տեսակին՝ Բարձր եւ կամարածեւ, որով նաեւ ուղղահայեաց տառասիւները կը կապուին իրարու՝ այբուբենի ամէն տառի մէջ ալ ընդհանրապէս: Երկրորդ գլխաւոր տեսակն է Միջին-արտիկան «Միջակ» կոչածնիս՝ նոյնպէս իրեն յատկանիշ ունենալով «ուղղաձի՞ծ» ձեւեր՝ սակաւ բացառութեամբ, որով տառերը չորեքկուսի ձեւ կ'անուն: Ասոր համարլաւ չէ ըրած անշուշտ Քարամեանց¹ «միջակ» գրի անուամբ կցելով գլխագրի քիչ մը նրբաձեւ մէկ գրչութեան գիրը (Tafel Ia, Թիւ 2), որ լիովին գլխագիր է ըստ ըրակաձեւ յատկութեամբն, բուն միջինմետրոպեան չորեք-

1 N. Karamiantz, Verzeichniss der arm. Hss. etc. Պերլին, 1888, էջ 88, մեկնութիւն տախտակաց Tafel I—II. — Պէտք կը համարինք ըսել՝ որ Ն. Քարամեանցի ցուցակին այս ըստ ինքեան երկրորդական կէտին (կէս էջ մը՝ մեկնութիւն տախտակներու) յատուկ մտադրութիւն ընելու եւ անճիշդ ըսուածները բացատրելու պատճառն այն էր պարզապէս, որ Ասուցչապետն միայն նոյն էջն ունէր իւր առջեւ Հայոց տառերու անուանակոչութեան եւ հնութեան չափին վրայ գաղափար մը կազմելու համար: Ընդհանրապէս այստեղ աւելի շրջահայեաց եւ զգոյշ եղած է Քարամեանց տառերու հնութիւնն որոշելու առթիւ, քան ուրիշները՝ նման դիպաց մէջ:

կուսի գրի օրինակի մը հետ (Tafel IIa, Թ.Իւ. 3): Աւերջինս էապէս չի զանազանուիր — երկուքն ալ ուղղագիծ չորեքկուսի ձևով — քարամեանցի քով յաջորդ օրինակէն (Taf. II, Թ.Իւ. 4), զոր ինքը «Փոքր մեսրոպեան» կոչած է անոր համար որ մանրագիր է, եւ նոյն կարգի համարած դարձեալ յաջորդին հետ, (Taf. II, Թ.Իւ. 5) ուր որ բուն «փոքր երկաթագիր» այս վերջինն է: Այս բաժանումն ուղիղ չէ. մանաւանդ երբ հայերէն «միջակ» կոչուածը գերմաներէն «միջինմեսրոպեան» կը յորջորջուի¹: Առաջին երկուքը — գլխագիրն եւ միջինմեսրոպեան — այնպէս որոշ յատկանիշներ ունին՝ իրարմէ մեծ տարբերութեամբ, որ կարելի չէ զանոնք իրարու խառնել, թէեւ երկուքն ալ երկաթագիր ըլլան: Աւելի փոքր է «փոքր երկաթագիր» կոչուածին տարբերութիւնը (Յուցակ, Տխտ. Ա, 5 անուած Թ. 171 ձեռագրէն՝ Ժ — ԺԱ դարուց, առ քարամեանց Taf. II, 5): Ճիշդ խօսելով գլխագիր երկաթագիր է յէականս այս տեսակն, բայց շատ մանր, թէեւ գրերու ոմանց գիրքը քիչ մը կը տարբերի. եւ ամբողջն այնպէս է՝ որ շատ

¹ «Միջակ» թերեւս կրնայ դործածուիլ գլխագիր երկաթագրի այն փոքր աստիճանաւորութիւնը (նրբաձեւութիւնը) ցուցնելու համար: Բայց կարծենք ասով թիւրիմացութեան պատճառ տրուած կ'ըլլայ՝ նոյնը խառնելու բուն միջինմեսրոպեանի հետ, որ բոլորովին զատ խումբ է: Քանի որ երկաթագրի այլեւայլ եզանակաւորմանց յատուկ գիտնական եւ որոշ անուանակոչութիւնք չեն հնարուած եւ սեպհականուած, մենք կը պահենք մեր վերը դրած երեք աստիճանները եւ անոնց անունները:

անգամ կարծես չին բողոքէր երեւոյթ կ'առնու :
 Վարժ աչք մ'այս ալ դիւրաւ կը զանազանէ
 առաջիններէն, որ ըստ այսմ երկաթագրի եր-
 րորդ մէկ՝ բայց ոչ էական տարբերութեամբ՝
 տեսակը կ'ըլլայ :

Սակայն ասով չի լմննար միջին ձեւերու
 խումբը : Քարամետանցի քով կը պակսի էական
 տեսակ մ'ալ, այն՝ զոր Անյճան գէր կոչած ենք,
 իբրեւ այն ձեւն որ երկաթագրէն բոլորգրի անց-
 նելու շրջանը կամ կերպարանափոխութիւնը կը
 ցուցնէ : Արդէն անցման շրջանի վերաբերելով՝
 ինքնին կը հետեւի որ բազմաթիւ աստիճանաւ-
 որութիւններ ունենալու է այս տեսակն : Մեր
 Ցուցակին մէջ երեք աստիճանաւորութեանց
 օրինակներ յառաջ բերած ենք նմանահասնու-
 թեամբ : Ասոնց երկուքը Անյճան երկաթագրէն
 այսինքն՝ գիր մ'որ առաջին տեսքին միջին-
 մետրոպեան երկաթագիր կ'երեւայ բազմաթիւ
 գրեր նոյն ձեւովն ունենալով, եւ սակայն խառն
 է բոլորգրով. օրինակի համար « առ զխորտիկն
 մարգարէացաւ » բառերու մէջ զուտ բոլորգիր
 են ամէն « ա » տառերը, նոյնպէս « կ », « գ », եւ
 « ց », միւսները միջինմետրոպեան. (տես Տխտկ.
 Ա, 6 առնուած ԺԲ դարու ձեռագրէ մը՝ Թ. 240.
 եւ Տխտկ. Բ. 7՝ առնուած Թ. 3 ձեռագրի խրա-
 տագիրներէն) : Երրորդը՝ Անյճան բողոքէր է, այս-
 ինքն գիր մ'որուն տիրող ձեւերն բոլորգրի են,
 միայն խառն այլեւայլ տառերու միջինմետրո-
 պեան ձեւերով, այսպէս Տ, Չ, Չ, Պ եւն (տես
 Տխտկ. Բ. 8, առնուած Թ. 273 ձեռագրէն) :

Ընցման ձեւերու իբր օրինակ՝ ի միջի այլոց՝
 երկու գեղեցիկ ձեռագիր կայ մեր մատենա-
 դարանի մէջ. մին յիշեալ Թ. 273 ձեռագիրն
 կոչման Ընծայութեան 212 (= 1277) տարին
 գրուած. երկրորդը Թ. 56 եւ 351 կամ կրկնա-
 գիր Ագաթանգեղոսի վրայի երկրորդ անգամ
 գրութիւնը՝ ԺԳ. դարէն: Զանց կ'առնեմ բուն
 ԲՈՒՐԻՆԻՔԻ բաղմամբիւ եղանակաւորումներն յիշել,
 որոնք քիչ չեն եւ որոնցմէ 7 այլեւայլ գրչու-
 թիւնք տես մեր Յուցակի մէջ, Տխակ. Բ,
 9—15¹, ինչպէս նաեւ ԲՈՒՐԻՆԻՔԻ, ՇՆՊԻՆԻՔԻ՝ Տին
 ու նոր պէսպէս խաղոյ տեսակներով, ի մասնաւ-
 որի նօտրի եւ շղագրի խառնուրդ մը, եւն:
 Ասոնք համեմատաբար նոր ժամանակի երեւ-
 ոյթներ ըլլալով՝ միւսներուն չափ ծանրակշռու-
 թիւն չունին հնագրական խնդիրներուն մէջ:

Այս անուանակոչութեանց համար իրաւ-
 ամբ կը գրէ Ուսուցչապետը. « Հայոց այլեւայլ
 տառերու անուններն ինձ օտարօտի կ'երեւան:
 Քարամեանցի ցուցակէն կ'իմանամ որ երկ-ԲՈՒՐԻՆԻՔԻ
 այսպէս կը կոչուի երկ-ԲՈՒՐԻՆԻ ցոյններով՝² գրուելուն
 պատճառաւ. բայց նոյն իսկ այս բանս առեղ-
 ծուած է ինձի համար: Եւ ինչո՞ւ ԲՈՒՐԻՆԻՔԻ կը
 կոչուի ճիշտ այն գիրն՝ որ համեմատելով գլխա-
 գիր-երկագրին՝ ընդհակառակն զուտ անկ-
 նօտր գիր է եւ ո՛չ բոլորաձեւ: »

¹ Տես Յուցակ. Տխակ. Բ, 10 ձեւն առնուած 1319ի
 գրուած ձեռագրէ մը. Բ, 14 ձեւն 1312ին գրուած էն:

² Karamiantz, Verzeichniss, p. VI: „sogenannte
 Eisenschrift, երկագիր, d. h. mit eisernen Stäben
 geschriebene Schrift.“

Այս գիտողութիւնը յամենայն դէպս ուղիղ
 եւ իրաւացի է. թէեւ առ այժմ՝ չկարենանք
 բոլորովին ապահով մեկնութիւն տալ այս
 անուններու ծագման պատճառին: Գիւրաւ
 կը փորձուի մարդ այս անուանակոչութեանց
 ամէնն ալ՝ իբրեւ նորագոյն ժամանակի գիտնոց
 գիւտը համարելու, ինչպէս իրօք են օրինակի
 համար «Միջինմեսրոպեան» եւ «Անցման գիր»
 անունները:

Սակայն այս անուանակոչութեանց գլխաւորները բաւական հնութիւն ունին, գոնէ քանի մը դար. եւ կրնանք ըսել որ յատուկ խուզարկութիւն մ'այս անուանակոչութեանց շատ աւելի բարձր հնութիւն մը կրնայ ցուցնեն: Ամէնէն աւելի անյատուկ կոչումն է «Բուրբիւր» անունն, որ սակայն բաւական հին բացատրութիւն մըն է: Մեր մատենագարանի Թ. 7 ձեռագիրը, Յայսմաւուրք մեծ ու կանոնաւոր բոլորգրով՝ Սիմէոն արեղայէ գրուած յԱւագ վանս Եկեղեաց ՊԶԸ (= 1439) թուականին, ունի յիշատակ կամ համառօտ կենսագրութիւն մ'ալ՝ կէս չափեալ եւ կէս արձակ՝ «երջանիկ վարդապետին Գեորգիոս¹» որ նշանաւոր էր գրչութեան արուեստիւ: Ասոր վարուց մէջ կը կարգանք. «Առնէր եւ զբոլորս զբարեման գեղեցիկ եւ ճարտարութեամբ. քանզի ազնիւ էր եւ արագ առ ի գրել, ըստ նմանութեան մեծին Եւագրեա . . . : ԶԲուրբիւրս զիւր հայրենի եւ զԱղբ-

1 Թ. 7, Թ. 7. 593. տես «Յուցակ», էջ 46:

«... ևին ասոյ յարգի, նաեւ ճոխ վերագասի որ
 համայն իցէ բաղձալի... բաղմաց առնէր ար-
 գիւնս եւ յորովից քրէր ասոյ քիչէցէն՝ ոչ միայն
 ընկերակցոյ այլ եւ յինաստանից:» Ուստի Գէորգ
 վարդապետ նշանաւոր եւ յօժարափոյթ գրիչ-
 ներէն էր, որպիսիք ցանցառ չեն յիշուիր յի-
 շատակարանաց մէջ, ճիշդ այնպէս ինչպէս կայ-
 ին ծաղկագրութեան այնպիսի սիրող արուես-
 տագէտք, որ ձեռք ինկած ամէն գիրք ծաղկելու
 եւ գեղեցկացընելու կը ձեռնարկէին¹: Բայց
 մեզի համար կարեւոր է այժմ «Բուրուի քրէր»
 անուանակոչութիւնն որ ըստ այսմ հասարակ էր
 ժե դարէն ալ յառաջ: Եզական է «Աղիւսի»
 կոչումն, որուն ուրիշ տեղ չենք հանգիպած:
 Ինչպէս խօսքին ընթացքը կը բերէ, ասով միայն
 մեր «երկաթագիր» կոչածը կրնայ հասկըցուիլ,
 որուն արդէն «... ևին ասոյ» ճարտար գրչութիւնն
 այն ժամանակները «յարգի» էր եւ սակաւա-
 գիւտ՝ շատոնց ընդհանուր գործածութենէ ելած
 ըլլալով: Անշուշտ այն «հին տառից» ձեւը՝ ա-
 ութի թ տուած է այս բացատրութեան. եւ՝ կրնանք
 ըսել՝ մեր այժմ «միջինմետրոպեան» կոչուած
 գրերը շատ լաւ կրնային նշանակուիլ իրրեւ

1 Այսպէս կը պատմէ Առաքել Գալիբեցի Մինաս-
 սայ Արարդապետի Զուգայեցոյ մասին թէ սորված ըլլա-
 լով «արուեստ պատկերահանութեան եւ ծաղկարարու-
 թեան», շատ եռանդնոտ էր իւր արուեստին մէջ, «այլ եւ
 գրոց էր ծաղկող, զինչ քրէր հանդիպէր՝ ունէլ է-
 լալէր քիչ շաղկալ յարգուրէր», եւն: Տես «Յուցակ», էջ 431.
 (այս հասածն այն մասերէն է որ Ամսթերամի 1669ի
 տպագրութեան մէջ չեն առնուած:)

“աղիւսաձեւ¹”, այսինքն երկայնաձեւ չորեք-կուսի՝ աղիւսի նման. (տես “Ցուցակ” ՏԽՍ Ա. 3—4:) — Անշուշտ բոլորգրի տեղ “գրչագիր” բացատրութիւնը կը գործածէ ժե գարուն Միա-

1 Հայկազնեան Բառագիրքը կը յիշէ բառիս նշանակիսի կամ մերձաւոր իմաստով գործածուիլը: Այսպէս “Մաշտոցէ”, մը վկայութիւն կը բերէ սա խօսքը՝ “Արձանացիր ի վերայ աղիւսայն սոփերիս”, (կամ մատենիս.) եւ Երզնկացւոյ քերականութենէն՝ “արարեալ աղիւսայն երկուս:” — Ծանօթ է “աղիւսակ”, բառին արդի ընդհանուր գործածութիւնն իրր table եւ tableau, որ իմաստով ալ անսովոր չէ հնոց: Իսկ նոյն Բառագրոց յառաջ բերած Երզնկացւոյ քերականութեան սա խօսքը “Գտանէ զգրեալ անուանն ի ինչեղէն աղիւսայն” կը վերաբերի Թրձեալ աղիւսէ “մատեններու” (դերմ. Thontafel), որոնցմէ ամբողջ մատենագրաններ (իւրաքանչիւրը երբեմն նաեւ իրր 30-000 կտոր սեպագիր աղիւսէ կամ “մատեան” է բաղկացած) գտնուած են եւ կը գտնուին գլխաւորաբար Ասորեստանեայց եւ Բարեւալցւոց հին քաղաքաց պեղումներով: Մեր հնոց անձանօթ չէր այսպիսի գրութեանց գշուցութիւնը, դոնէ հին գրոց այլեւայլ յիշատակութիւններէ եւ այլեւայլ զրոյցներէ: Գրեթէ ամէն Յայսմաւուր գրոց մէջ չի պակսիր՝ օրինակի համար՝ Ենօփայ զրոյցը, որ “աբոգ թիւ է՝ թիւոց ի վերայ Թրձեալ աղիւսայն եւ պղնձի սեան եւ մարգարեացաւ թէ անցանէ երկիր ջրով եւ հրով” եւն. եւ թէ ասով ջրհեղեղէն ետքն ալ մնացին Ագամայ դրած անուանքն ամէն իրաց՝ միջնորդութեամբ թրծեալ խեցեղէնին գրութեան եւ պղնձի սեանն եւն. (տես “Ցուցակ” էջ 545:) Արդէն Երզնկացւոյ յիշեալ խօսքն այս զրոյցը կ’ակնարկէ, որ բաց աստի ծանօթ է Մ. Խորենացւոյ ալ. (Ա. գ. սպ. Վենետ. 1843 էջ 9.) ինչպէս ուրիշներու, այսպէս Եսայեայ վարդապետի ի “Մեկնութեան քերականին” (Հմմտ. Մատ. Թ. 336, Թղ. 15ա) եւն: Շատ յարմար կը գտնենք “խեցեղէն աղիւսակ”, կոչումն նոր գիտնոց Thontafel կոչածին կամ աղիւսէ գրոց, զոր Եսայի Վարդապարզ “խեցիք” կը կոչէ: Տէլ-էլ-Ամառնայի հռչակաւոր աղիւսակաց մասին տես “Հանդէս” 1894, էջ 262—5:

բանողաց կարգէն Մխիթար Ապարանեցի, խօսելով Ս. Գրոց այլեւայլ մասանց վրայ թէ կը գտնուին «ի մագաղաթ եւ ի թուղթ, երկուքնքն եւ զերկուքնքն» եւն. յատկապէս Սաղմոսաց համար ալ գրելով՝ «Ոչ է միապէս ամենայն Սաղմոսարան, որպէս յայտ է յերկուքնքնքն եւ ի զերկուքնքնքն եւ յայլ փոփոխ» (հմմտ. Հյկզն. Բառ. :) կը յիշուի Արքանայ Պատմութեան Աննեակի Մխիթարեանց օրինակին յիշատակարանն, ուր գրիչը կը նշանակէ թէ «Ես Ղազար արեղայս քուր գրեցի մինչեւ ի հոս. Զօր (այնուհետեւ) ուսայ՝ Զօր գրեցի¹» : Հոս կը վկայուի նաեւ թէ յաճախ, ինչպէս արդէն ծանօթ ալ է, երբ արդէն տառերու նոր եւ դիւրագոյն ձեւեր գործածութեան մէջ ալ էին, գրիչները տակաւին հին տառաձեւերը կը գործածէին՝ նոյնը սորված ըլլալով լաւ գրել՝ ըստ «արուեստի գրչութեան» : Արդէն՝ բացառութիւնները հաշուելով՝ գիրք մ'օրինակելու դիւրաւ չէր ձեռնարկեր մէկն, առանց իւր գրչութեան վայելչութեան վրայ համոզուած ըլլալու եւ կամ գոնէ ներողութիւն խնդրելու իւր գրութեան

¹ Տես Հյկզն. Բառ. («Զօր») Աննեակի ձեռագրաց ձեռագիր ցուցակի մը համեմատ Արքանայ Պատմութեան Գ. օրինակի յիշատակարանէն միայն կրնայ կոչու մտ առնուած ըլլալ. փասն զի այս օրինակն է որ կեսը բոլոր եւ միւս կէս նօտր գրուած է : Օրինակ Ա. եւ Բ. (վերջինս ՉԾՉ = 1307 թուին) որ նոյն գրոց տպագրութեան գործածուած են (այ. Աննեակ. 1862, Յոջր. էջ ԺԱ) միայն բոլորգիր են, ինչպէս նաեւ Օրինակ Ե., մինչ Օր. Գ միայն նօտր է : Հրատարակիչը Գ-Ե օրինակները «Զօր» գաղափարը կ'անուանէ :

«խոշորութեան», համար: Յիշատակարանաց մէջ յաճախ կը հանդիպինք այսպիսի խօսքերու. եւ քիչ չեն այն դէպքերն ալ որ գրիչք ներողութիւն կը խնդրեն իրենց օրինակութեան գրին նուազ կատարեալ ըլլալուն՝ արգարացընելով իրենք զիրենք անով թէ «առաջին գիրն» էր կամ առաջին գիրքը զոր օրինակել համարձակած էին, եւն:՝ Եւ այս «առաջինք» շատ անգամ կանոնաւոր ու մաքուր գրչութեամբ են, որ նշանակ է այն դարերու գրչութեան արուեստի ուսման տարուած խնամոց: — Կը թողունք այս կարգի ուրիշ բազմաթիւ յիշատակութիւնքն յառաջ բերել: Կը բաւէ մեր վախճանին համար՝ համոզուիլ որ այս անուանակոչութիւնք, նաեւ անոնք որ նոր կ'երեւան, այսպէս «գլխա-

1 Այսպէս՝ ի միջի այլոց՝ ՌԹ (— 1560) թուին Սրուկթլակ գիւղը Շարակնոց մը գրող Յովհաննէս կը գրէ: «Որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ կամ աւրինակ դնելով, ո՛վ եղբարք, մի՛ մեղադրէք. զի այս է մեր կարեքս, զի յառաջին գիրն էր» եւն. («Յուցակ» էջ 453:) Խարտիչարու վանքը ԶԾՆ (— 1502) նոյնպէս Շարակնոց մը գրելով Յովսէփ արեղայ կը խնդրէ թէ «խոշորութեան եւ սղալանացս անմեղադիր լերուք. զի առաջի շարակնոցս այս է որ գրեցի» («Յուցակ» էջ 532:) Ժանի անապատի մէջ ՉԻԸ (— 1279) թուին գիրք մ'օրինակելով Յովհ. կրօնաւոր նոյն խնդիրքը կ'ընէ՝ «Ու գիտելով զգրչութեան, այլ միայն ցանկացեալ հոգեւոր տառիս, սղալեմ անմեղադիր լինել խոշորութեան եւ սղալանացս որ ի սմայ է» եւն. («Յուցակ» էջ 636:) եւ նմաններ. (տես անգ՝ էջ 260, 732 եւն:) — Միւսնոյն գրչի այլեւայլ գրչութիւնքն իրարու համեմատելով՝ գրչութեան արուեստի ալ հետզհետէ զարգացում եւ կատարելութիւն կը տեսնուի: Այս կարգի օրինակներ քիչ շատ ամէն հաւաքման մէջ կը գտնուին. (հմտ. «Յուցակ» էջ ԺԲ:)

գիրն¹ եւն, բաւական հնութիւն ունին, գոնէ քանի մը դարու:

Աւելի դժուար է այս անուանակոչութեանց շատերուն ճիշդ պատճառը գտնել գոհացուցիչ կերպով: Ինչու՞ օրինակի համար՝ «նոր» կը կոչենք այս գիրը: Բառին ծագումն յայտնի է. անուած է լատին notarius բառէն՝ կամ ուղղակի կամ միջնորդութեամբ յետին-բիւզանդեան νοτάριος բառին, զոր ցայսօր ալ կը գործածենք՝ «նոր» եւն:² Անշուշտ կրնայ ըստ այսմ ըսուիլ՝ թէ «Նօտր է գիր մանր՝ իբր նօտր, կամ սեպհական նօտարաց եւ երագագիր գպրաց՝ որ ի յետին դարս հնարեցաւ, զկնի բոլոր կոչեցեալ գրոյ հնարելոյ զկնի երկաթագիր ասացեալ հին նշանագրաց.» (Հյկն. Բառ.): Սակայն բուն խնդիրն ասով մեկնուած

1 Հմմտ. ի միջի այլոց՝ «Այլ եւ նորոգեցաւ Շարակնոցս ի վերջի ժամանակիս, ի թվի ՌՂԶ (= 1647) ամի, Նալի-է-պարիբոս, իբրբոբոն է- քի-բոնէ» եւն. («Յուցակ» էջ 497.) եւ նմաններ: — Ռամկօրէն բացատրութիւն են Գանգու-ի գլխագրի, քիբոբոնէ նօտր-գրի տեղ: Սովորական եղած է Շաքիբ կամ ըստ այլոց՝ Շիբոբոնէ իբր համազօր եւրոպական (écriture) couranteի:

2 Հայկ. Բառ. ի միջի այլոց սա վկայութիւնը կը բերէ՝ «Նօտարն՝ նշանալ ըի, որ ի թղթի զբան ինչ նշանակէ.» (Մարթին): «Բհ. որ անէ նօտարութիւն կամ որսորդութիւն, զժողովուրդսն ի բաց առցեն.» (Վարդան, Գրամ.) եւ դարձեալ նօտարել եւ նօտրել բայեր շինուած անկէ՝ «Նօտարեցաւ գիրս ի համարս Հայոց ի թուիս ՌԾԷ» (= 1608, Յիշատակարանէ մը քաղելով) եւ «Ընթերցեալ տեսաք եւ փափարմամբ նօտրեցոք»՝ Մեծոփեցւոյ խօսքերէն ժժ գարուն: — Հմմտ. Կղեմէս «Նօտար քիբէ կարգաց եւ հրամանաբարութեան սուրբ առարկելոց.» («Յուցակ» էջ 67) եւ նմաններ:

չըլլար. ինչո՞ւ նոտարի կամ դպրի գիր պիտի կոչուէր ճիշդ «յ» գիրը եւ ոչ ուրիշ մը. օրինակի աղագաւ մեր «բոլորգիր» կոչածն, որ համեմատութեամբ հնագունին՝ նոյնչափ աւելի դիւրագիծ էր եւ «երագագրի» յարմար, որչափ «նոտր»ը՝ համեմատութեամբ բոլորգրի. եւ միթէ դպիրք ու նոտարք չէին գործածեր բոլորը՝ նոտրի ընդհանրանալէն յառաջ: — Ընդհանրապէս խօսելով՝ այս կարգի անուանակոչութեանց բուն ծագումը դժուար է որոշել ու մեկնել՝ ամէն տարակուսանքէ ալ զերծ գրտնուելով: Ամէնէն միթինն է «Բոլորգիր» բառը՝ սոյնպիսի տառաձեւերու յատկացուած, որ «բոլոր» կամ կըր չեն յատկապէս, այլ անկիւնաւոր, եւ որ միւս ամէն անուններէն աւելի անյատուկն եւ անյարմարն է: Այս անուանակոչութիւնը՝ թէեւ հին՝ յամենայն դէպս առեղծուած կը մնայ մեզի:

Գալով «Երկ-Ռե-Գիր» անուան՝ ջանացուած է մեկնութիւն մը տալ: Աերը յիշած քարամեանցի մեկնութիւնը թէ երկ-Ռե ցոյններով գրուելուն՝ այսպէս անուանակոչուած ըլլայ, պէտք չէ բառացի առնուլ, որ ստուգիւ առեղծուած կ'ըլլար: Իւր միտքն է անշուշտ ըսել թէ երկ-Ռե գրելը տուած ըլլայ առիթ այս անուան: Ի հարկէ ուրիշ խնդիր է թէ այս մեկնութիւնը ճիշդ է թէ ոչ: Գոնէ տարակուսական է մեկնութեանս իբր հիմն առնուած իրողութիւնը: Երկ-Ռե գրել, կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ գրոյ, ծանօթ էր՝ ինչպէս ամէն ազգաց՝

նոյնպէս Հայոց ալ: Ասով կը «գրէին» (քան-
գակէին) արձանագրութիւնքն. ասով կը գրէին
սաուգիւ՝ մոմէ ենթակայի վրայ կամ «տիփ-
տիկքն», նոյն գործիքով հարթելով գրուած
մոմը՝ նոր գրելու համար: Այս կ'ակնարկէ
օրինակի համար Մ. Խորենացի վանայ բերդին
համար գրելով (Ա, ԺԳ) թէ Շամիրամ «զա-
մենայն երեսս քարին իբր քրչ- շո՞՞ հարթեալ՝
բազում քիչ» է նա՞՞ քրչեաց, եւն տոսպեան բեւե-
ռագիրքն յիշատակելով: Սակայն այս երկաթի
«գրողը» բուն «գրչի» հետ շփոթել էր՝ եթէ
ասոր համար «երկաթեքիչ» կոչուէին մելանաւ
գիրք գրելու տառաձեւերը, եւ եթէ այն գրչու-
թեան գործին՝ որով դարերէ ի վեր կը գրէին
մագաղաթի վրայ մատեանները, երկաթի համա-
րուէր, մինչդեռ իրականութեան մէջ՝ ինչպէս
մերձակայ բոլոր ազգացն՝ նոյնպէս մերն առհա-
սարակ եղէք էր պարզապէս: Ա՛րնդունինք որ
յետագայք մասամբ կրնային այսպիսի շփոթու-
թիւն մ'ընել, եւ երբ օրինակի համար կ'ըն-
թեռնուին «գրել քրչ- երկաթե-»,¹ կարծէին
թէ նոյն ըլլայ ասոր հետ այն թէ «ցուցանէին
զքարտէսն պակասեալ եւ շո՞՞ մաշեալ»,
եւն,² եւ նման խօսքեր: Ծանօթ է նոյնպէս որ
«գրել» եւ «գրիչ» երկու իմաստն ալ ունին
հայերէնին մէջ. եւ նաեւ մատենագիրք եւ
թարգմանք մտագիր եղած են յաճախ ճշգրելու
եւ թիւրիմացութեան առիթ չտալու. այսպէս

1 Հմմտ. Յոր., ԺԹ, 24. Երեմ., ԺԷ, 1 եւն եւն.

2 Հմմտ. Գ. Մակ. Գ, 16 եւն եւն.

երբ Աորիւն կը խօսի « Գրչւ- Դրչւ » գրելու մասին, կամ թարգման մը (Ոսկ, Ես.)՝ « Գրչւ- Դրչւ », եւ նոյն իսկ դարեր ետքը Սիմէոն կրօնաւոր ի Պղնձավանս՝ Պրոկղի Շաղկապաց մէջ՝ թէ « Պատճառ գծի գրոյ՝ գրողն. եւ պատճառակից Գրչւ երչւ » (յունարէնն է *χάλαρος* :) Կ'ըսենք գարձեալ որ այսպիսի գաղափարի շփոթութիւն մը կարելի էր ունենայ քով. եւ նոր հեղինակաց քով ալ չեն պակսիր հնոց բացատրութիւնքը լաւ չհասկնալէն ծագած թիւր գաղափարներ. օրինակի համար երբ Ինճինճեան՝ Բուզանդայ եւ Օրպելեանի յիշած « Արչւ-Դրչւ մատանի », բառէն գրի տեսակ մը հետեւեցուցած էր՝ գէթ փորագրութեան տարրեր կերպէն այսպէս կոչուած,¹ մինչգեռ Իրանեան իրաց հմտացելոյ մ'անծանօթ չէ որ խօսքն է Արքայից արքային

1 Հմմտ. Հ. Ղուկաս Ա. Ինճինճեան, « Հնախօսութիւն » եւն, Աննեա. 1835, Հար. Գ, էջ 79. « Արչւ-Դրչւ Երչւ տակի ուրեք առ մատենագիրս մեր վասն Շաղկապաց Պարսից թագաւորի՝ գրեալ ունել ի վերայ մատանոյ սովին գրով. զոր օրինակ յասելն Ստեփաննոսի Օրպելեան՝ « Աճիո- Գրչւ-Դրչւ Երչւ Դարչւ-Դրչւ »: Որպէս եւ առ Բուզանդայ Գ, 53 յիշատակի նոյնպէս ի վերայ մատանոյ: Երբեք հաւանեալ կարծեմ ոչ սակա տարրերութեան ձեւոյն այսպէս անուանեալ՝ քան թէ սակա տարրերութեան փորագրութեան ի վերայ մատանոյ կամ ի խոր՝ կամ յաւեա ի բարձր: — Նախ այստեղէր Հոյոց գրին վրայ խօսք չկայ. եւ երկրորդ՝ կնքոյ եւ կնքագրոյնի կամ նկարի յիշատակութիւն կ'ըլլայ: Հնոց անսովոր շէին կնիքներ եւ մատանիներ նաեւ առանց օրեւէ գրութեան, բայց յատկանիշ քանդակով մը: Ի. դարու Հայոց կրօնական պատերազմներուն ժամանակ՝ օրինակի համար՝ սովորական եղած կ'երեւայ մատանի խաչքանդակ, ինչպէս կ'աղօթուի (առ Փարպ.) « Գիր զմատանին Գրչւ-Դրչւ Երչւ քո ի մատին աջոյ: » Թողունք յիշել

կնքոյն վրայ, եւ Վարազ էր Իրանեան արքայից կնքանշանը: Այսպէս նաեւ շփոթութիւն մըն է նորոց՝ հին մատենագրաց խօսքերէն հետեւը- նելը թէ Հայք գրի գիւտէն յառաջ Պարսից եւ Յունաց « քրով վարէին », իբր թէ հայերէն լեզուն այն տառերով կը գրէին. մինչդեռ « գիր » այս տեղերը կը նշանակէ Գպրութիւն կամ լեզու նոյն Ազգաց.¹ Խնդիր մ'որուն վրայ, տեղւոյս չէ երկար խօսիլ: — Սակայն այս ամէնն ընդունելով հանդերձ՝ զժուար է այսպիսի շփոթութիւն մը համարիլ պատճառ ծագման « երկուքիք » անուանակոչութեան: Նախ այն շփոթութիւնը մասամբ միայն կարելի էր, եւ հնոց չէր կրնար անծանօթ ըլլալ « գրել »

բազմութիւ ուրիշ օրինակներ հնոց Պարսից եւ այլոց կնքոց եւ մատանեաց:

1 Հմմտ. ի միջի բազմութիւ սլլըց՝ Մ. Խոր. Ա. Գ (տպ. Վենետ. 1843, էջ 7) « քանզի գտանին եւ միջոցք լեալ պատերազմացն, եւ քիչ Պարսից Ի-Յունաց, որովք սլլով գիւղից եւ դաւառաց եւս եւ իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց եւ հանուրց հակառակութեանց եւ դաշանց սլլով առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք, մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեանն պայազատութիւնն », եւն: — Երբ Հայոց աշխարհն երկու մեծ պետութեանց գերիշխանութեան ներքեւ եւ սեպհական գպրութենէ ալ զուրկ էր, բնական է որ դաշնագիրք, տէրութեանց վճիռք, հողերու եւն վերաբերեալ գրութիւնք, դատաստանականք, թղթակցութիւնք բարձրագոյն իշխանութեանց հետ եւն Յունաց եւ Պարսից լեզուով եւ գրով կը տրուէին իւրաքանչիւրին բաժնին մէջ: Ասկէ « թարգմաններու » բազմութեան կարօտութիւնն, զոր այնչափ կը յեղձեղեն մեր մատենագիրք նաեւ Վռամշապհոյ մը արքունեաց մէջ՝ ի հեռանալ Մեսրոպոյ: Սիտալ կ'ըլլար « այս անբաւ զրուցաց մատեանքն » հայերէն գրուած կարծեւ Պարսից եւ Յունաց տառերով:

բառին բազմազան կիրարկութիւնքն եւ իմաստ-
ները, այն հնոց՝ որոնք մինչեւ անգամ « քրէ-
տոքի » կրնային ըսել. (Տմատ. Ոսկ. Պաւլ.
Հատ. Բ, 467 եւ այլուր:) Եւ արդեամբք
ինչպէս կարելի էր շփոթել « գրոցն » ու
« գրիչն », երբ՝ օրինակի համար՝ կը կարգային
թէ « Գրեց քրէտոքի » եւ « Գրեց քրէտոքի », (Գ,
Թագ. Զ, 29) կամ « Արցես երկուս ինչ », եւ
« քրէտոքի » ի նոսա զանուանս որդւոցն Խորայելի »
(Եւթ. ԻԸ, 9) եւ անթիւ նմաններ ու փոխա-
բերականք: Ինչ ուրիշ գաղափար կրնային
ունենալ, երբ օրինակի համար Մ. Խորենացւոյ
քով Տորքայ մասին կը կարգային (Բ, Ը)
« Բուսն հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր
ոչ գոյր գեղութիւն, եւ ճեղքել ըստ կամաց
մեծ եւ փոքր, եւ քերել ըղընգամք եւ կազմել
որպէս տախտակս, եւ քրէտոքի » և « քրէտոքի »
իւրովք « քրէտոքի » եւ այլ այսպիսիս: — Աեր-
ջապէս անկարելի էր որ ոմանց սխալ գաղա-
փարուն յառաջ գար անուանակոչութիւն
մ'այն տառաձեւերու՝ որ գարերով՝ (մինչեւ
ԺԳ գարանգամ) գործածութեան մէջ էին. եւ
ամէնուն ծանօթ էր թէ ինչ գրչով կը գրուէին
այն տառերը:

Աւելի լաւ եւ ճշմարտանման կ'երեւայ
ուրիշ մեկնութիւն մը, թէ եւ այս ալ բոլորովին
զերծ չըլլայ տարակուսէ: Ինչինչեան այսպէս
կը գրէ.¹ « Երկուքի... Պատճառ այսպէս կո-

1 « Հնախօսութիւն » եւն, Գ, 77:

չելոյն ոմանք համարին ոչ սակս երկաթի գրչաւ գրելոյն ի վերայ մագաղաթեայ թղթոյ, այլ սակս Բանասէն՝ զոր գործէին յայնժամ է Զանկէ երկաթոյն:»¹ Այս կարծիքը նախընթացէն աւելի կուուան ունի գոնէ յայնմ որ արդեամբք Հայոց քով ալ գործածուած թանաքի գլխաւոր տարրներէն էր արշասպը, ինչպէս բացայայտ ալ կը վկայէ Վրթանէս Քերթոզ կամ իրեն տրուած գրութիւնը: Գրութեան նիւթերու ուստի եւ թանաքի մասին քանի մը դիտողութիւնք պիտի ընենք ուրիշ տեղ:

Բայց նաեւ այս երկրորդ մեկնութեան տկար կողմը չի պակսիր: Եթէ թանաքն էր պատճառ տառաձեւերուն այնպէս կոչուելուն, — անուանակոչութիւն մ'որ գոնէ ԺԵ դարուն սովորական էր, մինչդեռ մինչեւ ԺԳ դար ալ երկաթագրի գործածութիւն կը տեսնենք, — երբ արդէն դարեր յառաջ միւս տառերն ալ կային

1 Հ. Գարեգին Վ. երկու մեկնութիւնքն ալ կ'ընդունի գրելով («Հայկական հին Գարութեան Պատմ.» Վենետ, 1886, էջ 56) «Այս գրերուն երկաթագիր ըսուելուն պատճառը՝ հաւանական կ'երեւայ թէ մէյմը երկրթէ գրչով գրուելուն համար ըլլայ. մէյմըն ալ այն ատենուան գործածուած թանաքին պատճառաւ, զոր երկաթի որսիտով կամ ժանգով կը պատրաստէին:» Ուրիշ տեղ մը միայն առաջին մեկնութիւնը կ'ընդունի (էջ 72) գրելով թէ Հինք «Մոմի կամ կապարի վոյ գրելու ատեն՝ փղոսկրէ կամ ի մետաղէ պղտի գործի մը ունէին՝ զոր ֆրէշ (style) կը կոչէին, որուն մէկ կողմովը կը գրէին եւ միւսովը սխալները կը ջնջէին: Այս եղած է անշուշտ մեր հնոց քով գործածուածը, եւ այն պատճառաւ՝ մեր այբուբենից առջի ձեւք երկաթոյն կոչուած, ինչպէս յիշեցինք:»

եւ կը գործածուէին (այսպէս բոլորգիր ձեռագիր կայ արդէն թ գարուն), ինչպէս եղած է որ միայն մէկ տեսակին յատկացած է այն անունը: Միթէ միայն «երկաթագիր» կը գրուէր արջասպի թանաքով, իսկ բոլորգիր՝ ոչ: Հոս ի հարկէ կրնար որոշում ընել միայն քիմիական քննութիւն մը՝ ձեռագրաց այլեւայլ թանաքներու դարէ դար, եւ ընդհանրապէս առանց այսպիսի քննութեան վճռական արդիւնք մը յառաջ չենք կրնար բերել:

Եթէ այս չէ «երկաթագիր» կոչման պատճառը, կը խոստովանինք որ չենք գիտեր ուրիշ լաւագոյն մեկնութիւն մը, որ գոհացրնէ. ճիշդ այնպէս ինչպէս մութ կը մնայ վերջապէս «բոլորգիր» ու «նոտր» բառերու յատկացուիլն այս կամ այն ձեւին: Եւ զարմանք չէ որ շատ բան մութ ու առեղծուած մնայ մեզի, որ դարերով հեռու ենք այն ժամանակներէն՝ առանց կարելոր ու բացորոշ ծանօթութեանց կամ միջոցներու, որով եւ ստիպուած ենք մթութեան մէջ խարխափել, երբ ուզենք այն ժամանակաց վրայ աւելի տեղեկութիւն ստանալ: Անշուշտ իւր պատմութիւնն ունեցած պիտի ըլլայ՝ օրինակի աղագաւ՝ «բոլորգիր» բառին յատկացուիլն. այսօր մենք միայն կրնանք հաստատել որ շատ անյատուկ եւ անյարմար է այս անուանակոչութիւնն, առանց ուրիշ գոհացուցիչ մեկնութիւն մը տալ կարենալու, եթէ անգրագոյն հետազօտութիւնք եւ գիւտք նոր լոյս մը չսփռեն այս կէտիս վրայ:

Յարմար թէ ոչ, յատուկ թէ անյատուկ, այս բառերը բաւական հնութիւն ունին, եւ սովորական եղած ըլլալով՝ այժմու գործածութեան մէջ անճշգումութիւն չեն պատճառեր: Աւստի մենք ալ պահեցինք այս անուանակոչութիւնքն. իսկ նորագոյններէն՝ անոնք որ մեզի յարմար երեւցան:

1 Ինճինճեան («Հնախօսութիւն», Գ, 78—79)՝ ի միջի պլըն՝ կը յիշէ հետեւեալ անունները. «Դրամագէտ. Երկաթագիրն մետրոպեան ի գրամս մերոց թագաւորաց Ռուսիանեանց՝ ուրեք ուրեք յայլեւայլ ձեւս փոխեալ տեսանի առ նուազ ճարտարութեան փորագրողաց . . . : Կնդագէտ. Է իբր «չիֆրա», կոչեցեալ գիրն Եւրոպացոց. սովին գրով գրեալ գորով կոնդակաց ինչ նախնեաց՝ յայս անուն կոչեցաւ . . . : Փառագէտ: Յայս անուն կոչեն զամենայն ձեւս, զորս գրիչք յծէ դարու հնարեցին՝ զնախնի երկաթագիրն կերպակեալ ի ձեւ զանազան զարդուց եւ ի ձեւ ճնճղկանց, եւ անուանեալ ճնճագէտ կամ Ձագէտ. նաեւ ի ձեւ մարդոյ . . . : Փնագէտ: Միեւնոյն երկաթագիր վերածեալ ի բազում տառից բաղադրութիւն, հնարեալ ի գրչաց առ համառօտութիւն, եւ ի մատանիս եւ ի տապանագիրս ինչ ի վար արկեալ մինչեւ ցայժմ», Ըսկէ ետքը կը յիշէ «Վարագէտ», որուն վրայ խօսեցանք, եւ իբրեւ վերջին «Նշագէտ», զոր կը մեկնէ համառօտագրութեան նշաններով. սասոր փոյ պլուր կը դառնանք: — Դրամներու գիրն շատ պէտպէս է՝ ըստ ճարտարութեան փորագրողաց եւ սովորաբար անյաջող՝ էական ձեւը մնալով միշտ երկաթագիրն: Բազմաթիւ օրինակներ տես ի գիրս Հ. Աղեմայ Ա. Սիպիլեան, «Դասաւորութիւն Ռուսիանեան Դրամոց», Վիեննա 1892 (8⁰ էջք ԺՁ+88+Ձ+32), ի մասնաւորի Տխտ. Ա—Ձ նմանահասեալ գրամք 1—79 եւ մարմնոյն մէջ 1—51: — Չարդագրերու կամ «Փռագրերու», այլեւայլ ձեւերուն՝ որ ժէ դարէն շատ յառաջ ալ կան, ամբողջ այբուբէնք մը նմանահասնուած մեր մատենագարանի ձեռագիրներէն տես «Ցուցակ», Տխտ. Դ, 1—38 (մարդագիր, ձագագիր, ձկնագիր, գաղանազիր եւն.) — «Փակագիրն», որ կը համապատասխանէ եւրոպական monogrammeի, ըստ ինքեան գրի տեսակ չէ.

Անոնց համար՝ որ ձեռագիրներով զբաղած չեն, կը դնենք հոս գրերու գլխաւոր տեսակներուն օրինակներ «Կոմիտե»¹ որով նախ իւրաքանչիւր տառաձեւերու յատկանիշ տարբերութիւնքն որոշ կը տեսնուին, եւ երկրորդ նաեւ թէ ինչ աղերս ունին ձեռագրաց տառերու այլեւայլ տեսակներն տպագրութեան արդի գործածուածներուն հետ: Իսկ ձեռագիր օրինակաց ճշգրտատիպ նմանահանութիւնք տես մեր «Յուցակ» Տխտ. Ա—Բ, առ Քարամեանց՝ Տխտ. Ա—Բ եւ Հ. Ղ. Ալիշանի գրութիւնքն, զորոնք վերը յիշեցինք: Մէկ երկու կտոր ալ յաջորդներու մէջ յառաջ բերելու առիթ պիտի ունենանք: — Գլխաւորներն են յաջորդքը:

«Գլխաւորներն են յաջորդքը, որուն միայն կը յարմարէր ըստ ինքեան «բոլորգիր» բառը, վասն զի տառաձեւերն ստուգիւ քննելու կամ բոլորչի են առհասարակ, ոչինչ տարբերութեամբ մեր արդի տպագրութեան մէջ գործածուած գլխագիրներէն, այսպէս.

ԵՐԹԱՌՄՐՋԻԻՆ ՈՎՎԱՏԵԻՆԱՆՍԱՆ
ՆՁԵԱՅ ԸՆԴ ԸՆՍԱՊԱՐՅՍ ՆՈՐԱԵԻԼԵՐԻ
ՄԱՍՏՆԱԳՈՅՆ ԵԻՍՔԱՆ ԶՆԱ — Նոյնպէս
են խօսքիս մէջ պակաս միւս տառերը՝ Բ, Է,

այլ առանձնականաց հնարագիտութեան եւ ճարտարագրութեան արդիւնք, ինչպէս արդի «ձեռագիր», կամ սովորական գրութեան այլեւայլ ճարտարաձեւ դարձուածքներն ալ, որոնք մեր ծրագրէն դուրս կը մնան:

1 Մեր տպարանի տառերն առհասարակ եւ հին ձեւերու (Միջին մետրոպեան, Անցման եւն) նոր փորագրութիւնք ի մասնաւորի՝ յօրինուած են ձեռագրաց ձեւերու

Թ, Թ, Կ, Ղ, Շ, Չ, Փ: — Սակայն կայ գլխագրի եղանակաւորութիւն մ'ալ, որուն տառերու այլեւայլ մասերը անջատ անջատ կը տեսնուին իրարմէ. (տես «Յուցակ» Տխտ. Ա. 1:) Այս տեսակէն ալ ձուլուած կը գործածուէին տպագրութեամբ, այսպէս.

ԵՐԹԵՌՄԻՋԻԿՆՈՎՎԼՏ ԵԿՆԵԽՆՁԵԼՅԸՆԳԻՃԵԼՊ

— Ձեռագրաց մէջ ի հարկէ պէսպիսութիւնք կան ըստ գրչաց, մեծ ու փոքր, հաստ ու բարակ, ձեւերն ալ քիչ մ'այլազան՝ բայց միշտ պահելով երկաթագիր - գլխագրի յատկանիշները: Նոյն գիրն է առ հասարակ Գրամոց եւ Արձանագրութեանց մէջ գործածուածն ալ՝ քիչ շատ եղանակաւորուած ըստ ենթակային: Ինչպէս արդի տպագրութեանց մէջ՝ նոյնպէս միջին-մետրոպեան գրութեանց հատածներու սկիզբը կը գործածուին նոյն տառերը իբրեւ գլխագիր՝ սա ձեւերով.

Ա Բ Գ Ե Ձ Է Ի Լ Խ Կ Տ Ղ Մ Յ

եւն:

վայէն, վերջինքս խնամովք Միարանութեանս Գեր. Արքաճօր Հ. Ա. Վ. Այտնեան, մանրակրկիտ ուսումնասիրութեամբ նոյն տառերով ձեռագրաց:

Ասոնց երկայնասրուն ձեւերը՝ երբ երկաթագրի մէջ ալ գործածուին, սովորաբար տողի սկիզբն ու վերջը միայն կը գտնուին, իսկ տողամէջը միաշափ կարծասրուն ձեւեր կը տեսնուին:

բ. ՄԻՆԻՆ - Վերոպէան Երիւթիւն, իրեն յատուկ երկայնաձեւ - չորեքկուսի ձեւերովն, որով էական տարբերութիւն ունի նախընթացէն: Այլեւայլ աստիճանաւ եւ նրբութեամբ կը տեսնուին այս տեսակ տառերը ձեռագրաց մէջ, միշտ նոյն էական նկարագրաւ, որոնցմէ երկու աստիճան կը գնենք հոս:

ԵՐԴ-ԵՌ-ԵՐ-ՋԻՒՆՈՒ ՈՒ
 ՎԵՐ ԵՒ-ՆԱԿՆԵՆ ԵՆՁՆԵՅ ԸՆԻ-
 ՃԵՆԱԳԱՐՏԱ ՆՈՐԵ ԵՒ ԼԵՐ
 ԻՐԱՆԱՐՆԱԿՈՅՈՅՈՅ ԵՒ-Ս ԲԵՆ
 ԶՆԵ. — Մնացածները՝ Բ, Է, Ժ,
 Ծ, Կ, Ղ, Շ, Չ, Փ:

է. Փոքր Երիւթիւն ըսինք էապէս չի զանազանուիր բուն երկաթագրէն, ի մասնաւորի մանր միջինէն՝ գրերու ձեւերը նկատելով. բայց ամբողջն ի միասին առեալ ուրոյն խմբի մը տպաւորութիւն կ'ընէ, եւ շարքը շատ անգամ կարծես բոլորգրի երեւոյթ կ'առնու: Երկու օրինակ տես «Յուցակ» Տխտ. Ա, 5 եւ Քարա-

մեանց Taf. Ib, 5, երկուքն ալ աւելի միջին ձեւերով: Տպագրութեամբ դժուար է այս ձեւերը ճշգրութեամբ յառաջ բերել, նման գրեր տակաւին ձուլուած չըլլալով: — Միայն մերձաւոր գաղափար մը տալու համար կը դնենք հոս միջինմետրոպեան տառերու աստիճան մ'որ շատ մերձաւոր է մեր ի «Ցուցակ» (Տխտ. Ա, 5) նմանահանութեամբ յառաջ բերած տառերուն:

ԵՐԹԵՌՄԵՐ ԶԻԻՄՆ ՈՎ ԱԵՄԵՒՆԵ
ԽԵՆՉԵԱՅ ԸՆԴ ԸԵՆԵՊԵՐՏԱ ՆՈՐԵ
ԵՒ ԼԵՐԻՄԵԱՄՆԵԳՈՅՆԵՒԱ ՔԵՆՉՆԵ
— Բ, Է, Ժ, Ժ, Կ, Ղ, Ը, Չ, Փ:

Դ. Անցման գիշ (Transition), որուն ըսինք թէ՛ այլեւայլ աստիճանաւորութիւնք կը տեսնուին ձեռագրաց մէջ. երեք տեսակ տես «Ցուցակ» (Տխտ. Ա, 6 եւ Բ, 7—8): Խառն ձեւեր՝ այս տեսակին յատկանիշն է: Ընդհանուր տիրողն ըլլալով ալ հոս առհասարակ բոլորգիրը, շատ տառեր տակաւին երկաթագրի կերպարանքը պահած կ'ըլլան, եւ ըստ այսմ՝ նկարագիրը կրնայ նաեւ այնպէս փոխուիլ որ աւելի երկաթագիր ձեւերը տիրեն՝ միայն խառնուած ըլլալով հոս հոն արդէն բոլորգիր տառեր ալ: Շատ լաւ եւ ճիշդ գաղափար կու տայ այս Անցման գրին՝ յաջորդը, որուն տառերը փոքուած եւ ձուլուած են վերջերս ճիշդ հետեւողութեամբ ձեռագրաց, ինչպէս նախընթացները:

Երթ առ մ'ըջիւնն ով պատ Ե-
նաւանձեաց ընդ ճանապարհս նորա
Եւ Եր Իմաստնադոյն Եւս քան զնա :
— Բ, Է, Ժ, Ծ, Կ, Ղ, Ը, Զ, Փ :

Նոյն գրին ուրիշ մէկ աստիճանն է յա-
ջորդն ալ, որուն ձեւերը կը գործածուին իբրեւ
գլխագիր նախընթացին :

Է Բ Գ Կ Է Զ Է Ը Թ Ժ Ի Լ Խ Ծ Կ Տ
Չ Ղ Ճ Խ Յ Ո Չ Պ Ղ Ռ Վ Ժ Բ Փ Բ :

Է. « ԲՆԵՐԷՆ » անյատուկ անուանակոչու-
թեամբ, բուն՝ միջին-մետրոպեան երկայնաձեւ-
չորեքկուսի ձեւն է մանրացած եւ քիչ մ'աւելի
պարզուած : Գիւրագիծ ըլլալով քան նախըն-
թացները՝ արդէն ԺՆ — ԺԲ դարերէն սկսած է
տիրող ըլլալ եւ մինչեւ վերջը գործածուած՝
արդի ծանօթ հայ ձեռագրաց ամենամեծ մասին
մէջ, եւ յետոյ անցած տպագրութեան ալ :
Արդի հայ մատեանք ըստ այսմ գրի կողմանէ
տարբեր չեն՝ գոնէ 7 — 8 դար յառաջ գրուած-
ներէն : Համեմատելու համար ահա վերոյիշեալ
խօսքը տպագրութեան տառերով .

Արթ առ միջիւնն ով վատ եւ նա-
խանձեաց ընդ ճանապարհս նորա եւ լըր
իմաստնագոյն եւս քան զնա : — Բ, Է, Ժ,
Ծ, Կ, Ղ, Ը, Զ, Փ :

Գարերով գործածուած ամէն տեղ եւ ամէն գրչէ, զարմանալի չէ որ միւս ամէն տեսակ գրերէն աւելի պէսպիսութիւն կը տեսնենք ասոր ձեւերուն՝ գրչաց զարգացման եւ ճարտարութեան աստիճանին համեմատ՝ ձեռագրաց մէջ: Բազմաթիւ եւ յաջող նմանահանութիւններ կրնան տեսնուիլ Հ. Ալիշանի վերը յիշուած Համագրութեանց մէջ, եւ մանաւանդ Ալիլիկիոյ բաժնին կամ «Սիսուանայ» մէջ, ուր կարծես աւելի խնամ տարուած է այս գրին զարգացման եւ կատարելագործման:

Ղ. «Նոր», այն՝ զոր ցայսօր ալ կը գործածենք տպագրութեան մէջ՝ բոլորգրին հետ, թէեւ ոչ ամբողջ գրքեր տպագրելու՝ (ինչպէս նախնիք կ'ընէին նաեւ մեծամեծ գործքեր այս տառերով օրինակելով,) բայց գոնէ հատուածներ, կոչումներ, խրատագրեր, յաճախ խորագրեր եւն՝ տպագրութեան միւս մասերէն զատելու համար:

Երբ առ ճրջի-նն ով լուս է- նախան- յեաց ընդ ճանապարհս նորս է- լէր իմաստ- նագոյն է-ս քան զնա: — Բ, է, ժ, ծ, կ, ղ, ճ, ճ, ճ, ճ:

Այս ալ ձեռագրաց մէջ բաւական եղանակաւ որմամբ կը գտնուի. այնպէս որ երբեմն աւելի «Շղագիր» կամ «Շեղագիր» է: Վերջինս տպագրութեան չէ անցած, բայց աւելի զարգանալով եւ պէսպէս փոփոխութեամբ կը

գործածուի այսօր ալ ամէն հայէ իբրեւ յետագիւր
կամ սովորական գիր՝ անտիպ ամէն բանի հա-
մար: Գեղեցիկ գիր գրելու այլեւայլ դրու-
թիւնք ալ կան աւելի կամ նուազ ճաշակաւոր՝
առօրեայ գրի այլեւայլ օրինակներով: ¹

Գաղափար տուիւք կարծենք մերնախնեաց
եւ նաեւ արդի գործածուած տառաձևերու,
զորոնք իրարու համեմատելով՝ իւրաքանչիւրին
յատկանիշը դիւրաւ կ'որոշուի: Ինչպէս նախնեաց
ձեռքէն ելած գրչագիրք բազմաթիւ փոփոխա-
կան տեսակներ ալ կը ներկայացընեն ամէն մէկ
տառաձևի, նոյնչափ եւ շատ աւելի տեսակներ
յառաջ եկած են տպագրութեան համար, որով
հայերէն տպարանք իրաւամբ կրնան պարծիլ՝
արեւելեան բոլոր միւս գրականութեանց հան-
դէպ՝ տառերու բազմազան պէսպիսութեամբն
ու ճոխութեամբ: ² Այս ամէնը հոս յիշել մեր
նպատակէն դուրս է:

¹ Հմմտ. Հ. Աղեքսանդր Ա. Պալճեան, «Վայելչա-
գրութիւն ի շորս հատուածս», եւն, Վիեննա 1837. —
«Վայելչագրութիւն առ ձեռն Ռափայէլի Խաղանձեան Կ.Պոլ-
սեցւոյ», եւն, Կ.Պոլիս, 1853. — Մ. Մ. Մինասարեանց,
«Վայելուչ եւ կանոնաւոր գրութեան պատմութիւն եւ
տեսութիւն», ստուերագրերով եւն, Պետերբուրգ 1872.
(գործակցութեամբ Գեր. Արսէնի Ա. Այսլնեան.) —
Հ. Պետրոս Ա. Մինասեան, «Արուեստագրութիւն», Վենե-
տիկ 1834. — Ա. Գալֆայեան, «Գեղագրութիւն հայկական»,
Փարիզ 1855. — Յ. Գազէզեան, «Գեղագրութիւն առ ձեռն
հայկական», Կ.Պոլիս 1865, եւ ուրիշ նորագոյններ:

² Տես «Արժեցուցակ հայերէն տառից հատուց ի
Մխիթարեան տպարանի», Վիեննա 1894, 8° էջք 8, աւելի
քան 70 տեսակ, սովորական եւ գլխագիր:

Հնագրական հետազոտութեան առաջին եւ գլխաւոր ջանքն ըլլալու է տառերու տեսակները ժամանակագրէն դասաւորել կարենալ, կամ որոշել թէ այս կամ այն գրի ձեւը ո՞ր դարերուն կը գործածուէր, եւ միւսն ե՞րբ սկսած ու մինչեւ ո՞ր ժամանակ շարունակուած է: Եթէ գրերու գործածութեան ժամանակը կարենանք որոշ շրջաններու բաժնել, շատ բան վաստկած կ'ըլլայ գիտութիւնը: Այն ատեն դժուար չէ որեւէ ձեռագրի պատառկի մ'անգամ հնութեան չափը գտնել եւ բազմաթիւ մթին խնդիրներու լուծումը դիւրացնել:

Քայց որչափ օգտակար է այսպիսի ծանօթութիւն մը, նոյնչափ դժուարին եւ յաճախ աւելի ենթադրական: Գոնէ հայերէն տառերու գործածութեան համար այլեւայլ դարեր որոշելը բոլորովին զերծ չէ՝ արդի մեր հանգամանաց մէջ՝ ամէն տարակուսէ. թէ եւ այս մասին տրուած որոշմունք յընդհանուրն ուղիղ կարենանք համարիլ: Քարամեանց¹ սա ժամանակամիջոցները կ'որոշէ գրերու համար. այսինքն՝

1. Մեսրոպեան Երէնիւնէր՝ Ե—Ը դար. —
2. «Միջնի» գիր՝ Ը—Թ դար. (այս անուանակոչութեամբ յառաջ կը բերէ Քարամեանց

¹ N. Karamiantz, Verzeichniss եւն., էջ 88, որ ըստ ինքեան պարզապէս Տախտակաց համառօտ բացարձակ մըն է: Այս որոշմունքն հոս յիշելու պատճառն այն էր, որ Ուսուցչապետը յիշեալ տախտակաց մեկնութիւնն ունէր աչքին առջեւ եւ անոր մասին ըրած էր հարցումը:

երկու օրինակ, մին «միջինմեսրոպեան» տառերով, միւսը՝ փոքր երկաթագիր, ինչպէս վերը բացատրեցինք)։ — 3. «Փռէ երկնէն»՝ թ — ժԲ դար. — 4. «Բւլրէն»՝ ժԲ — ժԳ դար, իսկ եկեղեցական մատեաններու համար մինչեւ այս ժԹ դար ալ գործածուած. — 5. «Նոր» գիր՝ ժԳ — ժԸ դար. — 6. «Շէշէն»՝ ժԸ — ժԹ դար. եւ վերջապէս՝ — 7. «Նոր Շէշէն» գործածուած արդի ժԹ դարուն մէջ առօրեայ պիտոյից, նամակաց եւն։ — Այս որոշմանց հետ յէականս կը նոյնանան անոնք, զոր կ'ընդունի Հ. Եփրեմ՝ Ա. Չագրճեան, որուն յօդուածէն բառ առ բառ՝ քանի մը թեթեւ փոփոխութեամբ՝ առած է յաջորդները Հ. Գարեգին Հայոց Հին Գպրութեան Պատմութեան մէջ, այսպէս.¹ «Սրբոյն Մեսրոպայ հնարած գրերը երկնէն ըսուածներն էին, որոնց գործածութիւնը հինգ վեց դար տեւեց (406էն ինչուան ժ դար) առանց երեւելի փոփոխութեան կերպարանք մը առնելու...: Բայց թ դարուն մէջ՝ ինչպէս հաւանական կը կարծուի՝ գրչութիւնը գիւրացընելու համար սկսան գրերուն վերին ու ստորին կողմերը շիտակ գրել, որոնք զատ ձեւ մը ունեցան. եւ բուն երկաթագիրը սկսան գլխադրի տեղ բանեցընել։ Ասիկայ է

1 Հ. Եփրեմայ «Տեղեկութիւն հայերէն հին ձեռագիրներուն վրայ» ի թերթին «Եւրոպա» (Ալեքննա) 1848, թ. 6, էջ 24։ Այս յօդուածին վրայ քիչ մ'եւաքը առիթ կ'ունենանք խօսելու։ — Ասիէ Հ. Գարեգին, Պատմ. եւն, սպ. Ալեքս. 1886, էջ 56։

Միջին երկ-ն-դէր ըսուածը, որ մինչեւ ժ.Բ դար եւ անկէ անդին ալ տեւեց քիչ փոփոխութեամբ: Այս գրերը թէպէտ աւելի համեմատ ձեւ ունին, բայց ընթերցումը դժուար ըլլալուն՝ այս կերպն ալ փոխեցին, եւ սկսան Բուրդէր տառերը գործածել, որ կամաց կամաց կատարելագործուելով եւ կանոնաւորուելով՝ հիմակուան տպագրութեանց մէջ գործածուող սովորական գիր եղան: Բոլորգրոյն աւելի դիւրացուցած կերպն է Նօթարոյն կամ Նօթր գիրը, որ ինչուան հիմայ հասարակ գրութեանց մէջ կը գործածուի: Այս գրոց փոփոխմանը մէջ դիտելու արժանի է որ Միջին երկաթագիրը հնարուելէն ու հասարակ ըլլալէն ետքը՝ ըսն երկաթագրին գործածութիւնը գրեթէ բոլորովին դադարեցաւ. նոյնպէս բոլորգրոյն գտնուելէն ետքը՝ Միջին երկաթագիրը լսափանուեցաւ: Բայց Նօթր գիրը հնարուելէն ետքն ալ Բոլորգիրը չվերցաւ, այլ ընտիր ձեռագրաց մէջ կը գործածուէր:»¹

1 Ը. Գարեգին այստեղ ծանօթութիւն մը կը յաւելու գրելով (էջ 57 Ծան. 1) «Էջմիածնի Մատենադարանի գրչագրաց տպագրեալ Զուցակին մէջ (Թ. 1435) նշանակուած կը գտնենք գիրք մը այս մականորով՝ Միջն-ն-դէն նախնի նշանագրաց Հայոց, եւ ի նմին գրչագրի՝ Վարբ Հօրն Եւրոպոյ նոյն նշանագրոց: Բանասիրաց հետաքննութեան արժանաւոր տեղեկութիւն մը: Ծանօթ են հմտոյ՝ ձեռագրաց մէջ տեղ տեղ Ադամայ կամ այլոց անունով նշանագիրք կամ փակագիրք, եւ անոնցմով համառօտ քանի մը ասող գրուածք, որ աւելի ծածկագրութիւնը կրնան սեպուիլ, եւ շունին զհետո կամ զյարգ հնութեանն, Վերջին զիտողութիւնս արդարացի է ամէն նկատմամբ. իսկ առաջինն արդեամբք այնպէս նշանակուած է Կարինեանցի զուցակին մէջ (էջ 167), որ բաց ի Եւրոպի վարքէն՝ կը յիշէ

Ուստի ըստ Հ. Եփրեմի եւ Հ. Գարեգնի Հայոց տառերու շրջանք հետեւեալներն են. երկաթա-
գիր՝ Ե—Ժ դար, Միջին՝ Թ—ԺԲ դար, Բոլոր-
գիր՝ ԺԲ դարէն ի վեր, իսկ Նոսրի ժամանակը
չ'որոշուիր. — այս ամէնը քիչ կը տարբերի քա-
րամեանցի բաժանմունքներէն: Արեւմտեան՝ եր-
րորդ մ'ալ յիշենք. գրեթէ նոյն շրջանները
կ'որոշէ նաեւ Ինճինճեան իւր Հնախօսութեան
մէջ.¹ որով կրնանք ըսել թէ այս բաժանմունքն
առհասարակ ընդունուածն են Հայոց մէջ:

Թէ նոյն ձեռագրին մէջ կը գտնուին նաեւ “Գիրք Սերա-
քայ, Առակք Սողոմոնի”, եւ “Տօմարական Գիտելիք”, Ձե-
ռագիրն “ու.թածալ նօարգիր” է՝ առանց թուականի, ըստ
երեւութին նոր գրչութիւն մը. ուստի եւ այն “նախնի
նշանագիրք Հայոց” (եթէ ճիշդ է Վարինեանցի ցուցակին
տեղեկութիւնը) կեղահարծ ըլլալու ամէն նշան ունի: Բաղ-
ձալի էր որ Էջմիածնի “Արարած” տեղեկութիւն մը տար
այս ձեռագրին եւ յիշեալ կէտերուն մասին:

1 “Հնախօսութիւն”, եւն, Գ, 77—78. “Երկաթագիրք”:

Այս է կարգեալ եւ կերպաձեւեալ գիր սրբոյն Մեսրոպայ
ի սկիզբն Ե. դարուն. որով գտանին մինչեւ ցայսօր գրեալ
մագաղաթի մատեանք: . . . Գրիչք զիւրացուցանել կամե-
լով զերկայնաձեւ երկաթագիրն, սկիզբն արարին ի Ժ եւ
ի ԺԱ դարու յեղափոխել զայն ի ձեւ փոքրիկ, որ եղեւ
ընդ մէջ երկաթագրոյն եւ բոլորագրոյն. սակս այսորիկ եւ
մէք կոչեցաք Միջինագիրք: Այս ձեւ թէպէտ զիւրին է ի
գրել քան զերկաթագիրն, այլ ընթեռնուլ քան զայն
զժուարին, որպէս է տեսանել ի մագաղաթեայ մատեանս
զորս ունիմք առ մեզ: — Բոլորագիրք: Չնախայիշատակեալ գիր
հետզհետեւ յառաւել փոքրն ամփոփելով գրչաց յելս ԺԱ
եւ ԺԲ դարուն հնարեցին զայս ձեւ Բոլոր գրոյն, որով
բազում մատեանք գտանին գրեալ ի թուղթս բամբակիս
եւ մետաքսեայս Ապատի կոչեցեալ: Այս ձեւ է որ մնաց
այժմ յամենայն տպագրեալ մատեանս: — Նոսրագիրք: Չբո-
լորգիրն առաւելն շու.թափութեամբ հանգոյն երագագիր

Ինչպէս կը տեսնուի, Երեք Հեղինակաց կարծիքներն ալ՝ որչափ ալ մանրամասնութեանց մէջ բաւական կը շեղին, յէականս նոյն են իրարու հետ: Երեքն ալ միարան են յայնմ թէ շղթայաձեւ եղած է մեր գրերու զարգացումն Երկաթագրէն մինչեւ Նոտր ու Շղագիր, եւ դարձեալ յայնմ՝ թէ Բոլորգիր յերեւան ելած է ԺԲ դարու եւ Նոտրը ԺԳ—ԺԳ դարուն: Առաջինը՝ ճշդիւ խօսելով՝ ենթադրութիւն մըն է, բայց գոնէ տառաձեւերու համեմատութեամբ հաւանական կրնայ համարուիլ այսպիսի զարգացում մը: Իսկ երկրորդը կամ տառերու գործածութեան այլեւայլ դարեր որոշելն յընդհանուրն միայն ուղիղ է. այսինքն յիշեալ տառերը նոյն դարերուն մէջ կը սկսին արդեամբք **ԽԷՐՆՂ** ըլլալ եւ առհասարակ գործածուիլ: Անշուշտ հնագրութեան համար փոքր կռուան չէ դիտնալն որ Երկաթագրի տեսակները տիրող են ի գործածութեան մինչեւ իբր ԺԱ դարու վերջերը, Բոլորգիրը տիրող կ'ըլլայ արդէն ԺԲ դարէն սկսեալ, եւ Նոտրգիրը կը յաճախէ (բայց ոչ իբրեւ միակ տիրող) ԺԳ եւ աւելի եւս ԺԳ դարէն: Սակայն ուղիղ չէ տառաձեւերու **ԽԷՐԵՒ** եւ սովորական ըլլալու ժամանակամիջոցները համարիլ նաեւ անոնց **Քաճման** կամ հնարուելու¹ ժամանակները: Օրինակի համար

նօտարաց գրելով գրչաց՝ ի ԺԳ եւ ի ԺԵ դարու հանին զայս ձեւ գրոյ, բազմօք տարբերեալ ի Բոլորագրոյն, որ մինչեւ ցայժմ ի գործ ածի առ ամենեսին ի դրեւն, եւն:

1 «Հնարուիլ» յարմար ալ չէ, եթէ կ'ընդունուի տառերու հեռագհետէ իրարմէ յառաջ դարձեալ երու պար-

անշուշտ ուղիղ է այն կէտը՝ թէ մինչեւ ժԱ դար գործածութեան մէջ տիրող է երկաթագիրը՝ ըլլայ գլխագիր ըլլայ միջինմեսրոպեան: Բազմաթիւ ձեռագիրներ՝ որ հասած են մեզի մինչեւ նոյն դարու վերջերէն, կը հաստատեն այս կարծիքը: Սակայն եւ այնպէս կրնանք ըսել թէ Բուրգէր չկար տակաւին այն ատենները, այն բոլորգիրն՝ որ արդէն յաջորդ ժԲ դարուն տիրող դարձած է՝ մանաւանդ ի Վիլհելիա: Եթէ ճիշդ է բոլորգիրն երկաթագրէն յառաջ գալը, պէտք է որ ծագման սկզբնաւորութիւնը շատ հին ըլլայ: Երկար միջոց պէտք էր երկաթագրէն՝ միջնոյն անցնելու, անկէ՛ փոքրին (— այս վերջինս ալ անշուշտ առանց որեւէ ազդեցութեան չէ մնացած, —) եւ վերջապէս Անգլիոյ գրի բազմակերպ ձեւերէն՝ որոնք կարծուած են շատ աւելի բազմաթիւ են նաեւ ժԲ—ժԳ դարու ձեռագրաց մէջ, գալու յանգելու բոլորովին զուտ եւ անխառն Բոլորգրի եւ դարձեալ ասոր որոշ ըլլալուն արդէն ժԲ դարուն:

Մեր համոզումն է որ տառերու այս այլեւայլ տեսակները շատ աւելի հին են քան այն նշանակուած դարերը: Գիր մը կրնայ ծանօթ

զուելովն եւ գործածութեան համար գիրագիծ ըլլալովն: Այսպիսի պարագայից մէջ զարգացումն ինքնին իւր ճամբան կ'ընէ. եւ ձեւերու անզգալի շեղումներն ի վերջոյ յաճախ դարեր ետքը՝ կը յանգին բոլորովին նոր ձեւերու: Ի հարկէ եթէ խափու հարցուի թէ արդեամբք այսպէս շղթայաձեւ եղած է մեր տառերու զարգացումն, չենք կրնար բոլորովին եւ վստահութեամբ հաստատել: Այս մասին նաեւ յետոյ:

րլլալ եւ նաեւ քիչ շատ գործածուիլ, առանց
 «արհեստի գրչութեան» պաշտօնակն գիրն րլլա-
 լու, որով նոյն ժամանակի քիչ շատ ամէն գրչէ
 գործածուելու: Գրի մը հնութեան չափն որո-
 շելու համար ուղիղ չէ ըստ այսմ՝ միտ դնել այն
 ժամանակին, երբ նոյնը սովորական եղած կը
 տեսնենք ամէն կողմ. այլ պէտք է փնտռել իւր
 սկզբնաւորութիւնն, այն յաճախ աննշմարելի
 շեղումներն ու եղանակաւորութիւնքն հին տա-
 ուածեւերուն, որոնք հետզհետէ կը զարգանան
 ու կ'աւելնան, մինչեւ որ հին տառածելը նոր
 ձեւերու կը վերածուի. ենթադրելով միշտ որ
 այնպէս շղթայաձեւ եղած է տառերու տեսակաց
 զարգացումն: Շատ անգամ գրէ մ'ուրիշ գրի
 անցնելու համար երկար ատեն կ'անցնի եւ բազ-
 մաթիւ միջին խառն ձեւեր կը ծագին: Ասոր
 արդէն շատ բազմաթիւ օրինակներ ունինք.
 ուրիշ բան չեն արդեամբք Անգլիոյ գիր կոչած-
 նիս պէսպէս աստիճանաւ, որ միջին-երկաթա-
 գրին եւ բոլորգրոյն մէջտեղ կեցած անհրաժեշտ
 օղակ մըն է տառածեւերու շղթային: Միայն
 պէտք չէ մոռնալ որ այս անցման ձեւերն ալ
 կրնան այլեւայլ գրիչներէ նոյնպէս պաշտօնա-
 կան գիր համարուիլ ինչպէս միւսներն, ուստի
 նաեւ գործածուիլ, երբ իրեն յաջորդող գիւ-
 րագիծ ձեւը շատոնց արդէն տիրող եղած էր:
 Յիշեցինք արդէն՝ օրինակի համար՝ մեր մատենա-
 դարանի Թ. 273 ձեռագիրը գեղեցիկ Անցման
 գրով 2ԻԶ (= 1277) թուականին գրուած,
 ուստի նաեւ ԺԳ դարու վերջերը, երբ գոնէ

դարէ մ'աւելի էր որ բոլորգիրը՝ լիովին զարգացած՝ տիրող էր գրչութեան ամէն դպրոցներուն մէջ, եւ երբ արդէն նոտր ալ սկսած էր ո՛չ թէ նոր հնարուիլ կամ զարգանալ, այլ արդէն յաճախել գրքերու գրչութեամբ:

Ընդհանրապէս գրերու տեսակներու սկզբնական ձեւերը աւելի լաւ կրնան տեսնուիլ ասորիական քան անոնց պաշտօնական գործածութեամբն գրքերու եւն: Պէտք չէ կարծել որ միշտ այն գեղեցկաձեւ տառերը, զորոնք ձեռագրաց մեծագոյն մասին գործածուած կրգտնենք, ամէն անգամ՝ եւ ամէն հայէ՛ որ տող մ'անգամ գրելիք ունէր, կը գործածուէին այնպէս: Չեռագիրք՝ յընդհանուրն խօսելով՝ այնպէս ճարտարագիծ եւ կանոնաւոր գրչութիւններ մեր առջեւ կը դնեն՝ հին դարերուն գրեթէ առանց բացառութեան, որ անոնց գրիչները միայն եւ միայն առաջնակարգ գեղագիրներ կրնային ըլլալ: Վերջին ժամանակներէն միայն գլխաւորաբար թ.Ձ դարէն ետքը, երբ գրչութեան գործն ամենուն աղատ ասպարէզ եղած էր, կը գտնենք ամէն կարգի գրչութիւն, հնոց պէս գեղեցիկ գրչութիւններ՝ ցանցառ, իսկ խառն թերակատար ու նաեւ բոլորովին անվարժ ձեռքերէ ելած գործքեր՝ չափազանց շատ: Գրչութեան այն զարգացեալ արուեստը բնական էր որ հետզհետէ անկաճութեան հասնէր, մանաւանդ տպագրութեան տարածուելէն ետքը, երբ գրչութիւնն իւր առաջին գիրքը պէտք էր որ կորսնցընէր, եւ ի վերջոյ՝ ինչպէս մեր օրերուն՝ ամ

փոփուէր միայն առանձնական գործածութեան մէջ: Արդէն ի՞նչ էր հնոց «արուեստ գրչութեան», բայց եթէ մեր արդի տպագրութեան համապատասխանող հաստատութիւնն՝ թէեւ շատ ամփոփ սահմաններու մէջ եւ բաղմաթիւ դժուարութիւններով կաշկանդուած: Այսօր հեղինակ մը կրնայ իւր ձեռագիրը պատրաստել ի՞նչ կարգի գրով որ կ'ուզէ, — յաճախ անձեռու անընթեռնի ձեւերով անգամ. — երբ տրպագրութեամբ հրատարակելու կը ձեռնարկուի, գիրն արդէն որոշ եւ միօրինակ է, այն՝ որ տրպագրութեան համար ընդունուած ու պատրաստուած է: Արդեամբք ուրիշ չէին իրերը հնոց քով ալ, թէեւ տպագրութեան արուեստը չկար: Հեղինակ մը, թարգման մը, կամ նաեւ մեկենաս մ'որ գիրք մը հրատարակել կ'ուզէր, եթէ ինքնին գրիչ չէր, կը յանձնէր նոյնը մէկ կամ շատ գրչաց ի պաշտօնէ՝ ըստ թուոյ օրինակաց: Եւ գրիչք, որ իրենց առտնին պիտոյից համար կրնային շատ դիւրագիծ եւ նորաձեւ տառեր գործածել, այնպիսի դիպաց մէջ կը գործածէին ժամանակին «գրչութեան» համար ընդունուած պաշտօնական տառաձեւերը՝ երկաթագրէն ցնոտը՝ ըստ ժամանակաց հանգամանաց եւ ճաշակին: Եկեղեցւոյ պաշտամանց մատենաներու յատկապէս խնամք կը տարուէր՝ գրչութեան կանոնաւորութեան եւ գեղեցկութեան նկատմամբ: Ասով է որ Աւետարանք ամէնէն աւելի կը գտնուին՝ ոչ միայն ծաղկման այլ նաեւ գրչութեան կողմանէ նշանաւոր ճար-

տարութեամբ գծուած, եւ սովորաբար աւելի
 հնագոյն տառերով՝ կամ երկաթագրի տեսակ-
 ներով: Սխալ կ'ըլլար ի հարկէ հետեւցընել որ
 նոյն գրիչն՝ որ այնպէս վայելչութեամբ օրինա-
 կած էր՝ ըստ խնդրանաց մեկենասի մը՝ մեծածախ
 Աւետարան մը, ստիպուած էր իւր պիտոյից
 համար ալ ամէն մէկ տողը նոյն կատարելու-
 թեամբ եւ նոյն պաշտօնական գրով դրոշմել:

Անտարակոյս որչափ շատ ունենանք ձեռ-
 քերնիս առտնին պիտոյից վերաբերեալ գրու-
 թիւններ, թղթեր, ծանօթագրութիւններ եւն,
 այնչափ աւելի պայծառ գաղափար կ'ունենանք
 տառաձեւերու պէսպիսութեան եւ հնութեան
 նկատմամբ: Բայց դժբախտաբար քիչ բան ցայ-
 սօր երեւան ելած է այն կարգի գրութիւններէն,
 ի հարկէ այն հնագոյն ժամանակներէն որ մեր
 խնդրոյն համար կարեւորութիւն ունին, ուստի
 գոնէ ծ դարէն ի վեր դէպի հինգերորդը: Այս
 կողմանէ նշանաւոր կտորի մը վըայ՝ որ միակն է
 առ մեզ ցայսօր նաեւ իւր նիւթոյն, այսինքն
 պապիւրոսին պատճառաւ, քիչ մ'ետքը կը դառ-
 նանք խօսելու, ինչպէս նաեւ արձանագրութեանց
 վըայ, որոնք հազարներով կը գտնուին մեր
 աշխարհի ամէն կողմն, եւ բաւական թուով նաեւ
 այն ժամանակներէն, որոնցմէ ձեռագիր կամ ու-
 րիշ գրութիւն ամենեւին հասած չէ մեզի: Գրժ-
 բախտաբար նաեւ վերջնոցս՝ որ ամենուն կրնանք
 ըսել մատչելի են, ամէն մանրամասնութեանց
 միտ գրուած չէ: Հրատարակուած են շատ մեծ
 թուով — մեծագոյն մասն ոչ նուազ վերստու-

գութեան կարօտ, — բայց նմանահասնութեամբ
 հազիւ քանի մը տասնեակ՝ լաւ կամ գէշ, որ-
 չափ մեղի ծանօթ է. եւ ասոնք միայն հնագրա-
 կան քննութեանց համար կրնան գործածուիլ:
 Եւ որչափ արձանագիրներ՝ հայ հնագրութեան
 համար ամէնէն աւելի մթին ժամանակներէն
 կամ Ե—Ժ դարերէն, կը մնան զանխուլ, շատ
 մ'ալ փլածոյից ներքեւ թաղուած: Ասոնց՝ ոչ
 միայն հնագրութեան, այլ նաեւ պատմու-
 թեան համար անհրաժեշտ է գիտնական հե-
 տաղօտութիւն եւ քննական հաւաքումն ու հը-
 րատարակութիւն, որուն առ այժմ՝ շատ քիչ
 յոյս կայ: Արչափ օգտակար կրնայ ըլլալ ասոնց
 ուսումնասիրութիւնն նաեւ տառերու տեսակե-
 տով եւ որչափ մթին կէտեր պարզել: Այս ան-
 հոգութեան մեղքը՝ նոյն արձանագրութեանց
 շուրջը բնակողներուն վրայ է, որոնք այս մասին
 ոչինչ բրած են: Ունինք օրինակի համար *Պի-
 Ռոպոլեան* արձանագրութիւն մը 783ին՝ եւրօ-
 պացի ուղեւորէ մը նմանութեամբ գծուած.
 իրողութիւն մ'որ գօնէ մեղի անակնկալ էր: Ա-
 սոնց մասին քիչ մ'ետքը:

Գառնալով այժմ դարձեալ ձեռագիր-
 ներուն, նոյն իրողութիւնը կը տեսնենք ասոնց
 քննութեամբ ալ հաստատուած. այսինքն թէ
 Հայոց տառերու համար որոշուած վերոյիշեալ
 ժամանակամիջոցները չեն նաեւ անոնց ծագման
 թուականներն, այլ միայն ընդհանուր գործա-
 ծութեան, ան ալ ոչ բացառապէս: Իւրաքան-

չիւր տառաձեւի համար որոշուած այն ժամանակամիջոցներէն ասդին եւ անդին ալ ձեռագիր կը գտնենք նոյն տառերով, եւ այն բաւական թուով՝ միայն մեզի ծանօթացածներն աչքէ անցընելով ալ: Եթէ ծանօթացած ըլլային բոլոր մեծ հաւաքմանց գանձերը, դժուար չէր ըլլար իւրաքանչիւր հնագոյն դարերու ձեռագիրները ժամանակագրօրէն դասաւորել՝ նշանակելով իւրաքանչիւրին գրի տեսակը: Այն ժամանակ միայն կրնայինք իւրաքանչիւր տառաձեւերու գործածութեան համար պէտք եղած հետեւութիւնքն ճշդել եւ արդիւնքը կշռել՝ հիմնուած ըլլալով հաստատուն փաստերու վրայ:¹ Այս կարեւոր դասաւորութիւնն առ այժմ կարող չենք ի գլուխ հանել, ծանօթութեանց պակասութեամբն ու թերակատարութեամբը:

Գլխագիր-երկաթագրի եւ միջին-մեսրոպեան տառերու շրջանին վրայ հոս չենք ուզեր կրկնել, ինչ որ վերն արդէն պարզեցինք, ուր նաեւ հնագոյն Աւետարաններու (Թ—ԺԳ դարերէն) ցուցակ մը յառաջ բերինք: Որչափ ալ յիշեալ ցուցակին մէջ յաճախ պարզ «երկաթագիր» կը նշանակուէր, առանց որոշ բաժանման գլխագրին եւ միջնոյն, կարելի էր արդէն վճռել որ շատ ապահով չէ ընդունիլ թէ գլխա-

1 Մեր Մատենադարանի իբր 573 ձեռագրաց սյուպիսի դասաւորութիւն մը կը գտնեն ընթերցողք ի «Ցուցակ», էջ ԺԸ—ԻԳ. որուն վրայէն դիւրին է գտնել թէ այս կամ այն տառաձեւը որ ժամանակէն կը գտնուի մեր հաւաքման մէջ:

գիրը Ե—Ը դարերու գիրն է, իսկ միջին-մես-
 րոպեան Ը—Ժ դարերու, ինչպէս կը նշանակեն
 վերջիշեալ մատենագիրք: Նախ ամենահին ձե-
 ուագիրն որոշ թուականաւ որ ունինք թ. դարուն
 վերջերէն է, 887ին Մոսկուային Աւետարանն,
 եւ երկրորդը թ. դարուն կամ 906ին ՄԼքէ
 թագուհւոյնը: Ժ. դարէն մինչեւ թ. 9. անգամ
 երկար ցուցակ մը կրնանք կազմել երկաթագիր
 ձեռագրաց՝ հասարակէն մինչեւ ժամանակներէն
 բուն գլխագրով եւ միջնով: Եթէ՝ օրինակի հա-
 մար՝ երրորդ հնագոյն երկաթագիր աւետարանն
 է (ըստ նոյն ցուցակի) Սանասարեան վարժարանի
 թ. 1 ձեռագիրն 986էն յառաջ գրուած, —
 որ ձեռագիրն միջինմեսրոպեան յիշատակարան
 մ'ունի 1058 տարիէն, — նոյն հաւաքման թ. 8
 աւետարանն ալ միջինմեսրոպեան է, գրուած նա-
 խընթացէն ալ յառաջ՝ իբր 964ին: Նոյնպէս
 եթէ ծանօթ հնագոյնքն՝ Մոսկուայինն եւ ՄԼքէ
 թագուհւոյնը՝ չլինէր երկաթագիր են, ասոր
 փոխարէն ծանօթ չլինէր (այսպէս մեր գրա-
 տան թ. 56 կամ Ագաթանգեղոսն իբր թ.— թ. դա-
 րերէն), որոնք ձեռագրաց հնագոյն դասին կը
 վերաբերին, մինչեւ-ժամանակներէն երկաթագրով են:
 Այս տեսակէտով նշանաւոր է Շուխարտ ուսուց-
 չապետին վրացերէն-հայերէն կրկնագիրը, որուն
 վրացերէնն արդէն իբր Ը—Թ. դարուն կը հա-
 մարուի, ուստի ներքինը կամ հայերէն կրկնա-
 գիրը Ը. դարէն շատ յառաջ ըլլալու է. եւ սա-
 կայն այս ալ միջին-ժամանակներէն է արդէն, ուստի
 Մոսկուայի աւետարանէն դար մը կանուխ: Յի-

շեցինք արդէն 783ին արձանագրութիւն մը միջինմեսրոպեան տառերով : Աերջապէս միայն Մոսկուայի աւետարանն ի բաց առեալ՝ միւս ցայսօր ծանօթ «Ֆէն գլխագիր-երկաթագիր ձեռագիրք թ դարէն կը սկսին եւ գլխաւորաբար թ—ԹԱ դարերէն են, ոմանք մինչեւ թ.Գ դարէն ալ : Եւ սակայն ըստ վերոյիշեալ մատենագրաց՝ Ը—Թ դարերը Ֆէլին տառերու պիտի պատկանէին, եւ թ.Ա—Թ.Բ դարերը փոքր երկաթագրին : Այս արդէն բաւական է ցուցնելու յիշեալ շարջաններու զուտ ենթադրական ըլլալն եւ առանց որեւէ հաստատուն կռուանի : Իրողութիւնն այն է որ մեզի ցայսօր ծանօթ ամէն ձեռագիրք թ—ԹԱ դարերէն հասարակ է ի գործածութեան կը ցուցնեն թէ ֆէլ-ֆէլն եւ թէ ֆէլն-ֆէր-ֆէանն, եւ դարձեալ թէ միջինն Ը դարէն ալ յառաջ ապահովապէս արդէն կար. իսկ գլխագիրը՝ չի կրնար իբրեւ միայն Ե—Ը դարերու գիր համարուիլ, քանի որ արդէն բոլոր գլխագիր ձեռագիրք թ դարէն ետքը գրուած են : — Իսկ ի՞նչ թ դարէն յառաջ մինչեւ Ե դար : Քանի որ որոշ թուականաւ որեւէ ձեռագիր կը պակսի Ե, Չ, Է եւ Ը դարերէն, որոշ բան մ'ըսել կարող չենք : Ե՞րբ արդեօք Ֆէլ գիրն էր գլխագիրը՝ առանց միջնոյն գոյութեան, այն միջնոյն՝ որուն գոյութիւնը կը ցուցուի արդէն թ դարէն աւելի յառաջ ալ, ըսել չենք կարող : Եւ արդէն ճշգիւ խօսելով՝ աւելի ենթադրութիւն մըն է տակաւին այն կարծիքը՝ թէ Հայոց բուն հին տառերը կամ՝ ըսենք՝ Մեսրոպայ հնարածը

միայն գլխագիր-երկաթագիրն ըլլայ: Ասոր հակառակ չէ այն՝ որ հնագոյն արձանագրութեանց մեծագոյն մասն ըստ երեւութին գլխագիր ձեւերով են: Բայց ասով ժխտուած չ'ըլլար ըստ ինքեան այն կարեյիութիւնը թէ միջինմետրոպեան կոչածնիս թերեւս արդէն Ե դարուն ալ անձանօթ չէր: Սակայն չյամենք հոս այս կարգի խնդիրներ յուղելով, ուր տակաւին անհաստատ հողի վրայ ենք եւ մթութեան մէջ կը խարխափենք, հաստատուն փաստերու գրութե լիովին պակսելով: Տակաւին եւ ոչ ճշդութեամբ (լուսանկարով եւն) գիտենք օրինակի համար Տեկորոյ եկեղեցւոյն արձանագրութեան տառաձեւերը, թէեւ ասիկայ ծանօթ մեր ամենահին յիշատակարաններէն է՝ արդէն Ե դարուն վերջերը կանգնուած Յովհաննու Մանգակունւոյ օրով:¹

Բոլորգրոյն համար ամէնքը կ'որոշին ժԲ դարը: Այս դարը ստուգիւ բոլորգրոյ գործածութեան համար կարեւոր միջոց մ'եղած է, երբ նոյն տառաձեւերը սկսած են որոշ պաշտօնական գիր ըլլալ գրչութեան արհեստի, մինչդեռ մինչեւ նախընթաց ժ.Վ դարուն վերջերը տիրողն էին տակաւին երկաթագրերը: Այս կէտը տարակուսի տակ չէ: Արեւէ հաւաք-

¹ Տես շ. Ն. Սարգսեան, «Տեղագրութիւն», Եւն. Վենետ. 1864, էջ 205. շ. Ղ. Աւելան, «Շիրակ», էջ 132, Արձանագրութեանս նոյն իսկ հասարակ ընթերցումը խնդրական մասեր ունի. տես շ. Գ. Գաթրճեան, Պատարագամատոյցք Եւն, Վիեննա 1897, էջ 725:

ման մը ձեռագիրք աչքէ անցընելով կրնայ պայծառ տեսնուիլ որ ժ.Բ դարն եղած է նոր գրին կամ բոլորին տարածուելուն եւ ընդհանրանալուն գլխաւոր ժամանակը, ինչպէս նաեւ գրչութեան հոսանքի մը, որ կը սկսի անկէ ետքն ալ յորդել եւ զեղուլ, գլխաւորաբար ի Վիլիկիա: Միայն Վենետիկոյ հաւաքումը ճոխ է բազմաթիւ՝ նաեւ իսկապէ՛ր՝ ձեռագիրներով եւ ամէն տեսակ բոլորգրերով նոյն այս ժ.Բ դարուն. որոնց գեղեցիկ գրչութեանց բազմաթիւ օրինակներ ալ հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան նմանահասնութեամբ իւր «Սիսուան» համագրութեան մէջ:¹

1 Յիշենք միայն մէկ քանին: Գիրք Պարսպմանց իսկագիր օրինակ Ներսիսի Լամբրոնացւոյ ՈՒԳ (= 1175) թուին. (նմանահասնալ՝ «Սիսուան» էջ 87.) — Եփրեմայ մեկնութիւն աւետարանի՝ նոյնպէս գրչութիւն Լամբրոնացւոյ ՈՒԳ (= 1195) թուին. (յիշատակարան՝ «Սիս.» 88.) — նորին Լամբրոնացւոյ յիշատակարան Վատիկանի Թ. 859 յունական ձեռագրին վերջը. (նմնհ. «Սիս.» 92.) — զուտ բոլորգիր նոյնպէս Լամբրոնացւոյ Սաղմոսամեկնիչը, գրուած անոր Սամուէլ աշակերտէն՝ ՈՒԹ (= 1190) թուականին. (նմնհ. «Սիս.» 99, 112.) — Մաշտոց գրուած ի Պայաս՝ ՈԿԵ (= 1216) տարին. (կրկին նմնհ. «Սիս.» 415.) եւ բազմաթիւ ուրիշներ: — Շատ ձեռագրաց բոլորգիրն այնպէս կանոնաւոր, պարզ ու մաքուր է որ կարճես տպագրութեամբ պատրաստուած ըլլայ գիրքը. օրինակի համար Յովհաննու Արքայեղբոր գրչութեամբ (ըստ մասնէ) ձեռագիրն գրոց Սողոմոնի եւ Յորայ՝ 1271էն յառաջ գրուած որուն ընծայականն առ Ֆիմի տես «Սիս.», էջ 145: Նոյնպէս՝ Շարակնոց գրուած ի Փերճեր ԶՀԳ (= 1325) թուին. (նմնհ. «Սիս.», 152.) Մանրուսմունքն գրուած ի Գրազարկ ԶԿԲ (= 1313) թուականին. (նմնհ. «Սիս.», 233.) նոյն տեղ գրուած մեծատառ Աւետարանն՝ ԶԶ (= 1331) թուականութեան. (նմնհ. «Սիս.», 235.) Յովհաննու Արքայեղբոր

Սակայն՝ ընդունելով ալ ժ.Բ գարն իբր բոլորգրի համար նոր շրջանի մը սկիզբն, որմէ ետքը նոյն գիրը տիրող գարձաւ՝ յետոյ նաեւ տպագրութեան ալ անցնելով, սխալ կ'ըլլար նոյն գարուն համարիլ բոլորգրի թիւը: Արգէն այն պարագան որ ժ.Բ գարու բոլորգիր ձեռագիրք լիովին զարգացած եւ գրչութեան արուեստի համար կանոնաւոր ու վայելուչ ձեւերու վերածուած կը ցուցնեն բոլորգիրը, կը ցուցնէ որ նոյն գարուն չի կրնար ըլլալ բոլորգրի ծագման սկզբնաւորութիւնն, այլ շատ աւելի հին ժամանակներէն: Բայց արգէն ձեռագիր ալ ունինք ժ.Բ գարէն գոնէ երկու գար կանուխ, եւ այն լիովին զարգացած եւ անխառն բոլորգրով: Հ. Ղ. Ալիշան իւր «Այբարատ» համագրութեան մէջ (էջ 498) ամբողջ էջ մը նմանահանութեամբ հրատարակած է Կոպովիտ գաւառը 999ին գրուած Եփրեմայ Մեկնութեան Պաւղոսի ձեռագրին յիշատակարանը, յայտնապէս ոչ շատ ճարտար գրչի ձեռքէ ելած, բայց նաեւ ասոր համար շատ յարգի հնագրական տեսակիտով: Բոլորգիր է ընդհանրապէս, ամբողջը կարծես աւելի նոր ժամանակի թերաւարժ գրչի մը գործը. շատ տառեր ալ աւելի պարզ ձեւերով քան կանոնաւոր բոլորգիր ձե-

աւետարանն՝ գրուած 1262 կամ 1278 տարին. (նմանահանութիւնք տես «Սիւս» 146, 291, 298 եւ 424, վերջինս մեծ էջ մը): — Անհար է յիշել միւս բազմաթիւ ձեռագիրքն, նոյն իսկ զանոնք՝ որոնց գիրը ծանօթ է մեզի ճշգրտապատկերներով:

ուագրացն. աչքի կը զարնէ “չ” տառին միշտ առ-
ղէն վեր կենալը եւ անսովոր ձեւ մ’ունենալը.
զուտ նոտրգրի ձեւ ունի “չ” եւ ուրիշ նման-
ներ: Հ. Ղ. Ալիշան իրաւունք ունի ասոր մասին
գրելու հետեւեալը. (էջ 497 ծան.) “Մատեանն
յորում յիշի այս եւ որոյ է պատճէնս լուսա-
տիպ՝ բազում զիմօք նշանաւոր է. զի է մի ի
հնագոյն հայկական ձեռագրաց՝ յառաջ քան
զհազար թուական փրկչին. եւ զի գրեալ է ոչ
ի վերայ մագաղաթի, այլ բուսանիւթ թղթոյ,
զոր գրողն «դ+դր +արէ» կոչէ. որպիսի հնու-
թեամբ հայ գիր ի Ռիմնի վերայ՝ ոչ գիտեմք այ-
լուր յայտնեալ,¹ եւ զի նորաձեւ իմն են եւ
տառքն, զորս գրողն խոնարհութեամբ «ննեդեդ
քի» համարի. եւ դարձեալ վասն ծանօթու-
թեանցն՝ զոր ընծայէ զեպիսկոպոսարանէ եւ զե-
պիսկոպոսաց ոմանց տանն Բագրատունեաց, զորս
այլուստ ոչ ձանաչէաք” եւն:² — Թէպէտ ոչ

¹ Ասիէ աւելի հին ալ հայերէն թղթեայ ձեռագիր
կայ. այսպէս Էջմիածնի մատենադարանի Թ. 2048, 15 ձե-
ռագիրը 971 թուականէն. տես մեր “Մատենադարան
Մանր Ուսումնասիրութիւնք”, (Ղիկնա 1895), էջ 295-96.
Հմմտ. նաեւ էջ 202:

² Ամբողջ յիշատակարանը տես “Այրարատ”, էջ 497
Ծան., ուր գրիչը “Սիմեոնին” կրօնաւոր ի միջի սյլոց կ’ըսէ.
“Եւ գրեցաւ գիրքս Տեառն Եփրեմի՝ որպէս յառաջն ասացի
Մկրտապ գաւառի ի տանն Արծրունեաց. եւ զերկրորդ գիրքս
(Մեկնութեան Ոսկերերանի) ի Կողովա գաւառի ի տանն
Բագրատունեաց եպիսկոպոսարանի, ի տեառն Գաղէսոսի
ժամանակի՝ Տեառն Մուշէի եղբաւորդւոյ... այլ յայնմ
ժամու եւ ի ձեռն նորս գրեցաւ գիրքս ի Նիս. եւ ութ
(= 999) թուականութեանս Հայոց ի թագաւորութեանն
Գաիկա որդւոյ Աշոտոյ, եւ ի հարմանն Պարսից ի ձեռաց

ամենահին ինչն է հայ ձեռագիրն է այս, բայց
 շուտի հնագոյն բոլորգիր գրչութիւնն է ժ դա-
 րուն ճիշդ վերջէն, ուստի դարէ մ'որ տակաւին
 երկաթագիրը գործածութեան մէջ տիրող էր
 առհասարակ: Աւելորդ չէ այս 999ին գրուած

Գրեցաւ գիրքս ւ
 այսառաք նասացի յայ բագ
 ննար ծրու շեաց եջ եր կր,
 հգույ նտգաւ առն հտաւն
 աջ եպեսկոպոսարաւն հ հտն
 սաւաւ հ հ տն մու շե հ եյ բ
 առար էլ պն բագ էտս հ ու
 ջարբուրեւն ջոհ ցաւ ա
 ս ծա բեզ սորբ եջ մար ոյ
 աւ էտարաւ ն յն յոցաննու

Չիւ 1:

ձեռագրին (տես Չիւ 1) գրոյն հետ համեմա-
 տել օրինակի համար անկէ հազիւ տասը տարի

Թաւթի կորապաղատի, աւգնականութեամբն Աստուծոյ:
 Յայնմ ժամանակի այս գիրք գրեցան աղքատ նիւթով եւ
 խոշոր: Չորս աղաչեմ անմեղադիր լինել անհեղեղ գրոյս
 եւ աղքատ քարտեսիս, եւն: Առաջին մասին մէջ կը ծա-
 նուցանէ որ Եփրեմոյ այս Մեկնութեան օրինակը գտած
 էր յԵԼԵՆԻ՝ յիշմանութեան Արծրունեաց, «ի ստոյգ եւ հին
 աւրինակէ, զոր եւ բերի», յետոյ նաեւ ուրիշ տեղ գտած
 էր Ոսկեբերանի Մեկնութիւնը ժԴ թղթոց Պաւղոսի, եւ
 այսպէս երկու գիրքն ալ «ի մին գիրս գրեցի, նախ ա-
 ռաջին զՏեառն Եփրեմի, եւ ապա Տեառն Յոհաննու», եւն:

երէց՝ հռչակաւոր Աւետարանն Էջմիածնի, 989ին գրուած գեղեցիկ եւ անխառն գլխագիր-երկաթագրով (տես Ձեւ 2):¹ Այս համեմատութիւնը պիտի ցուցնէ որ զա՛տ էր ստուգիւ այս կամ այն դարուն «*արշուակ*» «գրչութեան արհեստի» գիրը, եւ զա՛տ՝ առանձնական գործածութեան համար ծանօթ ուրիշ տառաձեւերը: Տասն տարի միայն իրարմէ տարբեր թուականաձեւագրացս առաջինը կամ Էջմիածնի աւետարանն իւր շքեղ ասորական նկարներով առաջին կարգէն է, կամ իւր ժամանակի պաշտօնական գրով, ուստի երկաթագիր թ. դարուն. երկրորդը կամ Կողովտի ձեւագիրն անվարժ գրչի՝ Սիմեոնի կրօնաւորի՝ գործն է, իւր անձին գործածութեան համար գրուած, ինչպէս յիշատակարանէն ալ կը տեսնուի: Եւ այսպէս հոն շքեղ երկաթագիր է, հոս խեղճ բոլորգիր մը՝ «աղքատ նիւթով (այսինքն՝ ոչ մագաղաթ) եւ խոշոր»: Ուստի բոլորգիրը թ. դարուն չէ ծագած, այլ թ. դարէն ալ յառաջ, եւ մեր կարծեօք՝ շատ յառաջ: Եւ այս կը ցուցնէ թէ տառերու համար վերոյիշեալ շրջաններու վրայ հիմնուելով վճիռ արձակելը՝ շատ անգամ պարզապէս սխալ կարծեաց կ'առաջնորդէ: Արդեամբք ալ, եթէ երկու ձեւագիրքն ալ անթուական ըլլային, առաջինը կամ երկաթագիրը թերեւս թ. դարէն

¹ Հմմտ. այս աւետարանիս վրայ՝ Տր. Յ. Սաչիգովսկի. «Էջմիածնի աւետարանը», Եւն. թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-ճեան, Վիեննա 1892: Գրի եւ նկարի նմանատիպ պատկերս անդ, էջ 20:

Համարուէր, իսկ երկրորդը՝ չենք տարակուսիր՝ շատ շատ ժԲ — ժԳ դարերու պիտի վերագրուէր, թերեւս աւելի ուշ ալ՝ նկատելով թերակատար գրչութիւնն: Եւ սակայն իրարու հասակակից են անոնք:

Ուրիշ կողմանէ ալ հետաքրքրական է այժմ՝ վենետիկ գանուող ձեռագիրս: Միակն է այս՝ որչափ գիտենք, որուն մասին կը վկայուի թէ Անուոյ արքայական քրտան մատենաներու կարգն անցած էր: Այս բանս կը պատմէ Սարգիս Սանահնեցի վարդապետ՝ նոյն մատենին յետոյ աւելցուցած մէկ յիշատակարանին մէջ, որ ՆՂ (= 1041) թուականը կը կրէ.¹ Ինչպէս նաեւ յետոյ Գրիգորի եպ. Տուտէորդոյ ձեռքն անցած եւ ՈԳ (= 1154) թուին կազմուած,² ապա Յովհ.

1 Հմմտ. «Շիրակ», էջ 50 եւ Ծան. «Յամի յորում էր հայ թուականս ՆՂ (= 1041) եւ վճարեցաւ ի մարդկանէ արքայն Հայոց մեծիմաստն Յոհաննէս, գաի ես Սարգիս փարգապետ զգիրքս զայս արքայական քան քան յուն, անդեալ յանկեան միում, անայցելու թափառեալ թաւալէր յաճիւն յատակին, եւ դրեալթէ լայր լուեւան՝ իսկ իմ հայեցեալ ինամով ի քրտանցին, եւ ըստ սովորական մեր ախորժակացս զյորունս բացեալ՝ ի բանսն բերկրէի. եւ սա զատուցեալ յընկերացն՝ կայր կարաւտ ձեռին առ ինքն կարկառելոյ, զոր ապա առեալ իմ ընդ իս տարայ, հանեալ ի բանդէն: Արգ մաղթեմ» եւն:

2 Նմանահանութիւն այս յիշատակարանիս տես «Այրարատ», էջ 167. «Ես Գրիգոր նուսաս ի մակս քանակութեանց ուսումնական արտադրութեանց, յազատանէ, ստացա զմարգարիտս հաւատոյ յաւերժ ցնծութիւն անձին եւ ի յիշատակ հոգոյ, ի ՈԳ. (= 1154) թուոյ, իւզեցի յիւրմէ իմով, յաշխարհս Այրարատեան ի վանս Յովհանու, ի դուրս սրբոյ Արարապետիս. աղաչեմ որք աւկախք, յիշել աղաւթիք եւ զենմամբ մարմնոյն քրիստոսի:

Որոտնեցւոյ սեպհականութիւն եղած: Հ. Ալի-
շան երկու առաջին յիշատակարանքն ալ հրա-
տարակած է, երկուքն ալ բոլորգիր՝ Տուտեոր-
դւոյնը յուեգիծ գրչութեամբ: Իսկ ինչ գիր է
Սարգսի Սանահնեցւոյնը: Հ. Ալիշան այս վեր-
ջինն ալ՝ մեծ իջի մը չափ՝ գրած է «Շիրակայ»
տեղագրութեան մէջ (էջ 50). եւ այս վերջինս
հնագրութեան համար ալ արժէք ունի: ԹՎ
գարուն կիսուն գրող Սարգիս Սանահնեցին ան-
շուշտ Բուրճի գիտած է գրել, բայց ոչ միայն

առ ինչ, նկատելի արեւել:

արեւալիսընդ իւստար:

Իբրանդ են: արդ տաղ յի

ադայայ իյդ, աղատ,

գիւյիշ էս ջրի: որդ

ժայայսիւյիք ել էր

Ձեւ 3:

Ճարտարագիծ չէ մեր առջեւն եղածն, այլ նաեւ
տեղ տեղ նուրճոյն բոլորգրի այնպիսի տառա-

տոսի: Յետոյ կը գրուի իւր անունը մասամբ զարդագրերով
մասամբ ծածկագրութեամբ:

ձեւերով, որ գրերէն մէկ քանին կրնայինք փորձուիլ աւելի շղագիր համարելու քան թէ բուրրգիր (տես Ձեւ 3.): — Վերջապէս ասկէ իբր ութ տարի յառաջ գրուած բուրրգիր ձեռագիր մ'ալ կը յիշուի՝ այժմ Էջմիածնի գրատան թիւ 229, գրուած 1033ին, ուստի բուրրգրի վկայ մ'ալ ԺԱ դարու սկիզբէն: Եւ ո՞ գիտէ՝ տակաւին որչափ այս կարգի գանձեր կան մոռցուած այլեւայլ հաւաքմանց մէջ, որչափ ուրիշներ անծանօթ մնացած կամ փճացած: ԺԲ դարէն սկսեալ եւ անկէ ետքը բուրրգրով ձեռագիր արդէն հազարներով կրնանք հաշուել, ուստի աւելորդ է օրինակներ յիշել:

Նոտրգրի համար դժբախտաբար կը պակսի այժմ մեզի հնագոյն վկայ մը՝ գոնէ յիշեալ Աոգովտի ձեռագրին չափ հնութեամբ: Մեզի ծանօթ նոտրգիր ձեռագիրք որոշ թուականաւ չեն անցնիր ԺԳ.—ԺԴ դարերէն աւելի վեր, ուստի այն ժամանակէն որ նոտրգրի ընդհանրանալուն համար կ'որոշուի:¹ Ասով չենք ուզեր ըսել թէ արդեամբք այդ դարերուն ծագած ըլլայ նոտրգիրը: Մեր համոզմամբ գոնէ բուրրգրէն շատ կրտսեր ըլլալու չէ այս տառաձեւն ալ, միայն

¹ Լիակատար նոտրգիր՝ ի միջի այլոց՝ ՊԶԵ (= 1436) թուին գրուած Պատմութիւն Ս. Թէոդորոսի ի վանս Ս. Թովմայի Ագուլեաց. (նմուշ. «Սիսական», 326.) Էջմիածնի թ. 902 եւ 1086, առաջինը յամի 1313, երկրորդը՝ 1420, եւ ուրիշներ: — Նոտրգիր-Շղագիր՝ մեր Մատենադարանի թ. 89, գրուած 1585 տարին. (տես «Յուցակ», Տխտ. Բ., 19), եւ շատ նմաններ:

Թէ ասոր չունինք՝ կամ մեզի ծանօթ չէ՝ նոյն-
պիսի հնութեամբ վկայ մը: Ինչպէս բոլորգրի՝
նոյնպէս ասոր ալ Անցման կամ խառն ձեւեր չեն
պակսիր: Շատ հետաքրքրական է այս տեսակի-
տով Ձեռն: (= 1298) Թուին ի Գայլեձոր
գրուած Պիտոյից գիրքը, որուն յիշատակարանը
նմանահանութեամբ ծանօթացած է:՝ Անշուշտ
բոլորգիր գրել գիտած ըլլալու է Յովհաննէս
գրիչը, բայց արդեամբք խառնուրդ գրչութիւն

Փ անք ետանգն եայ Լախոյանձոր (Թե.
որարժան ացոյց զան արժանս հա
սան է եւ լէր ընդ զի Թ տառիս պիտոյի
ց. ի Թուականիս հայկազեանս տղմա
րի. չի է. ի դառն է եր ձն էայ ձեկիս.

Ձեւ 4:

մ'եղած է բոլորգրի եւ նոտրի (տես Ձեւ 4).
տառերու կէսը զուտ բոլորգրի ձեւերով ըլլալով
եւ միւսը նոյնպէս բացայայտ նոտրգրի: Ասկէ
եօթը տարի միայն կանուխ է գրչութեամբ ու-
րիշ ձեռագիր մ'ալ նոյն Գայլեձորոյ Աղբերց
վանքը գրուած Յովհաննիսէ Ձեռն (= 1291)
Թուականին, որուն նոյնպէս յիշատակարանը
ծանօթացուցած է Հ. Ղ. Ալիշան:՝ Աւելի ան-
վարժ ձեռքի մը գործ կը ներկայանայ գրչու-
թիւնս քան նախընթացը: Հոս ալ բոլորգիր

1 Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», 133:

2 «Սիսական», էջ 131:

գրելու նպատակը որոշ կը տեսնուի, բայց գրե-
րու ձեւերը նոյնպէս յաճախ նոտորգիր եւ նոյն
իսկ շղագիր եղած են, վերջապէս լաւ օրինակ
մ'այնպիսի գրի, որ շատ հեռի է « ըստ արուեստի
գրչութեան » ըլլալէն. ուստի թերաւարժ գրչի
մ'առանին պիտոյից համար գործածած տառա-
ձեւերը կը ցուցընէ Թ. Գ. դարուն վերջերէն:

Ընդհանրապէս խօսելով ճիշդ այն Շղա-
գիրն, որ սովորաբար Թ. Բ. դարուն ծագած կը
համարուի՝ իբրեւ ամէնէն նոր ձեւ Հայոց տառե-
րուն, շատ աւելի հին կ'երեւայ իրականութեան
մէջ, անշուշտ ոչ ճիշդ այն կերպարանօք՝ զոր
կը տեսնենք յետոյ, բայց յամենայն դէպս յէա-
կանս նոյն նկարագրաւ: Չեռագրաց տառերու
համեմատութեամբ ալ կը տեսնուի որ շղագրին
ծագումը պէտք չկայ ուղղակի Նորգիրէն դնել,
ինչպէս ընդունուած է ցայսօր. այլ թէ նոյնչափ
գիւրութեամբ յառաջ կրնայ եկած ըլլալ ուղ-
ղակի Բորգիրէն: Երբ բոլորգիրն անվարժ ձեռքէ
եւ առանց ճիշդ չափակցութեան իւրաքանչիւր
անկիւնագծերու կը գրուի, ինքնին կը ծագին
շղագրի շատ նման գծեր: Յիշեալ Գայլեձորոյ
կաթուղիկէից Մեկնութեան (յամէն 1291)
մէջ կը տեսնենք բազմաթիւ շղագրածեւ տառեր:
Ասկէ երկուքուկէս դար ալ յառաջ՝ Անույ ար-
քունի գրատան՝ վերը յիշուած ձեռագրին այն
յիշատակարանն ալ, զոր Սարգիս Սանահնեցի
գրած էր 1041 ին, նոյն երեւոյթը կը ցուցընէ:
Ինչ գիր է Կոստանդնի դաշնագիրն Ալեմանաց
ասպետաց հետ 1271 թուականէն: Բոլորգիր

ուզուած է գրել անշուշտ. բայց բոլորգիր մ'որ
կը ստիպուինք շատ տեղեր շաբէր համարիլ (տես
Չեւ 5:) Գաշնագիրս կը կրէ Կոստանդնի թագաւ-

Չեւ 5:

որի ստորագրութիւնը, ինչպէս նաեւ թուականն
ստորագրութեան գաշնագրին, այսպէս.¹ Գրեցաւ

1 Ամբողջ գաշնագիրը նմանահանութեամբ հրատարակուած տես «Սիսուան», 210: Նոյնը հրատարակած էր Հ. Ալիշան արդէն տարիներ յառաջ նոյնպէս նմանահանութեամբ եւ գղ. յօդուածով մ'ալ՝ Le seigneur de Sarvantikar et les chevaliers de l'Ordre teutonique, document arménien de l'an 1271, ի «Բազմապէս» 1873, էջ 108 եւ ն:

ի մէծի թվականութեան Հայոց ՉԻ (= 1271) վկայութեամբ մէծազգի իշխանին մեր աղբաւրն Պարոն Սմբատայ եւ մէծահարկի ձիավորացն Սիր Կոստանցին ու Սիր Ըննաղտին ու Սիր Գոյներին. գրեցավ ի փոքր ի թվիս յամսենն յունիսի աւր էր ԺԵ. թուական. ԺԴ. † ի Կոստանդինէ: Գրի տեսակէտով ալ շատ հետաքրքրական յիշատակարանս՝ նշանաւոր է այն կողմանէ ալ որ ի սեռին իւր միակ դաշնագիր մըն է մեզի պահուած վենետկոյ դիւաններուն մէջ: Կոստանդինի դիւանէն ելած պաշտօնական թուղթս այն տպաւորութիւնը կը թողու տեսնողին վրայ, որ Կոստանդինի առանձնական քարտուղարէ մը գրուած ըլլալու է՝ ոչ քաջավարժ գրչէ եւ լի տառասխալներով: Անշուշտ արքունեաց դիւանաց գրիչք յաճախ ճարտար ալ գեղագրեր էին. բայց նաեւ կարելի չէր պետութեան մ'ամէն թղթերը գեղագիրներու տալ նկարել, որ շատ ժամանակի կորուստ էր: Այսպէս կամ այնպէս Կոստանդինի դաշնագիրս մեծայարգ նշխար մըն է Կիլիկիոյ Հայոց դիւաններէն, եւ գրի կողմանէ՝ բոլորգիր-շղագրի գեղեցիկ օրինակ մը:

Երկու բան կարծենք կրցանք ապացուցանել: Նախ թէ Հայոց տառերու այլեւայլ տեսակները չեն ծագած այն դարերուն, երբ տիրող կ'ըլլան ի գործածութեան, այլ արդէն դարեր ալ յառաջ. եւ երկրորդ — որ ինքնին կը հետեւի, — թէ քիչ շատ ամէն ժամանակ այլեւայլ տառաձևեր գործածութեան մէջ էին, թէեւ

մին միայն ըլլար պաշտօնական տիրող գիրն ըստ
 դարուն ճաշակին: Աւերջին կէտիս իրրեւ ապա-
 ցոյց կրնայինք տակաւին բազմաթիւ օրինակներ
 յիշել: Ցանցառ չեն նաեւ այնպիսի գրչագիրներ,
 որ այլեւայլ տառաձեւեր միանգամայն գործա-
 ծուած կը ցուցընեն: Ահա՛ օրինակի համար՝ մեր
 գրատան Թ. 280 քահանայաթաղը 1214 ին
 գրուած Ուռհայի նահանգին Շպղթան գաւառի
 Ուռեթիլ գիւղը՝ շատ գեղեցիկ եւ կանոնաւոր
 Վիլն-Վերոյեան երկաթ-էրկո՛ւ, բայց նոյն ձեռագրին
 խրատագրերը, սաղմոսները եւնոյնպէս ճարտա-
 րագիծ ձեռքէ ելած զուտ եւ անխառն Բուրդու՛,
 (տես «Ցուցակ», Տխտ. Ա, 4:) Երկու տարի
 միայն ետքն է վենետկոյ գրատան ձեռագիրը՝
 գրուած ճկեր գաւառի Պայաս գիւղը Ուռ
 (=1216) թուին՝ ընտիր բոլորգրով, բայց
 գլխաւոր հատուածոց սկզբան էջերը նոյնչափ
 մաքուր ու կանոնաւոր գլխագիր-երկաթագրով.
 (Երկու կտոր նմնհ. «Սխուան» 415:) Աւելորդ
 կը համարինք յիշել այս կարգի բազմաթիւ
 ուրիշ ձեռագիրները:

Աւելի եւս դիւրին է երկար ցուցակ մը
 յօրինել պէսպէս գրերով ձեռագրաց միեւնոյն
 ժամանակէն: Թերեւս աւելորդ չէ այս կարգէն
 ալ քանի մ'օրինակ յիշել: Առնունք օրինակի
 համար ԺԲ դարը: Այս դարէն կայ նախ շատ
 թանկագին յիշատակարան մը, զոր Մ. Էմին
 ընծայած է վենետկոյ մատենադարանի, այսինքն՝
 Հայոց նախարարաց դասակարգը կամ «Գահ-
 նամակն», որմէ երկու մեծ չորեքձալ էջ յա-

ըող նմանահանութեամբ հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան («Այրարատ», 430—1:) Արդ այս Գահնամակը մեծ ու գեղեցիկ Անցման գրքով է. նոյն գրքով Գրիգորի եպ. Տուտէորդուոյ իսկագիր յիշատակարանը ՈԳ. (= 1154) թուին. (նմնհ. «Այրարատ», 167) կամ՝ աւելի բացորոշ եւ գեղեցիկ Անցման ձեւերով մաքուր գրուած Աւետարան մը Հոռոմոսի վանաց գրատնէն 1181ին գծուած, որուն յիշատակարանը նմանութեամբ հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան ուրիշ տեղ մը. («Շիրակ», էջ 27:) Այս ամէնը ժԲ դարէն Անցման գրքով, ուստի այն տառերով որով գրուած էր 1277ին մեր մատենագարանի կոչման Ընծայութեան գիրքը (Թ., 273) կամ Ստեփանոսի եպ. Տարսայիճեանց († 1311) համար գրուած ձեռագիրը, որուն յիշատակարանէն երեք տող լուսատպութեամբ հաղորդած է «Սիսական», (էջ 95), եւ ուրիշ ձեռագիրք: Նոյն ժԲ դարէն Վնչման գրքով երկաթագրով է ընդհակառակն 1193ին շեթմոյ համար գրուած Սկեւոյ շքեղ աւետարանը:՝ Ասկէ գոնէ քսան տարի հնագոյն ըլլալու է Ոսկերքերանի վարքը՝ գրուած շեթմոյ հօր Օշնի համար, այս անգամ հնաձեւ բայց նաեւ պարզ Բուրգրով. (նմնհ. «Սիսուան», 82:) Բոլորգիր է ժԲ դարուն գրուած Մաշկեւոր անպատի ճառընտիրը, (նմնհ. «Սիսուան», 408), ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս դարմ՝ ետքը

1 Կէս էջ մը նմնհ.՝ «Սիսուան», 88. էջ մ՝ ամբողջ գունատիպ՝ շքեղ կամարներով Համարարատի՝ նոյնութեամբ հրատարակուած՝ անդ, էջ 84—85:

2՝ԾԸ (= 1309) Թուիննոյն անապատը գրուած
 Աւետարանն՝ պարզ ու անխառն մեծ բողոքգրով :
 — ԺԳ դարէն ալ քանի մ'օրինակ : Յիշեցինք
 Կոստանդնի դաշնագիրը 1271 Թուականաւ, որ
 բողոքգիր ըլլալու է, սակայն արդէն շատերէ եր-
 եւութով շատ մասեր ունի. նոյնպէս Գայլեծոր
 գրուած Կաթուղիկէից մեկնութիւնը 1290 տար-
 ւոյն : Յիշեցինք նոյնպէս Բուր-նոյր գրով Պի-
 տոյից գիրքը նոյն Գայլեծորոյ 1298 տարիէն,
 ուստի նախընթացէն ութ տարի ետքը : Աւերջինէս
 չորս տարի միայն կանուխ է գրչութեամբ Աւ-
 նետիկոյ հռչակաւոր Բժշկարանն, 1294 ին գրուած
 Հեթմոյ Պատմչի համար, որուն երեք տեսակ
 բողոքգրով յիշատակարանքը նմանահանու-
 թեամբ յառաջ կը բերէ « Սիսուան » (էջ 337 :)
 Եսայեայ Նչեցւոյ Քերականութեան իսկագիր
 օրինակը (նմահ. « Սիսական », 132) բողոքգիր է
 պարզ ու կանոնաւոր ձեւերով, բայց անոր խո-
 րագրին վերջին երկու տողը (մանաւանդ « հաւա-
 քեալ » բառը) նոյնպէս պարզ ու զարգացեալ
 նոտրագիր կ'երեւայ, կրնայինք նոյն իսկ շղագիր
 անուանել : — Կրնայինք այս ցանկը տակաւին
 երկար շարունակել, եւ այն՝ քաղելով միայն
 վենետիկոյ ձեռագիրներէն՝ որչափ ծանօթացած
 են ասոնք Ալիշանի մեծայարգ գործքերով, Թող-
 լով նաեւ ուրիշ հաւաքումները : Օրինակներ այս
 մասին չափազանց շատ են՝ կրկին եւ կրկին ա-
 պացուցանելու որ քիչ շատ ամէն ժամանակէ՝
 Թ-Ժ դարերէն սկսեալ՝ Հայոց ամէն տեսակ
 գրերով գրչութիւն կրնայ գտնուիլ եւ կը գրտ-

նուի, ուստի տառերու տեսակները յաճախ մի-
եւնոյն ժամանակ եւ իրարու հետ գործա-
ծուած են:

Կարծենք մինչեւ այստեղ ըսուածներէն
քիչ շատ տեղեկութիւն ունեցանք մեր տառե-
րու այլեւայլ ձեւերու հնութեան մասին, որչափ
մեր ձեռքն եղած միջոցները կը ներեն առ այժմ:
Ասով պատասխան տրուած կ'ըլլայ Ուսուցչա-
պետին այն հարցման ալ՝ թէ «Ո՞ր ժամանակէն
են հնագոյն ձեռագիրքն երկաթագրով, եւ ո՞ր
ժամանակէն հնագոյնքն ոչ-գլխագրով:» Սակայն
ցուցնելու համար՝ թէ տակաւին որչափ բան
կայ պրպտելու եւ քննելու, կը դնեմ հոս էջ-
միածնի գրատան հին ձեռագիրներէն մէկ քա-
նին, որ արժանի են ուշագրութեան եւ քննու-
թեան: Ասոնք քաղուած են նոյն գրատան՝ Կա-
րինեանցի կոչուած ցուցակէն (Տիղ. 1863),
եթէ ճիշդ են այն տեղ դրուած թուականներն
եւ ուրիշ տեղեկութիւնները. բաց աստի այս
ցանկը լիակատար չէ, ինչպէս բնական ալ է, այլ
միայն հարեւանցի կերպով աչքէ անցընելով
քաղուած: Ընդհանրապէս մեր խնդրոյ լուսաւ-
որութեան համար դժուար է այն ցուցակէն մեծ
օգուտ մը քաղել: Սովորաբար կը նշանակուին
հոն «երկաթագիր», «բոլորգիր» եւ «նոտրագիր»
եւն առանց որոշ բացատրութեանց եւ ծանուցիչ
հանգամանաց՝ գրերու այլեւայլ աստիճանաւո-
րութեանց մասին, շատ ձեռագրաց համար այս
պարզ անուններն ալ մոռցուած են նշանակուիլ:
Ահա քաղուածք մը նոյն ցուցակէն:

« Երկ-Լ-Գէր », (անշուշտ բաւական մաս մը միջինմեսրոպեան) կան ի միջի այլոց՝ Թ. 886 ճառընտիր՝ գրուած հրամանաւ Պետրոսի կթղ. Գետադարձի՝ ՆՂԵ (=1046-7) թուականին (տես մեր « Ցուցակ » էջ 609—610.) — Թ. 223 Աւետարան մեծադիր Բագնայրի վանաց, որուն մէջ կայ յետոյ յիշատակարան մը բողոքիչ շտեղծ (= 1308) թուին, գրուած Գելանէ յորդոյ Ստեփանոսի. — Թ. 230 Աւետարան՝ ԺԳ դարուն (ՊԳ = 1355) Յովհաննէս աւուն քահանայի մը ձեռք ինկած. — Թ. 253 Աւետարան, որուն ստացողն էր Սմբատ որդի Վահրամայ քրիստոսասէր Պատրիկ. յետոյ նորոգուած Պարոն Ալէքսի հրամանաւ Ոկթ (= 1220) թուին. — Թ. 362 Աւետարան՝ Սեբաստիա գրուած ՇԺԵ (= 1066) թուին Գրիգոր քահանայէ. — Թ. 905 Եպիփանու կիպրացոյ ճառք, գրուած Փոշիկ Կաթողայէ « ՌԼԶ, 1187 » թուին։¹ — Թ. 917 ճառընտիր գրեալ ՈԾ (= 1201 թուին.) — Թ. 922 ճառընտիր՝ ՉԻԷ (1278) թուականին, եւ բազմաթիւ ուրիշներ. ամենքն ալ երկաթագիր՝ ըլլայ գլխագիր կամ միջին մեսրոպեան, գոնէ ԺԱ—ԺԳ դարերէն. ոմանք աւելի հին ալ կ'երեւան:

Բ. « Փոքր Երկ-Լ-Գէր », է՝ ի միջի այլոց Էջմիածնի հռչակաւոր ձեռագիրն, այժմ՝

¹ Այսպէս ցուցակին մէջ: Մենք « ՌԼԶ » տպագրութեան սխալ կը համարինք փխ. « ՈԼԶ » (= 1187) ուստի հոս գրինք: Չենք կարծեր որ ՌԼԶ ճիշդն ըլլայ եւ սխալ՝ Քրիստոսի թուականը. վասն զի ՌԼԶ (= 1587) տարին քիչ մ'ուշ է՝ կարծենք՝ Եպիփանու ճառերը « երկաթագրով » գրելու:

թ. 2048, 15, թղթի վրայ գրուած 971 ին եւ
 “նորոգումն” նԼ (= 981) թուին: Այս ձեռագրին
 վրայ որ հնագոյն եւ կարեւորագոյն հայ
 գրչագրաց մին է, խօսած ենք ուրիշ տեղ: ¹

Գ. “Բարբէր” թ. 229 “Աւետարան Գործ
 Բարբէր գրեալ ի մագաղաթի ի վայելս Սարգսի
 ի Քրիստափոր կրօնաւորէ ի թուին Հայոց ՆԶԲ
 (= 1033): Ինչ տեսակ բողոքգիր է արգեօք
 այս գրչագրին՝ որ բողոքգրի ծանօթ երկրորդ
 հնագոյն վկայն է՝ վերը յիշուած Կոզովտի ձե-
 ոագրէն 34 տարի ետքը գրուած ըլլալով: —
 թ. 238 Աւետարան “Մեծ բողոքգիր” գրուած
 ՇԿ (= 1111) թուին: — թ. 1152 Սաղմոսա-
 մեկնիչ Լամբրոնացւոյ՝ Լեւոն արքայէն ընծայ
 խաւրուած Հաղբատայ վանաց, ՈԼԹ (= 1190)
 թուականին. ² — թ. 1330 Մեկնութիւն Գոր-
 ծոց Առաքելոց մեծագիր բողոքգիր գրեալ ի
 թուղթ բամբակի՝ ի թագաւորութեան Միքայ-
 էլի Գուկի՝ ի Յակովբայ ի թուին Հայոց ՇԻԵ
 (= 1076), ուստի 43 տարի ետքը վերոյիշեալ

¹ Տես մեր “Մատենագրական մանր Ուսումնասի-
 րութիւնք” եւն. Վիեննա 1895, էջ 295-96. իրրեւ յաւե-
 լուած Սեկունդոսի վճռոց մեր հետազօտութեան: Ձեռա-
 գրին այժմ Էջմիածին գտնուիլը յետոյ իմացանք. մեզի
 ծանօթ էր նախնաբար ընդօրինակութիւն մը՝ որ Վենետիկ
 կը գտնուի, տես անդ՝ էջ 202:

² Յուշակը կը նշանակէ “ՈԼԹ, 1130,” երկուքն ալ
 սխալ: Այս ձեռագրին երկար պատմական յիշատակարանը
 կամ Լամբրոնացւոյ վարքը գրուած անոր Սամուէլ աշա-
 կերակէն՝ ըյս տեսած է ի թերթին “Արարատ” 1878, Գ,
 էջ 89-101. ձեռագրին մասին տեղեկութիւն մը՝ անդ,
 էջ 89 Ծան.:

Թ. 229 ձեռագրէն. — Յարգի է Թ. 238
 «Աստուածաշունչ քառածալ բոլորգիր» Սիս
 գրուած ՁԷ (= 1258) թուականին, եւ ուրիշ
 շափազանց շատերը:

Դ. «ՆՕՐԷԷԷ» գրչագիրներէն յիշենք մի-
 այն՝ Թ. 902 ճառընտիր գործոց Եփրեմայ «քա-
 ոածալ նօտրգիր գրեալ ի թղթի ի վանս Ակ-
 ներոյ» ՁԿԲ (= 1313) թուին. — Թ. 1086
 «Մեկնութիւն Հինգ գրոց Մովսէսի քառածալ
 նօտրգիր ինքնաձեռագիր» եւն՝ ՊԿԹ (= 1420)
 թուին, եւն եւն:

Ասոնք ակնարկով մը միայն տեսնուած եւ
 քաղուած են Էջմիածնի ճօխ գրասենէն, որուն
 գրչագրաց թիւն այսօր գրեթէ կրկինն է յիշեալ
 կարինեան ցուցակին մէջ յիշուածներուն: Տա-
 կաւին որչափ հին եւ քննութեան արժանի կտոր-
 ներ կը գտնուին այժմ՝ հոն եւ այլուր: Ի՞նչ
 կրնանք՝ օրինակի աղագաւ՝ սպասել Երուսաղե-
 մայ նոյնպէս բազմահատոր հաւաքմանէն, որ
 մեզի դժբախտաբար բոլորովին անծանօթ կը
 մնայ տակաւին:

5.

Նախընթացով կարծենք մեր տառերու
 տեսակաց հնութեան խնդիրը բաւական լու-
 սաւորեցինք, գոնէ որչափ ներեցին մեր ձեռքն
 եղած աղբիւրները: Արդիւնքը դժբախտաբար
 աւելի ժխտական էր քան դրական: Տեսանք որ
 այս կամ այն տեսակին համար որոշուած թուա-

կանները կամ դարերը նոյն չին նաեւ անոնց ծագման ժամանակներուն հետ : Աւելի յառաջ երթալ եւ գրերու տեսակներուն սկզբնաւորութեան համար ոչ ոչ ժամանակ մը՝ ըլլայ նաեւ դար մը՝ ցուցնել կարող չենք տակաւին : Մեր արդի ծանօթութեանց հորիզոնն եթէ նոյն մնայ նաեւ յապագային՝ շատ դժուար պիտի ըլլայ աւելի որոշ բան գիտնալ, եւ գրեթէ անկարելի՝ ի մասնաւորի այն խնդիրն որոշել թէ « Ե՞րբ ծագեան արեւելեան լուսնային տարիները » (զոր օր. բոլորգիրն), եւ նոյն իսկ այն՝ թէ « Ե՞րբ երեւան ելած է Միջինասիական լուսնային տարիները »¹ Բայց բոլորովին ժխտական ալ չէր նախընթաց խուզարկութեան արդիւնքը : Մէկ երկու բան սովորական կարծեաց որոշածէն գոնէ քանի մը դար հնագոյն ցուցնել կարելի եղաւ : Գիտենք որ՝ օրինակի համար՝ Բոլորգիրը — որոշ թուական մը գործածելու համար — կար արդէն 999էն շատ յառաջ ալ բոլորովին զարգացած. (համտ. նոյն թուականին գրուած Աոգուտի ձեռագիրը.) թէ Շղագրի հետքեր կը գտնենք արդէն ԺԱ դարուն. (համտ. նոյն ձեռագրին երկրորդ յիշատակարանը 1041ին.) թէ Միջինասիական երկաթագիրը Գլխագրին հետ հաւասար հնութեամբ կը գտնուի ձեռագրաց մէջ գործածուած, մանաւանդ թէ աւելի

1 Այս կէտերն ալ Ուսուցչապետին հարցմանց մէկ մասը կը կազմեն : Մեր կարծեօք նախընթաց հարցման պատասխանին մէջ ասոնք ալ՝ գոնէ անուղղակի՝ կը պարունակուին. ուստի աւելորդ համարեցանք յատուկ պատասխան մը դրել կրկնաբանութեամբ :

եւս՝ ցայսօր ծանօթ ամէն Արկնագիրք անով
 գրուած ըլլալով, կամ՝ եթէ կ'ուզենք վստահիլ
 արձանագրութեան մ'ընդօրինակութեան՝ որոշ
 թուականաւ գործածուած է արդէն 783ին:
 Աւերջին կէտերս աւելի լուսաւորելու եւ իբրեւ
 ի լուսն նախընթաց դիտողութեանց՝ կը կցենք
 հոս քանի մը բաժիններ ալ, այսինքն՝ Նշխարք
 առտնին պիտոյից գրութեան, Արկնագիրք եւ
 Արձանագրութիւնք:

Ըսինք վերն որ գրերու տեսակներուն
 հնութեան գլխաւոր վկայքն են մանաւանդ
 առտնին պիտոյից համար եղած գրութիւնք,
 որոնք ազատ են դարուն այն պաշտօնական-գե-
 ղագրական տառաձեւերէն՝ որպիսիք կը գործ-
 ւածուէին ժամանակին՝ այսպէս ըսենք՝ «տպա-
 գրութեան» համար: Սակայն ուրիշ կ'ըլլային
 իրերը եւ մթութեան մէջ մնալու չէինք ստի-
 պուեր, եթէ նաեւ ունենայինք ձեռագիրներ ալ՝
 բաւական թուով նաեւ մեր մատենագրութեան
 սկզբէն, ուստի Ե դարէն մինչեւ Թ դար՝ այս
 հինգ դարերէն գոնէ այնչափ թուով՝ որչափ
 ունինք Թ—ԺԱ դարերէն՝ երկաթագիր եւն:
 Գրեթէ յուսահատ է հայ բանասէրն այն
 դարերէն ձեռագիրներ ունենալու, այնպէս
 անհետ կորսուած կ'երեւան նոյն ժամանա-
 կաց գրչութիւնք: Սակայն եւ այնպէս մենք
 բողբոջին անյոյս ալ չենք այս մասին: Եթէ
 նոյն իսկ արդի ծանօթ մեծ հաւաքումները
 խուզարկու աչքով հետազօտուին, ո՞ գիտէ՝
 ինչ նորանոր անակնկալներ կրնան յերեւան

գալ: Չենք կարծեր որ Հայոցս համար ալ միշտ երազ մը մնայ՝ գոնէ միակ ձեռագիր մը գտնել ապահովութեամբ Ե—Ձ դարերէն, ուր դրացի ազգերն՝ օրինակի համար Ասորիք՝ Ե—Ձ դարէն ձեռագիր ունին արդէն տասնեակներով, եթէ նոյն իսկ միայն Բրիտանական Թանգարանին հաւաքումն աչքէ անցընենք:՝¹ Բայց այս ամէն գանձերը ցայսօր ալ անծանօթ ու չեղած կը մնային՝ եթէ բախտով հողի տակ ծածկուած ասորական Ս. Աստուածածնայ վանքի գրատունն Նիտրիոյ անապատին մէջ պեղմամբ յերեւան չհանուէր: Ի՞նչ հետախուզութիւն եղած է ցայսօր ամէն դարէ աւերակներով ծայրէ ծայր ծածկուած Հայոց աշխարհին մէջ, եւ ի՞նչ գանձեր թաղուած կը մնան՝ մինչեւ օր մը յաջող հանգամանաց մէջ յերեւան ելլեն եւ լուսաւորեն հայ գրականութեան համար մասամբ հինգդարեան մթութիւնը հինգերորդէն մինչեւ իններորդին վերջն եւ անկէ ետքն ալ: Սակայն թողունք ապագային ընելու՝ ինչ որ կը յուսայ գիտութիւնը:

Քիչ մը յառաջ Ասորիք յիշելը պարապ տեղ չէր: Պէտք չկայ յիշեցընելու մեր Հարց եւ Յունաց ու Ասորւոց փոփոխ յարաբերութիւնքը, ինչպէս յունական նոյնպէս ասորական մատենագրութեան մեր գրականութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը՝ նաեւ անոր ծնանելու

1 Հմմտ. միայն W. Wright, Catalogue of the syriac manuscripts in the British Museum, acquired since the year 1838. Lond. 1870-72: (երեք 4° հատոր):

Ժամանակը: Եղած է ժամանակ մ'որ ասորական
 ազգեցութիւնն Հայոց վրայ աւելի գերիշխող էր
 քան յունականն. արդէն Ե դարուն սկիզբէն
 սկսած է անոր առաւել ազգեցութիւնն, մինչեւ
 գրեթէ զյունականն բոլորովին վտարելու չափ՝
 նոյն դարուն վերջերը եւ յաջորդ դարուն, հե-
 տեւութեամբ թէ քաղաքական հանգամանաց
 եւ թէ գլխաւորաբար կրօնական վէճերու, երբ
 Բաբելէն կաթուղիկոսի օրով Հայք միտեցան Ա-
 սորական անջատեալ եկեղեցւոյն կողմը: Այս
 ամէն հանգամանք առանց ազգեցութեան չեն
 մնար սովորաբար նորածին գրականութեան մը
 վրայ: Չենք ըսեր թէ մեր գրերն ուղղակի Արա-
 մէացւոց պարտական ենք, ինչպէս կան հաստա-
 տողներ, — խնդիր մ'որ մեր ծրագրէն դուրս
 կը մնայ, — սակայն երբ մեր Ե դարու Հարք
 գունդ առ գունդ յԵղեսիա կը դիմէին ուսման
 համար, ճիշդ այն տարիները, երբ նոր յարդա-
 րած էր Մեսրոպ հայկական տառերն՝ դիմելով
 ի Միջագետս, չէր կրնար ասորի գրչութիւնն ա-
 ռանց որեւէ ազգեցութեան մնալ Հայոց վրայ:
 Ինչ գրչութիւն տեսան հոն Հայք՝ գիտենք
 այսօր: Բաղմատիւ գրութեանց (այսպէս Չգօնի,
 «Վարդապետութեան Առաքելոց» եւն) Բրիտա-
 նական Թանգարանին ասորի ձեռագիրքն գրուած
 են ճիշդ Ե դարուն, այն ատեն՝ երբ մեր նախ-
 նիք նոյները հայերէնի կը վերածէին: Թերեւս
 այն ասորական ձեռագիրք են ասոնք, որ այս
 կամ այն հայ թարգմանչին ալ ձեռքն ինկած
 էին նոյն դարուն: Արդ Ասորիք գլխաւորաբար

երկու տեսակ գիր ունին, մին « էստրանգելա » եւ միւսը « յակոբիտեան » կոչուածը. առաջինն՝ ըսենք՝ մեր միջինմեսրոպեան երկաթագրին կը համապատասխանէ, երկրորդը՝ մեր բոլորգրին: Ինչպէս մերինին ցայսօր՝ նոյնպէս ասորականին համար կը կարծուէր առ հասարակ, որ յակոբիտեան կոչուածն ուշ ժամանակի ծնունդ եւ թէ հին դարերուն միակ գիրն ըլլար առաջինը: Բայց նոր քննութիւնք (յիշենք միայն Լանդ¹ գիտնականը,) ցուցուցին որ երկու գրերն ալ կային քովէքով ի սկզբանէ հետէ, մին պարսկական (էստրանգելան), գործածուած մեծածախ գրոց, եկեղեցական մատեաններու եւն՝ նաեւ մինչեւ վերջին ժամանակները. միւսն՝ աւելի խոնարհ, պարսկէն գործածութեան համար էր աւելի ի սկզբան անդ, մինչեւ որ յետոյ գոնէ համազօր դիրք մ'առաւ առաջնոյն հետ: Թողլով Ասորիք՝ նոյն կարգի իրողութիւն չենք գտներ մեր միւս դրացեաց՝ Յունաց քով: Ինչե՞ր յերեւան չելան նորագիւտ պապիրոսներու գիւտերովն, մինչեւ անգամ համառօտագրութեան ո՛չ մի՛ այլ շատ մը գրութիւններ:² Արդ

¹ Հմտ. J. P. N. Land, Anecdota Syriaca. Lugd. Batav. 1862-75, Հտր. Ա-Գ, վերջին հատորն անթիւ ըստասիպ եւ գունասիպ նմանահանութեամբք ասորի ձեռագրաց ամէն դարերէ կարգաւ, եւ երկար հնագրական ներածութեամբ:

² Ծանօթ է որ հայ ձեռագրաց մէջ բաւական յաճախ կը տեսնուին ծածկագրութիւններ, որոնց մասին գոհացուցիչ քննութիւն մը կը պակսի տակաւին: Բրոսէ հայագէտն, որ այս կարգի գրուածքներէն քանի մը հատը

խնդիր մը. Մեսրոպայ անձանօթ էին այս իրողութիւնք, այն Մեսրոպայ՝ որ նախ Հայոց «Վաղնջուց» գրերը փնտռել որոնել տուաւ Ասորւոց քով, որ Միջագետք (ի Սամոսատ) կ'երթայ Հայոց տառերը յարդարելու՝ Հռոմիանոսի մ'օգնութեամբ, ուր զանոնք յունական տառերուն վրայէն կը կաղապարէ եւ կը գեղեցկացնէ: Մեր նպատակը չէ Հայոց գրերու գիւտին մթին խնդիրը կրկին յուզել եւ մեր մատենագրաց նոյն գիւտին մասին տուած իրարու բաւական հակասական ու շփոթ տեղեկութիւնքը մի առ մի կ'զոռել: Ա՛յնչէնք միայն խնդիր մ'առաջարկել, այն թէ՛ ի՞նչ գիր յարդարեց Մեսրոպ, ի՞նչ երկաթագիրն (— այն ալ ստուգիւ գլխագիրը՝ թէ գուցէ մեր «միջինմեսրոպեան» կոչածը. գոնէ առաջնոյն աւելին նախապատուութիւն տալու հաստատուն կռուան մը չունինք ցայսօր. —) եւ առանց գոնէ փոքր մ'ընելու որոնին պիտոյից համար դիւրաձեւ եւ դիւրագիծ տառերու: Ընդհակառակն աւելի բանաւոր է մտածելն որ հայ տառերու գտիչն հոգացած էր՝ ինչպէս պաշտօնական դժուարաձեւ գրերը, նոյնպէս անոնց աւելի դիւրագիծ մէկ ձեւն ալ՝

հրատարակած է, մինչեւ 19 տեսակ կայ, կ'ըսէ, ասոնցմէ Փարիզի հայ ձեռագրաց մէջ: Հմմտ. իւր Variétés arméniennes, ի Mélanges Asiatiques, V, 65-77 հետաքրքրական Տախտակով մը Ծածկագրութեանց՝ հանդերձ յարակից մեկնութեամբ (Tab. A-C): Կեղծ «Աղուանից գրոց» մասին տես Ն. Քարամեանցի յօդուածն ի թերթին ZDMG, 1886, p. 315-19: Մեր նպատակէն դուրս է այս կարգի գրութիւնքն ի նկատ առնուլ ներկայ Ակնարկիս մէջ:

ամենօրեայ պիտոյից համար, քանի որ նոյն երեւոյթը կը տեսնէր իւր դրացեաց, այսպէս Ասորոց՝ քով: Եթէ ո՛չ Մեսրոպայ իսկ ձեռօք, գոնէ քիչ ետքն անշուշտ կար արդէն առօրեայ գիր մ'ալ Հայոց: Ասոր չենք տարակուսիր, քանի որ իրաց բնական ընթացքն անհրաժեշտ կարեւոր կը ցուցնէ այնպիսի տառերու գոյութիւնը: Ըսենք Ղազար Փարպեցի՝ օրինակի համար՝ շքեղ երկաթագրով գծած ըլլայ իւր բաւական երկայն թուղթն առ Ղահան Մամիկոնեան. բայց միթէ ամէն անհատ որ քանի մը տող հաղորդելիք ունէր իւր մերձաւորին, կամ մատենագիր մը հարեւանցի դիտողութիւն մը գրել ապագայ գործոյ մը մթերք հաւաքելու համար, կամ ուրիշ մը բան մը նշանակելու որեւէ առթիւ, միշտ ստիպուած էր պաշտօնական եւ դժուարագիծ գլխագրերով կամ միջնով դանդաղ գծելու՝ լաւ եւս քօփօրէլ: Եւ ճարտարարուեստ գրիչ կամ «նոտար» չէր ամէն մարդ, որ բան մ'ունէր գրելիք: Եւ ի՞նչ երկաթագիր կ'ելլէր արդեօք այսպիսի անձի մը գրչէն, եթէ չկար աւելի դիւրագիծ տառերու ձեւ մը: Նոյն Ղազար՝ (կրկնելով վերը յիշած օրինակնիս՝) ինչ գրով արդեօք իւր երկար Պատմութիւնը շարագրեց, գոնէ անոր առաջին ուրուագիծը, նաեւ զանիկայ կրկին ու կրկին յղկելու ատեն՝ մինչեւ վերջնական կերպարանք տալն իւր երկասիրութեան. միթէ այն երկաթագրով՝ որով ունինք առջեւնիս այսօր բազմաթիւ աւետարաններ եւն՝ մէկը միւսէն աւելի գեղեցիկ գծուած:

Եւ ոչ կարելի է մտածել՝ (ուրիշ օրինակ մը
 բերելու համար) որ Մովսէս Խորենացի նոյնպիսի
 գեղեցիկ եւ պաշտօնական երկաթագիր ստի-
 պուած ըլլայ գրել՝ երբ իւր երեքմասնեայ
 Հայոց Պատմութիւնը կը շարագրէր. այն Խո-
 րենացին՝ ըլլայ Ե կամ Է — Ը դարուն՝ որ յա-
 ճախ կը յիշէ իւր ծերութեան տկարութիւնը,
 թէ աճապարանօք աշխատած է՝ իշխանին հրա-
 մանն ի գլուխ հանելու եւ Պատմութիւնն եր-
 կասիրելու, եւն. — կամ նոյն իսկ Ե դարու
 թարգմանք մեծամեծ գործոց Եփրեմայ, Ոսկե-
 բերանի եւն՝ որոնք մանրատառ տպագրութեամբ
 ալ հատորներ կը կազմեն, եւ մեծաւ մասամբ՝ ինչ-
 պէս լեզուն կը ցուցնէ՝ մէկ երկու անձէ շտապաւ
 թարգմանուած են, ի՞նչպէս կրնային թարգմա-
 նութեան դժուարին աշխատութեան հետ միան-
 գամայն դժուարագիծ տառերու գործածութեան
 ստիպուած ըլլալ: Աւերջապէս բնական հարկը
 կը ստիպէր՝ որ դժուարին երկաթագրին քով
 զարգանար նաեւ գիւրին գրի ձեւ մ'ամէն ա-
 ռանձնական պիտոյից համար: Այս պատճառաւ
 պիտի չզարմանանք մենք, եթէ բախտ մը —
 եւ մեծ բախտ մը — օր մը ձեռքերնիս հաս-
 ցնէ գոնէ Անցման բոլորգրի նման գրութեամբ
 ձեռագիր մ'ալ նոյն իսկ Ե — Զ դարերէն, եւ
 նաեւ նոտրգրի նման բան մը քիչ մ'աւ-
 ելի ուշ:

Որչափ ալ ապահով ըլլայ առանին գրի
 գոյութիւնը նաեւ Ե — Զ դարերուն, ամէն տա-
 րակոյս փարատելու եւ նոյն տառերու որպիսու-

Թեան վրայ որոշ գաղափար մ'ունենալու համար՝ անհրաժեշտ է յիշատակարաններ փնտռել նոյն ժամանակներէն: Աւելին ապագային թողլով՝ չենք կրնար հոս մոռնալ փոքրիկ, բայց շատ կողմանէ հետաքրքրական հատակոտոր մ'այն կարգի աստիճան գրով: Երեք տեսակիտով ալ զարմանալի է այս հատակոտորը, որ նոյն իսկ Ե դարուն կրնայ ըլլալ, թէեւ կրնայ նաեւ յաջորդ դարերէն ըլլալ մինչեւ իբր թ դար: Նախ ոչ թէ Հայոց աշխարհքէն կը գտնուի այս, այլ հեռու աշխարհէ մը, Եգիպտոսէն՝ պապիրոսի գիւտերու հայրենիքէն. երկրորդ՝ ոչ մագաղաթ, ոչ ալ հին թուղթ է նիւթը, այլ եգիպտական պարփակամ պապիրոս (papyrus), գրութեան նիւթ մ'որուն Հայոցմէ գործածուած ըլլալուն որեւէ նշան չունէինք. եւ երրորդ՝ նոյնիքն որտեղ է, բայց ոչ հայերէն լեզուաւ, այլ արաբերէն: Ահա այս նշանաւոր Հատակոտորն է, որ լոյս մ'ալ կը սփռէ յիշեալ դարերուն անպաշտօնական կամ առօրեայ գրին որպիսով Թեան վրայ:

Թանկագին հատակոտորս՝ ծանօթ հայագէտ ուսուցչապետ Ա. կարիէրի ձեռք ծանօթացած է: Հայագէտն այս գիւտն հաղորդած էր մեզ 1892ին¹ եւ քիչ մ'ետքն ալ նոյն

1 Նոյն գիւտն հաղորդած ըլլալով նաեւ Հ. Ղ. Ա. Ալիշանի, այս նկատմամբ հետեւեալ ծանօթութիւնը դրուած էր նոյն ատեն ի «Բաղմալէպ» 1892, էջ 39. «Չմոռնանք յիշատակել նաեւ Պ. Գարիէրի գրած նամակը առ Ա. Հ. Ալիշան: Նշանաւոր ուսուցիչը կը հաղորդէ թէ

Հատակոտորին լուսանկարը մեր տրամադրու-
թեան ներքեւ գրած: Այժմ որ հնագրութեան
խնդրով կը զբաղինք, աւելի եւս տեղեկութիւն
պէտք է հատակոտորիս հայրենեաց եւն նկատ-
մամբ: Մեր ըրած հարցմանց հետեւեալը պա-
տասխանեց հայագէտը, զոր կը քաղենք իւր
նամակէն (13 Փետր. 1897), գրելով ի միջի
այլոց «...Գժբախտաբար անկարող եմ գոհա-
ցուցիչ կերպով պատասխանել այն հարցմանց,
զոր ըրած էիք: Պապիրոսը գնուած է արաբացիէ
մ'որ չուզեց ծանուցանել անոր գտնուելուն բուն
տեղը: Սակայն եւ այնպէս շատ հաւանական է
որ Քայն-էն² ըլլայ: Ճշգրտիւ չենք գիտեր այն
ժամանակն, երբ պապիրոսն գործածութենէ ի
սպառ դադրեցաւ յեգիպտոս: Կարծեմ նոյնը
կը գործածէին տակաւին նաեւ ծ դարուն,

տեսած է պապիրի թերթ մը Եգիպտոսէն եկած, որոյ երկու
կողմն ալ նախկին նշանագրերով գրուած՝ 27 տող կայ:
Կը հաստատէ թէ այս պապիրը Զ կամ Է դարուն է.
նշանագրերը թէպէտ հայերէն են՝ բայց բառերը ոչ, այլ
յունարէն կը կարծուին: Գարիէր այժմ կ'աշխատի լուծելու
զայս,» եւն:

² El-Fayyoun եղած է պապիրոսներու մեծամեծ
գանձուց գտնուելու տեղը: Ասկէ է հարիւր հազարէ
աւելի եւ ամենաթանկագին կտորներով լի պապիրոսներու
հաւաքումն, որ այժմ կը գտնուի Ալեքսանդրի Թանգարանին
մէջ, զորոնք Ռայնէր արքեպիսկոպոսը գնած էր: Այս հաւաք-
ման մասին տես՝ Papyrus Erzherzog Rainer, Führer
durch die Ausstellung. Wien 1894. 4° pp. XXIII+292
(Հանդերձ 20 տախտակներով եւ 90 այլ նմանահանու-
թեամբ): Ընդարձակ տեղեկութիւն այս հաւաքման եւ
պապիրոսներու մասին՝ «Ռայնէր արքեպիսին պապիրոս-
ները», տես «Հանդէս», 1894, էջ 137-140:

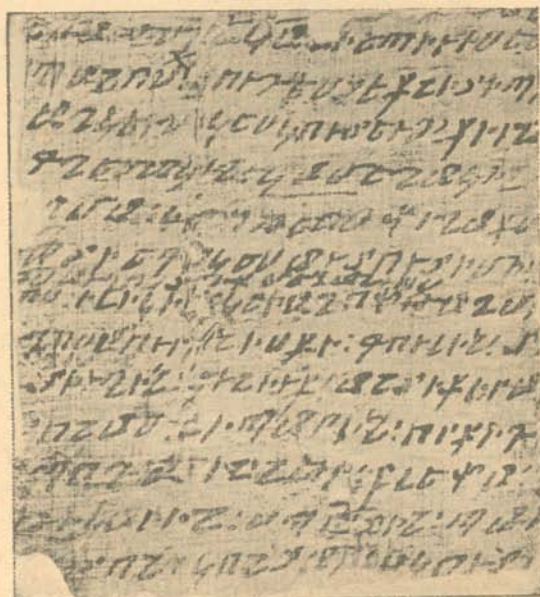
Թէեւ շատ քիչ: Գրութեան ժամանակը ստուգելու է հնագրութիւնը: Թերեւս այս նկատմամբ մասամբ նպաստամատոյց կրնան ըլլալ նաեւ յունական բառից ձեւերը: Բայց ասոր համար պէտք էր որ բնագիրը հրատարակուած ըլլար եւ այս նիւթոյ մասնագէտ հմտաց առջեւը դրուէր քննութեան: Բնագրին մէջ գտած էք յունարէնէն զատ որեւէ բան մը: Ես ի զուր փնտռած եմ նաեւ մի միակ հայերէն բառ:»

Ղերջին կէտիս համար կրնանք ապահովութեամբ ըսել որ ամէն մասամբ իրաւունք ունի հայագէտը: Բովանդակ լուսանկարն ուսումնասիրելով մենք ալ չկրցանք հայերէն որեւէ բառ գտնել, այլ ամբողջն՝ որչափ ընթեռնելի է՝ յունարէն է հայատառ: Հատակատորին ժամանակը մերձաւորապէս որոշելու համար կարծենք պէտք չկայ ճշդիւ գիտնալու թէ երբ դադրած էր պապիրոսի գործածութիւնը: Ղինննայի հարուստ հաւաքումը ցուցուց որ «բազմազան» պապիրոսներ կան մինչեւ նաեւ ԺՊ դար (յետ Բրիտոսի), բայց խպտերէն եւ եւս առաւել յունարէն պապիրոսներ արդէն շատոնց դադրած էին հոն: Մեր կարծեօք այն կէտը ծանրակշիռ պէտք է համարիլ որ հայ մը՝ Եգիպտոսի խորքերն ինկած՝ պապիրոսի վրայ կը գրէ ոչ թէ տեղւոյն յետին ժամանակաց գրեթէ բացառապէս տիրող արաբերէն լեզուաւ, այլ յունարէն՝ որ Ժ—ԺՊ դարուն արդէն դարերէ ի վեր տեղի տուած էր նոր պաշտօնական լեզուին եւ միայն ծովեզերեայ յոյն հասարակու-

Թեանց մէջ մնացած: Մեր համոզումն է որ հատակոտորս այն ժամանակէն է, երբ յունարէնն էր տիրող բովանդակ Եգիպտոսի մէջ՝ ոչ միայն իբրեւ բանակին ու քաղաքական վարչութեան պաշտօնական լեզուն, այլ նաեւ վաճառականութեան եւ բովանդակ կրթեալ դասուն, երբ քիչ շատ ամէն կրթեալ Եգիպտացւոյ ծանօթ էր այն, միով բանիւ երբ Եգիպտոս էր տակաւին յունական կամ Բիւզանդեան նահանգ, մինչեւ որ Արաբացիք գրաւելով երկիրը (640ին) եւ վերջապէս Աղեքսանդրիան (641ին)՝ բոլորովին արաբացուցին երկիրն ու ժողովուրդն, եւ մնացին սակաւ մնացորդք բնիկ Եգիպտացւոց կամ Խպտիններու, եւ աւելի քիչ ու սակաւանդամ՝ յոյն հասարակութիւնք: Այսպէս 640էն յառաջ ըլլալու է հատակոտորս յամենայն դէպս: Թերեւս հատակոտորին աւելի մանրամասն ուսումնասիրութիւն մը, նաեւ անոր յունարէնին՝ ինչպէս կը յուսայ հայագէտն, աւելի ճշգրտել կարենայ անոր գրուելուն թուականը.¹ մեզի՝ որ հատակոտորիս ուսումնասիրութիւն մը գրել չենք

¹ Հնութեան նշաններէն մին ալ այն կ'երեւայ որ յունարէն բառերը ընդհանրապէս ճշդիւ ըստ (այսպէս ըսենք) տառադարձութեան օրինաց փոխադրուած են հայերէն գրերով: Որչափ տեսանք՝ չկայ որոշ ապացոյց մը ձայնաշրջութեան (Lautverschiebung) կամ օտար բառերն ըստ արեւմտեան Հայոց արտաբերութեան հնչուելուն: Թ-ԹԻ դարերուն՝ եթէ այն միջոցին ապրէր յեգիպտոս գրողը, անկարելի էր որ չգտնէինք, երբ արդէն այն դարերուն բոլոր մեր մատենագրութեան մէջ յաճախ կը տեսնուին՝ մանաւանդ արարական եւ արեւելեան անուանց եւ բառերու մէջ՝ ձայնաշրջութիւնք:

գիտեր, այլ միայն անոր գրերու տեսակն ի նկատ կ'առնուեր, բաւական է համարուիլ որ ամենէն ուշ է գարուն առաջին կէսէն ըլլալու է:

Չեւ 6:

Հայագէտն ազնուութեամբ թոյլ կու տայ մեզ որ հոս մաս մը յառաջ բերենք այս Հատակոտորէն. (տես Չեւ. 6:) Ասով պայծառ գաղափար կ'ունենայ իւրաքանչիւր ընթերցող թէ ինչ գիր կը գործածէր հայ մը է գարուն կամ անկէ յառաջ՝ առօրեայ պիտոյից համար. հոս՝ յայտնապէս կ'երեւայ յունարէն սորվողի մը

փորձն'նոյն լեզուաւ խօսքեր ու յաճախ լոկ բառեր
 գրել, թերեւս բերնուց սորվելու համար: Ասան
 զի այս կ'երեւայ մեզ գրութեան բովանդակու-
 թիւնն. յունարէն գրքի մը հատուած կամ նա-
 մակ, հաշիւ եւ նման բան մը չէ՝ որչափ կրցանք
 առեղծու: Լուսանկարը 27 տող գրութիւն
 կը ցուցնէ (երկայնքը վերէն վար՝ 16 հարիւ-
 րորդամետր). միայն տող 1ին մէջտեղէն մաս
 մը պատուած ինկած է. ամէնէն սկիզբն ալ աջ
 կողմն տողի մը հետքեր մնացած, ուստի յայտ-
 նապէս աւելի մեծ էր նախնաբար գրութիւնը:
 Տողերու լայնքը շատ վնասուած է, երկու կող-
 ման ամբողջ եզերքն ալ կիսատ կ'երեւան. արդի
 կերպարանաց մէջ տող 15—20 ամէնէն լայնն
 են (19 հարիւրորդամետր լայն), միւսներն աւելի
 կարճ, այսպէս տող 1—14 են՝ 14,5 սնգմ.,
 տող 21—23 են՝ 15,5—16 սնգմ., եւ տող
 24—27 են՝ 13,5 սնգմ.: Տողերուն իրարմէ ու-
 նեցած բացութիւնը, գրերուն մեծութիւնը եւ
 գրչութեան այլ հանգամանք կը ցուցնէ մեր
 դրած փոքրիկ կտորը: Իսկ գիրը: Ճիշդ այնպէս
 է՝ ինչպէս կ'ենթադրէինք ըլլալ առօրեայ գործ-
 ածութեան համար դիւրաձեւ տառերը. միայն
 թէ հոս թերեւս քիչ մ'աւելի անվարժ ձեռքէ
 ըլլայ գրուած: Ո՛չ լիովին «միջին» երկաթագիր
 են ձեւերը, եւ ո՛չ պարզ բոլորգիր, թէեւ աւելի
 գերիշխող է վերջինս: Խոսնուի միջնոյն եւ
 բոլորգրին՝ կամ Անդամ կոչած գրերնուս տե-
 սակէն է, շատ մը զարտուղի ձեւերով ալ, ամ-
 բողջն արագագրութեան դրոշմով. բուն գլխա-

գիր Երկաթագիր չի կրնար ըսուիլ գրերէն գրեթէ եւ ոչ մէկը: Չեւերու խառնակութեան ամէնէն աղէկ օրինակն է “ն” տառը, որ մեծաւ մասամբ պարզ բոլորգրի ձեւով է, բայց շատ տեղ գիծ մ’երլած է երկու կողմն իրարու հակառակ ուղղութեամբ գծիկներով. կամ՝ ինչպէս տող 4 “**ՈՐՐՈՆՈՆ**” (ὁ χρίνων, որ “դատէ”) բառին մէջ՝ անգամ մը Ե եւ երկրորդ անգամ Ծ նոյն տառը “**ՍԻԻԷՆ**” (οὐδὲν, “ոչինչ” տող 17) բառին մէջ պարզապէս եւրոպական Շ գրին ձեւն առած է: Կամ՝ ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ “**Փ**” տառը յաճախ նոտրգրի “**ϕ**” ձեւն ունի, միայն երկու կողման կէտիկներն աւելի վերը կեցած. բայց բաւական անգամ ալ պարզապէս յունարէն շ ձեւով, այսպէս սա բառին մէջ “**ԵՐԼԵՒԱ**” (տող 26): Շատ գրերն աւելի շղագրի ընթացք առած են, որով այլեւայլ գրեր ալ իրարու հետ կը կցուին մէկ գրչով, [թէեւ ոչ միշտ: Այսպէս “**ՈԱ**” վերջաւորութիւնը սովորաբար որոշ կը գրուի, բայց նաեւ երկու տառն միասին ձուլուած ալ կայ. այսպէս կայ սա խօսքին մէջ երկու տեսակն ալ (տող 16) “**ՈԹԵՈՍ** (ὁ θεός) **ԲՈՒԹԻԱՍ**¹ (հմմտ. βότη-θια օգնութիւն, βότηθός օգնիչ), **ՈԹԵՈՍ**

1 Աչքի կը զարնէ (ընթերցման խնդրական ձեւն ալ մէկգիթ [թողով] այն որ յունարէն η (“է”, երկար) հոս “է”, փոխադրուած է՝ ըստ յեանագոյն հնչման Գունաց: Կայ (տող 13) նաեւ “**ԷՖՆ**”, (= անշուշտ ἔφιν կամ ἔφιν) ուստի դարձեալ ըստ յեանագոյն հնչման: Բայց սյս արգելք մը չէ միշտ հնութեան: Գունարէնը լաւ քննել պէտք է յամենայն դէպս:

ԹԱՄՐԱՐԵՄ...» (այսինքն՝ θεραπειουτης բժիշկ, գարմանող:) Հոս երկրորդ անգամ «ոս» տառերը գրեթէ ո՛ր ձեւն առած են: Ընդ հակառակն կան գրեր որ միշտ միեւնոյն նկարագիրը կը պահեն. այսպէս՝ որչափ կը տեսնենք՝ «ա» տառը միշտ Լ նկարագրու է, նոյնպէս ւր. երկու ձեւով է «տ», այսինքն մ եւ մ, եւ նմաններ, թէեւ կան աւելի անորոշ եւ խառնակ ձեւով գրուած ալ: Վերջապէս շատ երկար կ'ըլլար, եթէ հոս մի առ մի ամէն գրի ձեւակերպութիւնքն յիշելու զէինք. մեր յառաջ բերած կտորը բաւական է գրերու ձեւին մասին պայծառ գաղափար մը տալու: Բաց աստի՛ շատ գրեր ամենեւին չկան Հատակոտորիս մէջ՝ յունարէն գրութեան մը համար անգործածելի կամ աւելորդ ըլլալով: — Աչքի կը զարնէ նաեւ Հատակոտորիս կիտագրութիւնը: Պարզ կէտ, ստորակէտ, բութ եւն չենք գտներ ամենեւին: Առհասարակ գործածուածն է երկու կէտ կամ մեր «վերջակէտ» (:) կոչածը: Անշուշտ նոյն վերջակէտի կամ կրկնակէտի դիտմամբ՝ գծուած կը տեսնենք յաճախ տրոհութեան ուրիշ նշան մ'ալ, որ բոլորովին կը նոյնանայ Եւրոպացոց արգի զարմացական նշանին (!) հետ: Արագ գրելու ատեն յայտնապէս պէտք եղածէն աւելի երկար շարժած է գրիչը եւ փոխանակ վերին կէտին՝ գծիկ մ'ելած: Այսպէս՝ օրինակի համար՝ կը գտնենք տող 11—12 տրոհուած հետեւեալ կերպով. «...ԵՐԿԱ (εργα) ԱՆՐԱ (αὐτά) ԱՄՄՈՒ: (αὐτοῦ) ԵՈՒՆ !

(τόν) աղաարոն!...¹ Եբրուսն: (ἔχομεν)
 Եբրո: (ἔχω), Եբրս! (ἔχεις) Եբր! (ἔχει)...»
 Եւ ուրիշ շատ տեղեր:

Եթէ բառ առ բառ ուղենք թարգմանել
 այս յառաջ բերուած (տող 11—12) բառերը,
 կ'ունենանք հետեւեալը՝ «... Գործք, այսորիկ,
 նորա, զ... (աղաարոն)... ունիմք, ունիմ, ունիս,
 ունի...» Այս արդէն պայծառ կը ցուցնէ որ
 յունարէն սորվողի մը գրուածքն է եւ ոչ որեւէ
 կապակցեալ գրութիւն: Մեզի՛ որ նպատակ չու-
 նինք յիշատակարանս ամէն տեսակիտով ալ
 ուսումնասիրել, կը մնայ միայն կրկնել որ ասոր
 յունարէնի ձեւերուն քննութիւնն անհրաժեշտ
 է, որով նաեւ միայն կրնանք գրութեան բուն
 հայրենիքն եւ ժամանակն որոշել: Յունարէն
 ձայնաւորներն եւ երկբարբառները՝ աչքի կը
 զարնէ՝ նորագոյն հնչման համեմատ են յաճախ:
 Յիշենք ՚ի ձայնին «ի» գրուելը. վերջիշեալ
 օրինակներէն կը տեսնուի «ո» իբր հաւասար
 թէ՛ օ եւ թէ՛ օ գրերուն. դարձեալ Յ՝ երկ-
 բարբառն երկու անգամ ալ «ի» փոխադրուած,
 եւն: Տող 27 «ալկեւս (?) կե (χαί) սկուտեւս
 (σχυτεύς)! քիրան (χεῖραν, զձեռն) ...» եւն. ուստի
 մէկ կողմանէ օ փոխադրուած «ու» ըստ շատ
 հնագոյն հնչման, միւս կողմանէ Յ՝ երկարն
 պարզ «ի», եւ աւելի եւս χα: յետնագոյն
 հնչման համեմատ «կե»:» Կրնայինք շատ նման

¹ Այս բառին մէջ «չ», տառը տարակուսական է.
 կրնանք նաեւ «անաարոն» կարդալ. մեզի անձանթ թառ-
 թիւն մըն է երկու դեպքին մէջ ալ:

օրինակներ ալ յառաջ բերել: Յիշեցինք որ նաեւ յունարէն բառերու ձեւը տեղ տեղ անսովոր է, գոնէ ոչ լիովին համեմատ գրաւորին: Բայց այս ամէնը շատ պէտք չէ որ զարմացընէ զմեզ: Օտարականէ՛ ըսենք՝ վաճառականէ մ'որ յունարէն կ'ուզէ սորվիլ, չի կրնար բանասիրական ճշդութիւն պահանջուիլ. այսպիսին այն կը գրէ՝ ինչ որ կը լսէ՛ ըստ տեղւոյն գաւառականին, յաճախ ալ անճիշդ: Զարմանք չէ որ այսպիսի հայ մը՝ օրինակի համար՝ *ἠεραπευτῆς* բառը «*Թարապեւտիս*» գրէր: Բաց աստի ինչեր յերեւան չելան՝ նոյն իսկ Յունացմէ գրուած յունական պապիրոսներու հրատարակութեամբ, որոնցմէ շատ բան լոյս հանեց Աեսսելի գիտնականն՝ Աիեննայի վերոյիշեալ հաւաքմանէն. ինչ շեղումներ ուղղագրութեան, հնչման տարբերութիւններ (երկբարբառաց պարզերու հետ շփոթութիւն եւն) եւ գաւառական սեպհականութիւնք՝ այլովքն հանդերձ: Աւստի կը մնայ միայն որ հայերէն հատակոտորս լիովին հրատարակուի եւ յունարէնի մասնագէտներէն ուսումնասիրուի:

Շատ կողմանէ նշանաւոր յիշատակարանս ձեռքէ թողու ատեն՝ չենք կրնար չյայտնել ջերմ փափաք մը՝ նման յիշատակարանաց հետախոյզ ըլլալու եւ յերեւան հանելու՝ ինչ որ ժամանակին ժանիքը խնայած են թերեւս:¹

1 Անշուշտ այլեւայլ նշանաւոր անձանց եւ մասեւորագրաց է-է-էր գրութիւնքն կամ գոնէ ստորագրութիւնք, փոքր յիշատակարաններն եւն ալ թանկագին են գրչու-

“Աւելի լոյս” ստիպուած ենք միշտ գոչել ո՛չ միայն գրչութեան, այլ նաեւ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան պատմութեան համար է — Թ. դարերու մասին առհասարակ, թէեւ քիչ լուսոյ կարօտ չենք նաեւ միւս ժամանակաց նկատմամբ ալ: Աւանդութիւն եւ ենթադրու-

թեան քննութեան համար: Այս կարգի շատ բան ունինք եւ բաւական ալ ծանօթացած, բայց ամէն այն ժամանակներէն, որոնցմէ արդէն ամէն կարգի ձեռագիրներու բազմութիւն մը կայ, քիչ՝ գրեթէ ոչինչ՝ ծանօթացած այն կանխագոյն դարերէն, որոնց աւելի պէտք ունենինք: — Աւելորդ աշխատութիւն չէր ըլլար, նշանաւոր անձանց խկազիր գրչութեանց հաւարում մ'ընել ճշգրտապատկերներով: Հ. Ալիշանի ծանօթացուցածներէն յիշենք մէկ քանին: Բոլորգրի գեղեցկագոյն օրինակներէն են Յովհաննու Արքայեղբոր գրչութիւնքն ամենամեծ կանոնաւորութեամբ եւ մաքրութեամբ. (նմնհ. “Սիսուան” 145, 291, 298, 424): Աւայելուչ բոլորգիր կը ներկայացընեն նաեւ Ն. Ամբրոնացոյ խկազիր գրչութիւնք (նմնհ. անդ, 87, 88, 112.) սակայն նրբագիծ եւ բոլորգիր-շղագրի յատկութիւն ունի իւր յիշատակարանն՝ Վասիկանի Թ. 859 յունարէն ձեռագրին վերջը (նմնհ. անդ, 92): Ժամանակակից Գրիգորի Տուատորգոյ խկազիրն Անցման բոլորգիր է բաւական անվարժ ձեւերով. (նմնհ. “Այրարատ”, 167): Մաքուր բոլորգիր են նաեւ խկազիրք Եսայեայ Նշեցւոյ (նմնհ. “Սիսական”, 132), Գր. Տաթեւացոյ (նմնհ. անդ, 219, 238—239), Թովմայի Մեծօփեցոյ (նմնհ. անդ, 240) եւ ուրիշներու, այսպէս Յովհաննու Կաթիկ վարդապետի, Աւինի Սենեչայի եւն. (հմմտ. մեր “Յուլիան” էջ 754, 764 եւն): — Ստորագրութիւններէն յիշենք՝ Լեւոնի արքային՝ բոլորգրով (նմնհ. “Սիսուան” 388. նորին՝ էջ 435 եւ 438 աւելի անսովոր ձեւերով), նոյնպէս Հեթմոյ (նմնհ. անդ, 402): Յիշեցինք Կոստանդնի դաշնագրին ստորագրութիւնն՝ անկանոն գրերով. (նմնհ. անդ, 210): Յիշենք վերջապէս Սմբատայ Գունդստապլի խկազիր մը խեղճ գրերով. (նմնհ. անդ, 71): Թո՛ղ բազմութիւ ուրիշները:

Թիւնք, ասոնք են ընդհանրապէս այն հիմունքն, որոնց վրայ յեցած է ցայժմ Հայոց մատենագրութեան եւ ազգին Պատմութիւնն այս ժամանակաց, ի մասնաւորի Ե—Թ գարեբունն. իսկ Թէ ինչ էին բուն իրողութիւնքն՝ տակաւին մեծագոյն մասամբ կը մնան հետազօտելի:

6.

Չեռագրաց հնագոյն դասին կը վերաբերին Արհմատիւր կոչուած գրչութիւնները: Կնչպէս անունն ալ կը ցուցընէ, ասոնք երկու գրութիւն կ'ունենան՝ հին եւ աւելի նոր. առաջինը ջնջուած եւ վրան երկրորդ անգամ նոր գործ մը գրուած: Հնոց քով՝ երբ գրութեան գլխաւորնիւթը կամ մագաղաթը թանկագին էր, այնպէս որ այս կամ այն գրիչն որ ուղէր գիրք մ'օրինակել, միշտ չէր կրնար դիւրաւ ձեռք ձգել պէտք եղած մագաղաթի քանակութիւնը, ուրիշ միջոց մը կը փորձուէր: Արեւէ հին ձեռագիր մ'առնելով կը ջնջէին անոր գրութիւնը եւ այսպէս նորը գրելու յարմար նիւթ մը կը յարդարէին: Սակայն յայտնի է որ հին գրութեան թանաքը՝ որչափ ալ ջնջուած ըլլայ եւ նաեւ սովորական աչքին անտեսանելի, միշտ հետք մը կը թողու. եւ այսօրս կրնանք քիմիական այլեւայլ միջոցներով կրկին ազդեցիկ ընել հին գրութեան մնացորդներն, եւ այսպէս նախնական գրութիւնը դարձեալ յերեւան հանել: Այն ատեն կրկին գրութիւնքն ալ քովէքով ընթեռնելի կ'ըլլան: Թէ այսպիսի

ձեռագիրք սովորաբար շատ հին են, ինքնին յայտնի է: Առաջին գրութիւնը վրայի կամ երկրորդ գրութենէն առնուազն քանի մը դար հնագոյն համարելու է միշտ: Ասան զի բնական էր որ գրիչ մը դիւրաւ չէր ձեռնակեր իրեն մօտ ժամանակաւ ձեռագիր մը՝ որ ամբողջական եւ նոր կամ մաքուր պահուած էր եւ գործածելի, ջնջելու կամ աւրելու: Ընդհակառակն այնպիսի ձեռագիրք կը ջնջուէին սովորաբար, որոնք շատ հինցած էին արդէն, մասամբ թերակատար կամ պակասաւոր՝ ժամանակաւ ինկած ըլլալով քիչ կամ շատ թղթեր, կամ գրութիւնն արդէն աղօտացած ու դժուարընթեռնելի, եւն, ուստի ձեռագիրներ՝ որ դարեր յառաջ գրուած եւ երկար գործածութեամբ մաշած կ'ըլլային: Այսպէսով Թ—ԹԳ դարու Արկնագիր մ'առնուազն Ը—Թ դարերէն ըլլալու է, բայց կրնայ մինչեւ անգամ Ե—Է դարերէն ըլլալ, եթէ այսպիսի կարծեաց հակառակ որոշ նշաններ չգտնուին:

Թէ հայերէն Արկնագիր ալ կար եւ կայ՝ շատ բնական էր ընդունիլ, քանի որ հնոց գրութեան պայմաններն ինքնին կը բերէին այսպիսեաց գոյութեան կարելիութիւնը: Բայց ստուգութեան փոխուեցաւ այս ալ առաջին անգամ դարուս կէսերը 1845էն ետքը: Մեր մատենագարանի մէջ կար (այժմ Թ. 351) ձեռագիր մը Անցման բոլորգրով, կէսը մագաղաթեայ եւ միւս կէսը թղթեայ գրուածքը՝ Մեկնութիւն Յայտնութեան Յովհաննու, որուն հեղինակն է Անդրէաս եպ. Արեւացի եւ հայերէն թարգմա-

նիչը 'Ն. Լամբրոնացի: Գրութիւնը ԺԳ. դարէն
 է եւ ձեռագիրը՝ 'Ներսէս Աւարդապետի յիշա-
 տակարանի մը համեմատ՝ մտած էր "ի մէջ Գրեմնոյ
 Լեւոնոսոյ որ կայր ի Անկոյն ի Գրեմն Կիլիկիոյ" եւն,
 ուստի Ռուբենեանց արքունի գրատան մը մէջ
 առնուած այնպէս՝ ինչպէս Քաղաքատունեաց գրա-
 տան մէջ մտած գտանք ծանօթ հնագոյն բոլոր-
 գիր ձեռագիրը ԳԳԳին Կողովիտ գրուած: Արդէն
 այն պարագայն որ ԺԳ. դարուն Մխիթար գրիչը
 իւր գրքին առաջին կիսուն համար մագաղաթ
 գործածած էր, իսկ միւս կիսուն իւր ժամանակ
 արդէն ընդհանուր տարածուած թուղթը, կաս-
 կած կրնար զարթուցանել որ այն մագաղաթեայ
 մասը հին ժամանակէ մնացորդ ըլլայ, զոր գոր-
 ծածել ուզած է Մխիթար: Միաբանութեանս
 այժմու Աբբահայրն՝ Գեր. Արսէն Ա. Այտընեան
 առաջին անգամ մտադիր եղած է այս մասին՝
 երկրորդ գրութեան ներքեւ՝ հնագոյն գրութեան
 մը գտնուելուն եւ ձեռնարկած քանի մը
 թղթերու ընթերցման: Արդեամբք Մխիթար
 ջնջելով հնագոյն գրութիւնը մեծաւ մասամբ
 սովորական աչքի անհետ ըրած է գրութիւնը.
 բայց մտադիր աչք մը հոս հոն կը նշմարէ՝
 թէ եւ ընդ աղօտ՝ հին գրութեան տակաւին մնա-
 ցած հետքերը: Չեռագրին կրկնագիր ըլլալը
 ծանօթանալէն ետքը՝ ձեռնարկուած է շատ
 թղթեր կարգալու այլեւայլ քիմիական միջոց-
 ներով, որով դժբախտաբար այլեւայլ թղթեր
 վնասուած են եւ ոմանց վրայիկամ՝ երկրորդ գրու-
 թիւնը բոլորովին կորսուած: Այսօրս միջոցներ

ունինք կարդալու՝ առանց ձեռագրին թղթերը
 փնասելու կամ փճանալու վտանգի ենթարկելու¹։
 Թ. 351 Ձեռագրի կրկնագիր մասը (էջ 2—
 199) հանուելով նոյն ձեռագրէն, զատ դրուած
 է Մատենադարանիս մէջ, այժմ Թ. 56:

Մինչեւ մօտ ատեններս միակն էր այս իբր-
 եւ հայերէն Արկնագիր, կամ Ճշդիւ խօսելով՝
 միակ ծանօթը, եւ նաեւ ցայսօր մեծագոյն հայ
 կրկնագիրն է, եթէ Ուսուցչապետին նորագիւտ
 մատենան աւելի մեծ ծաւալով չըլլայ: Թան-
 կագին է նաեւ ըստ նիւթոյն. վասն զի կրկնա-
 գրին բովանդակութիւնն է Ագաթանգեղեայ
 Պատմութիւնն՝ ընտիր գրչութեամբ եւ լաւագոյն
 ընթերցուածներով, թէեւ դժբախտաբար պա-
 կասաւոր եւ ոչ ամբողջական: Ինչպէս ուրիշ
 տեղ մը ցուցուցինք, արդէն Մխիթար պակա-
 սաւոր գտած է նոյնը, իբր 28 թուղթ մե-
 ծագիր՝ երկսիւն գրչութեամբ եւ իւրաքանչիւր
 թուղթը չորսի ծալելով՝ հնագոյն մէկ թղթէ
 ութ մանրագիր էջ կազմած, դժբախտաբար
 յաճախ ալ կարտելով թղթին մեծութիւնը
 փոքրացուցած: Արդ յիշեալ 28 թղթերը՝ զոր
 Մխիթար գտած էր, անընդհատ շարունակու-
 թիւն չէին իրարու, այլ ասոնց մէջ գոնէ 20—
 24 թուղթ ինկած էր արդէն այն ժամանակ, որով
 թերատ էր Պատմութիւնը: Որոշ կրնանք տես-

¹ Յետոյ ընթերցումը շարունակած է Հ. Եփրեմ
 Ա. Չագրճեան, որուն այն մասին դրած յօդուածը քիչ
 մ'ետքը պիտի յիշենք: Այժմ ընթեռնելի ամէն էջերը կար-
 դացած է Հ. Գր. Ա. Գալէմբեարեան: Արկնագրիս առան-
 ձինն հրատարակութիւնը կը մնայ տակաւին ապագային:

նել այս թերոյթները՝ կրկնագրիս բովանդակութեան միտ գնելով:¹ Որեւէ յիշատակարան կամ գրչութեան թուական չենք գտներ կրկնագրիս մէջ. իսկ վրայի կամ երկրորդ գրութիւնն Մխիթար գրչէն՝ գոնէ ԺԳ. դարուն է: Կրկնագիրը գոնէ Թ—Ժ. դարերէն է ըստ այսմ, մեծ եւ կանոնաւոր Վիճիկեան Երկաթագրով, իսկ երկրորդ գրութիւնը գեղեցիկ Անցման բոլորգրով է: Սակայն որեւէ դժուարութիւն չենք տեսներ՝ կրկնագիրս շատ աւելի հնագոյն ալ համարելու, քան նոյն իսկ Թ. դարը:

Աւելորդ կը համարինք աւելի մանրամասնութիւններ այս ձեռագրին նկատմամբ: Ուրիշ տեղ ընդարձակ խօսած ենք ասոր վրայ, կրկնագրին բոլոր ընթեռնի էջերուն բովանդակութիւնը նշանակած, այլեւայլ կտորներ նոյնութեամբ յառաջ բերած², եւ վերջապէս գրքին արդի երկու էջերը ճիշդ նմանահանութեամբ ծանօթացուցած, ուր որոշ կը տեսնուի նաեւ կրկնագիրը. («Յուցակ» Տխտ. Գ:) Սակայն աւելորդ չենք համարիր յիշել հոս հատուած մը, որ լոյս տեսած է կրկնագրիս գտնուելուն առթիւ, զոր գրած է Հ. Եփրեմ Զագրճեան սա խորագրով՝ «Տեղեկութիւն հայերէն հին ձեռագիրներուն վրայ»³:

¹ Կրկնագիր չեն ձեռագրին 186—199 էջերը, թէեւ նոյն մագաղաթեայ մասնին կը վերաբերին:

² Տես «Յուցակ» էջ 261—266 կամ Թ. 56. հմմտ. նաեւ էջ 803—4 կամ Թ. 351:

³ Տես ի թերթին «Եւրոպա» 1848, Թ. 6, 8, 9 կամ էջ 24, 34 եւ 38.

Հատուածը կը սկսի քանի մ'ընդհանուր տեղեկութեամբք ձեռագրաց նիւթոյն եւ գրե-
րուն մասին, զոր վերը տեսնք ասկէ առնուած՝
Հ. Գարեգնի քով, եւ կը շարունակուի ընդար-
ձակ խօսելով ուղղագրութեան այն փոփոխու-
թեանց վրայ, զոր կրած է հայերէն դիւրագիծ
տառերով ձեռագրաց յաճախելովն, ի մաս-
նաւորի է եւ է (այսպէս հնոց «եթե»՝ նորոց
«եթէ») շ եւ լ, ու եւ օ, է- եւ է-, եւն եւն.
Ընդիրներ՝ որոնք թէեւ մեր ծրագրէն դուրս կը
մնան, բայց քիչ նպաստ պէտք չեն համարուիլ՝
գրչութեան մը հնութեան եւ ընտրելութեան
չափն որոշելու համար¹: Արկնագրին մասին այս-

1 Ահա յօդուածին այս մասերուն համառօտ բո-
վանդակութիւնը: — Երկար կը խօսուի այս կէտին վրայ թէ
ինչպէս հայ շ (= շ) գրի ուղղագրութիւնը փոխուեցաւ լ
ուղղագրութեան. այսպէս հնոց «Ա, յ, թոյլ տալ, Փայ-
լակն, Ծոյլ, Գաղիգեա, Իսրայէլ» եւն գրութիւնքն՝ յե-
տինք սկսան գրել Ա, յ, թոյլ տալ, փայլակ, Գալիգեա եւն:
Այս փոփոխութիւնը «թ գարուն սկսաւ», ուստի բուն եր-
կաթագրերուն մէջ չի գտնուիր, քիչ՝ մագաղաթեայ միջին
երկաթագիր ձեռագրաց մէջ, աւելի շատ՝ թղթեայ միջին
երկաթագիր գրչութեանց մէջ, եւ յետոյ տիրող եղաւ:
«Բայց սմանք ուզելով բուն ուղղագրութիւնը պահել եւ
միանգամայն աս գրոյն զատ հնչում ունենալը որոշել,
ԺԳ—ԺԳ դարերուն մէջ Փշիկը հնարեցին... այսպէս՝ Ա, յ՝
Իսրայէլ: Իսկ անկէ քանի մը դար ետքը սկսան սմանք նաեւ
լ-ի տեղ գործածուած լ-ի վրայ ալ նոյն նշանը դնել ու
գրել Ա, յ, Ծոյլ, եւն: — Արիչ փոփոխութիւն մըն է ու-
երկարբառին օ փոխուիլն (պահուելով միայն հոն՝ ուր բա-
ռավերջքն էր կամ իրմէ ետքը ձայնաւոր մը կու գար),
նոյնպէս է- երկարբառին՝ է- կամ էօ. այսպէս հնոց Ա-ր,
ու-գուա, հարէ-ր, աղբէ-ր, է-թն, եւն՝ եղաւ Օր, օգուա,
հարէ-ր, աղբէ-ր, էօթն եւն: Այս փոփոխութիւնն ալ յօ-

պէս կը սկսի խօսիլ յօգուածագիրը. «Արկնագիր ձեռագիր (codex rescriptus յունարէն πω-λίμυψήστος, նորէն սրբուած) ըսուածները տեսակ մը մագաղաթէ ձեռագիրներ են, որոնց մէջ իրարու վրայ գրուած երկու գիրք կը բովանդակուի. տակինը հին ատենը գրուած, որն որ ժամանակին երկայնութենէն ու խոնաւութենէ աւրուելով, կամ մարդիկ դիտամամբ աւրելով՝ վրան նորէն ուրիշ բան գրած են: Աս սովորու-

դուածագիրը ՃԳ—ՃԳ դարերուն կը գնէ: Յիշենք վերջապէս կրաւորական աներեւութին երկնչէլ, թաքչէլ եւն գրուիլն (փխ. հնոց երկնչէլ, թաքչէլ եւն), կամ բայից նոր ձեւեր, ինչպէս տեսանէր (փխ. «տեսանէր»), կամ էած, էած եւն (փխ. ընտրելագոյն առ, առ ձեւերու) եւ նմաններ: «Թող տանք ուրիշ զանազան փոփոխութիւնները Բէ-ի տեղ Բէ, «գործէին» եւն գրելու տեղ «գործէին» եւն գրել:» — Աւերջապէս կը յիշուին բառերու հետզհետէ աւելի համառօտութեամբ կամ պատուով գրուիլն, բառերուն իրարմէ զատ զատ կամ անջատ գրուիլն, կիտագրութեան աւելի կանոնաւորուիլն, տողադարձի երեւան գալն. ուր հնոց քով բառերն անանջատ կը գրուէին՝ եւ տողաւարան առանց որոշ տողադարձի կանոնաց էր: — Անշուշտ այս եւ նման բազմութիւ երեւոյթները շատ աւելի մանրամասն քննութեանց արժանի են. ի մասնաւորի այն տեսակէտով որ այս կամ այն ուղղագրական փոփոխութեան սկզբնաւորութեան ճիշտ ժամանակը գտնուի: Եթէ յաջողին բանասէրք՝ այսպէս ըսենք՝ Հայոց ուղղագրութեան ժամանակագրական ապահով պատմութիւն մը գրել, շատ բան շահած պիտի ըլլայ նաեւ հնագրութիւնն, ինչպէս նաեւ Հայոց լեզուի պատմութիւնը: Ի՞նչ նորանշան ուղղագրութիւն ունի՞ օրինակի համար՝ հնագոյն հայ ձեռագիրը՝ Մոսկուայի աւետարանն 887ի. միթէ իրեն յատուկ է այն ամէնն՝ առանց իւր դարուն սովորականն ըլլալու. երբ ստուգիլ յերեւան ելած են այս կամ այն փոփոխութիւնը: Այս եւ նման բազմութիւ. ինդիրներու աւելի որոշ եւ մանրամասն պատասխան տալու է քան ցայժմ եղած ընդհանուր դիտողութիւնքն:

Թիւնը շատ հին է. Արկերոն իւր Տրեւատիոսի գրած նամակին մէջ աս բանս կը յիշէ, գանգատելով անոր Թէ ինչո՞ւ համար իմ գրած նամակներս կ'աւրես եւ անոնց տեղը քուկիներդ կը գրես: Աս տեսակ ձեռագիրներ հիմա գրեթէ ամէն շատ ձեռագիր ունեցող գրքատուններու մէջ կը գտնուին. բայց քանի որ անոնց տակի գրերը կարգալու գիւտը գտնուած չէր, մէկալ ձեռագիրներէն աւելի յարգ մը չունէին: Քսան տարի յառաջ տարրալուծութեան զօրութեամբ ան աւրուած գրերը յայտնելու ու կարգացուելու՝ վսեմ՝ Մայի կարգինալը Հռոմ գիւտ մը գտաւ ու Ղատիկանեան գրքատան մէջ եղած կրկնագիրներուն մէջէն Արկերոնի Հասարակագետութեան ճառը յայտնեց, որով մեծ համբաւ ստացաւ: Ասկէ ետքը Փարիզ ալ կրկնագիր կարգալու ուրիշ եղանակ գտան, եւ անով Թագաւորական գրքատան կրկնագիրները կարգացին: Ասոնց մէջ երեւելի է Եփրեմեան ըսուած նոր կտակարանն, որ Ե գարուն գրուած ձեռագիր մըն է՝ եւն եւն: Յօդուածագիրն ասկէ ետքը կ'անցնի տեղեկութիւններ տալու մեր (թ. 56) կրկնագիր Ագաթանգեղոսի մասին, եւ մաս մ'ալ յառաջ կը բերէնոյնութեամբ, կրկնագիրը՝ կանաչ Թանաքով եւ գլխագրով տպուած, վրայինը սեւագեղ ընդորգրով, եւ ընդարձակ կը խօսի մեր Արկնագրին ընտիր ընթերցուածոց մասին: Յօդուածը կ'աւարտի՝ յիշելով երեք եղանակ¹

1 «Առաջինն է մտադարսթին վրայ բամբակի կամ լաթի կտորով՝ կարմիր կամ սեւ բարակ փոշի մը քսել. ասով

կրկնագիրքն ընթեռնելի ընելու, կնքելով խօսքը սա ուղիղ խորհրդածութեամբ. «Աւելի աղէկ է կրկնագիրը գիտցողին հանել տալ, քան թէ առանց աղէկ գիտնալու փորձ ընելով՝ ձեռագիրն անպիտաննալու վտանգի մէջ ձգել» եւն:

Երկար տարիներ մեր մատենադարանի այս կրկնագիրը Ագաթանգեղոսը միակն էր հայ ձեռագրաց մէջ իբրեւ կրկնագիր, կամ՝ լաւ եւս՝ միակ ծանօթը: Մեր ձեռագրաց ցուցակագրութեան սկսելու ատեն էր որ մատենադարանիս թանկագին ընծայ մ'ըրաւ Պ. Հմայեակ Մաթիսեան ի Ղզլար՝ 1894ին խաւրելով Տաթեւացւոյ

տակի գրերը կը յայտնուին ու դիւրաւ կը կարդացուին, Բայց այս միջոցով մագաղաթին միայն ներսի երեսը կրնայ ընթեռնելի բլալ, իսկ արտաքին կամ մագի կողման երեսը՝ դժուարաւ: — «Երկրորդ գիւտը վս. Մայի Արտինային գտածն է, որն որ աս է. 6 մաս ջուր, 1 մաս աղի թթու (acidum muriaticum) ու 1/8 մաս պրուսիական անկաղ (prussiate de potasse) մէկտեղ խառնելու է, ու կամ վրձինով մը թերթին վրայ քսելու, եւ կամ ամբողջ թերթը մէջը թաթխելու. որով տակի գրերը կանանչ գոյն մը կը ստանան», եւն: Բայց այսպէս թաթախեալ թերթն չփուելով ուրիշ կարծր առարկայի՝ կրնայ փխսուել եւ կրկնագրին թանաքն ելլել: — Երրորդս է. «Զորս մաս նոր այրած ու բարակ ձեծուած կրի մէջ՝ մաս մը զառիկի խառնուրդ չունեցող ձծումբ եւ երկու մաս աղէկ ձեծուած աւշակի աղ (նիշաքը) խառնելու է, ու ամէնը մէկտեղ երկու մաս ցքահանով զտուած ջրի մէջ դնելու ու նորէն չոր սրուակով զտելու է: Աս զտուածքին մէջ մագաղաթին թերթերը թաթխելու է, ու ետքն երկու կողմը ձծուն թղթով ծածկելով, մամուլը դնելու է մինչեւ որ չորնայ: Այսպէսով այս նիւթը աւրուած գրերուն տեղ մնացած քիչ թանաքին հետ կը միանայ եւ անոնք յայտնի կ'ընէ», եւսյն:

Քարոզգրոց ընտիր օրինակ մը, գրուած Պիլը (= 1419) թուին՝ հեղինակին մահուանէն ութ տարի ետքը: Արդ այս ձեռագրին մէջ ալ կրկնագիր թերթ մը գտնուեցաւ (Թղ. 1—10) եւ այն շատ կարեւոր բովանդակութեամբ. (հատած Մ. Խորենացւոյ պատմութեան, Հայոց գրի գիւտի մասը:) Սակայն ինչպէս այլուր գրած ենք¹, « դժբախտաբար կարելի չէ այս կրկնագիր մասերը պոյծառ յերեւան հանել՝ առանց մագաղաթեայ թղթերը փճացրնելու քիմիական խիստ միջոցներով. վասն զի կրկնագրին թանաքը միւշ ըլլալով՝ պարզ եւ անվնաս միջոցներով անհնար է քիմիապէս աղղել: Թղթերուս կրկնագիր ըլլալը գիտած է Հ. Գր. Ա. Գալէմբեարեան, որ պիտի աշխատի ընթերցուածը լիովին ի լոյս հանել, եւն: Այս կրկնագիր թղթերուս գիրն ալ միջինմեսրոպեան է:

Այս կողմանէ անսպասելի չէր կրնար ըլլալ որեւէ նոր հայերէն կրկնագրի մը գիւտը: Բայց երբ տարւոյս սկիզբը կը ծանուցանէր մեզ Ասուցչապետն Հ. Շուխարգտի Գրաց « կրկնագրի մը գիւտն » (— որ եւ ներկայ Ակնարկիս գրութեան պատճառն եղաւ, ինչպէս բացատրած ենք գրութեանս ներածութեան մէջ, —) ստուգիւ ուրախական անակնկալ մ'եղաւ մեզի ուրիշ կողմանէ: Ասուցչապետը կը ծանուցանէր որ ձեռք ձգած է վրացերէն ձեռագիր մը, զոր ամէն վրացագէտ պէտք է որ ը—Թ. Դարերուն գրուած

¹ Տես «Ցուցակ», էջ 975 կամ Թ. 505, Ա:

Համարի: Այս վրացերէնը վրայի գրութիւնն է միայն. ներքինը կամ կրկնագիրը հայերէն է¹: Ինքնին կը հետեւի այս գիւտին ստուգիւ նշանաւոր ըլլալն Հայոցս ալ Համար: Եթէ ստուգիւ վրացերէնը ը—թ գարերէն է, կրկնագիրը պէտք է որ գոնէ Ձ—Ե գարերէն ըլլայ. կրնայ մինչեւ նաեւ Ե գարուն ըլլալ, ուստի նոյն իսկ հայ մատենագրութեան ծագման առաջին ժամանակներէն, եւ ամէն կողմանէ թանկագին յիշատակարան մը այն՝ շատ կողմանէ մոռցուած՝ դարերու: Բնական էր որ մեր առաջին բաղձանքը ըլլար գիտնալ նախ թէ ի՞նչ գրով է կրկնագիրը, (— Ուսուցչապետը գրած էր նախ պարզապէս թէ “գիրը մանր է եւ դէպ ի ձախ հակած.” —) եւ երկրորդ թէ ի՞նչ է բովանդակութիւնը: Հետաքրքրական խնդիր մըն էր թէ արդեօք այս ալ պատմագրութիւն մըն է՝ ինչպէս միւս կրկնագիրքը, այսինքն մեր գրատան թ. 56 (Ագաթանգեղոս) եւ թ. 505, Ա (պատառիկ պատմութեան Խորենացւոյ):

Ուսուցչապետին գրած միւս նամակներէն՝ եւ նոյն ձեռագրին մասի մը յաջող մէկ լուսա-

1 Ըստ ինքեան զարմանք չէր՝ նկատելով Հայոց եւ Արաց սերտ յարաբերութիւնքն նաեւ մատենագրութեան տեսակիսով՝ որ Արացի մը ջնջելով հայերէն ձեռագիր մը իւր պիտոյից համար գործածէր: Փոխադարձաբար Հայք ալ քիչ անգամ գործածած չեն իրենց դրացեաց ձեռագիրները: Հայերէն ձեռագրաց մէջ յաճախ կը տեսնուին յունարէն, երբեմն նաեւ ասորերէն հաստատորոք կամ թերթեր՝ հայ գրիչներէն իրրեւ կողի փականք կամ կազմի պահպանակ գործածուած: Թիւնտորֆի յունարէն - հայերէն կրկնագրին վրայ տես քիչ մ'եւորը:

նկարէն՝ զոր Ուսուցչապետը նոյնպէս ուղարկած էր, այս խնդրոց պատասխանն ստացանք, գոնէ ըստ մասին: Պատմագրութիւն մը չէ յամենայն դէպս այս նոր կրկնագիրը, մեր ձեռքն եղած լուսանկարեալ հատուածն Աւետարանի մը պատառիկն է: Եթէ ըստ այսմ՝ զուտ Աւետարան չէ ամբողջ կրկնագիրն, գոնէ եկեղեցական Պաշտաման մատեան մ'ըլլալու է, շատ շատ հայրախօսական գրութիւն մը, ուր շատ եւ երկար կոչումներ կան աւետարանէ: Աւերջինս հաւանական չենք համարիր: Այս ամէնը վերջնականապէս պիտի որոշուի ոչ շատ ժամանակէն. վասն զի Ուսուցչապետն բովանդակ կրկնագիրը պիտի հրատարակէ՝ ուսումնասիրութեամբ թէ վրացերէն եւ թէ հայերէն բնագրին:

Այսպիսի ուսումնասիրութեամբ միայն կրնայ կրկնագրիս կարեւորութիւնն եւ յարգը ճշդիւ որոշուիլ: Շատ բան կախուած է վրացերէնին քննութենէն, որուն գրչութեան ժամանակին վերջնականապէս որոշուիլը պիտի ճշդէ նաեւ կրկնագրիս հայերէնին գրութեան միջոցը: Յամենայն դէպս հայերէնը Ը—Թ դարերէն յառաջ ըլլալու է. վասն զի՝ ըստ Ուսուցչապետին՝ որչափ ալ վրացերէնն անթուական ըլլայ, այս դարերէն ետքը գոյութեամբ կրնայ ձգուիլ: Ի՞նչ գիր ունի արդ այս հնութեամբ հայ կրկնագիր մը, որ գոնէ ժամանակակից ըլլալու է մեր կրկնագիր Ագաթանգեղոսին, հաւանականօրէն աւելի հին: Ինչպէս լուսանկարը կը ցուցնէ ճիշդ այն գիրն, զոր ունի նոյն Ագաթանգեղոսն:

Հոս ալ մաքուր ու կանոնաւոր Միջին-Բարոյեան կոչուած երկաթագիր է, միայն տառերն աւելի մանր կ'երեւան՝ գոնէ լուսանկարին մէջ. (որ կրնայ պզտիկցուած ըլլալ:)

Ար ցաւինք որ չենք կրնար նոյն հատածն յառաջ բերել Հոս նմանահասութեամբ, Աւսուցչապետին վերապահուած ըլլալով նոյն հրատարակութիւնն: Մեր ձեռքն եղած լուսանկարը $12,5 \times 10$ սնգմ. մեծութեամբ հատած մը կը ներկայացընէ՝ երկսիւն գրքին մէկ սեան: Այս միջոցին մէջ 16 տող է վրացերէն գրութիւնն, իսկ կրկնագիր հայերէնը 12 տող: Արացերէնն եւ հայերէնն միեւնոյն ուղղութեամբ չեն հոս, այլ զիրար կը կտրեն, մին հորիզոնական, միւսը ուղղաձիգ ուղղութեամբ ընթանալով: Յայտնապէս Արացին լաւ ջնջել չէ կրցած նախնական գրութիւնը. վասն զի բաւական որոշ կը կարգացուի հայերէնն ալ: Եթէ լուսանկարին վրայէն չափել կրնանք՝ հատածիս 12 հայերէն տողերը կը ցուցընեն որ մեծագիր մատեան մըն էր կրկնագիրը: Այս մէկ սեան տողերու լայնքն է իբր 9 սնգմ., նոյնչափ ալ երկայնքն հատածիս այսինքն յիշեալ 12 տողերու բոնած տեղը: Այս չափով երկսիւն մատեան մը մեծագիր շքեղ Աւետարաններու կարգէն ըլլալու է: — Հոս յառաջ կը բերենք հատածս՝ գոնէ տպագրութեամբ ջանալով նոյնը ճշգրութեամբ ներկայացընել մեր ընթերցողաց: Հատածն է Յովհաննու Աւետարանին երեք համարը (Յովհ. Ը, 13 — 15) այսպէս,

1. ԼԱՍՆՅԱՔՓԵՐԻԱՆՅԻ ԲՆԻ
2. ՈՒՎԵՍՆԵՆՉԻՆ ԲՈՎԱԿՅԵՍ
3. ԵՒՎԱԿՅՈՒԹԻՒՆ ԲՈՉԵՃՆԱԵ
4. ԲԻՄ:ՊԵՄԵՍԻՆԻՄՅԻՍՈՒՍ
5. ԵՒԵՍՅՆՈՍԱԵ ԹԵՊԵՄԵՒ
6. ԵՍՎԱԿՅԵՄՎԵՍՆԵՆՉԻՆԻ
7. ՄՈՅՎԱԿՅՈՒԹԻՒՆԻՄ
8. ՃՆԱԿԵՐԻՄԵՉԻԳԻՄԵՄՈՒՍ
9. ՄԻԵՎԻԵՒՅՈՒՐԹԵՄԲԵՄԲԵՅՅ
10. ԴՈՒ ԲՈՉ-ԳԻՄԵՐՈՒՍՄԻԳԵՄ
11. ՎԵՄՅՈՒՐԹԵՄ:Պ-ՈՒ ԲԵՍՄ
12. ՄԵՐՄՆՈՅԴԵՄԻՔ.ԵՍՈՉԻԵ
13. ՏԻՄԵՒՈՉՉՈՒԲ, ԵՆՆ:

Սպասելով ընդարձակ տեղեկութեանց կրկնագրիս հրատարակութենէն, հոս յառաջ կը բերենք Ռուսոցչապետին 1897 տարւոյ Փետր. 9 թուականաւ նամակէն քանի մը բան, որ ուրիշ կողմանէ ալ հետաքրքրական է: «Հայերէն գրերու քանի մը նոր տառաձևերը՝ կը գրէ Ռուսոցչապետն, կը հետաքրքրեն զիս ընդհանուր տեսակիտէ մը: Հայոց քով ալ կը նշմարեմ (ինչպէս Ռուսաց եւ Յունաց գրչութեան մէջ) ձգտում մը տառաձևեր յառաջ բերելու, որ նոյն կամ նման ըլլան ուրիշ՝ ի մասնաւորի լատինական՝ այբուբենքի այլեւայլ

տառերուն, առանց միտ դնելու տառերու ձայնական նշանակութեան տարբերութեանն: Այսպիսի արտաքին համանման ձգտում մը նշմարած էի արդէն հայերէն եւ վրացերէն տառերու մէջ: Համեմատենք օրինակի համար միայն սա տառերը՝ Գլխագիրներէն.

Ո հայոց = օ, նոյնը՝ Վրաց քով = օ.
 Ի " = ի " " " = e (բառավերջքի).
 Ժ " = ժ " " " = ձ (dz).

Նոյնպէս համեմատենք ոչ-գլխագիր տառերէն՝

Ա հայոց = ա, նոյնը Վրաց քով = օ.
 Ո " = օ " " " = օ.
 Պ " = ք " " " = ք.
 Ս " = ս " " " = ս.
 Մ " = տ " " " = th (թ):

Նամակին ուրիշ մասերը զանց կ'ընեմ, մանաւանդ որ ինչ ինչ բան կապ չունի մեր խընդրոյն հետ: Ար յիշեմ միայն այն մասն, որ վրական ձեռագրին հնութեան վրայ է: Ուսուցչապետն ամէն թղթերու մէջ կը յեղյեղէ որ ըստ հնագրական տեղեկութեանց՝ վրացերէնը իբր Ը—Թ դարերուն վերագրելու է: Յիշեալ նամակին մէջ այս մասին կը գրէ նաեւ հետեւեալը. « Հնագրութեամբ գրչութեան ժամանակն որոշելու նկատմամբ թէ հայերէն եւ թէ վրացերէն բնագիրքն իրարմէ կախում ունին: Վրացերէն ձեռագիրս անթուական է. եւ այսպիսի կանուխ ժամանակի մը համար թերեւս բացա-

ուսպէս հնագրական պատճառները միակ լիովին կարող չըլլան բոլորովին ապահով որոշում մ'ընելու համար: Բաց աստի՛ կ'երեւայ թէ Հայոց ամենահին ձեռագրաց տառերու նկատմամբ կ'արժէ այն ամէն՝ ինչ որ Վրաց համար կ'արժէ: Վրաց քով ամենահին ձեռագիրն է Պապիրոսայ Սաղմոսարան մը է — Ը դարերէն, որ չէ թէ գլխագրով, այլ ու-գլխագիր տառերով գրուած է: Կայ նաեւ երկրորդ Պապիրոս մը նոյնպէս է — Ը դարերուն, որ թէեւ գլխագիր է, բայց իւր գլխագրի տառածեւերը ձգտում մը կը ցուցնեն սովորական ընթացիկ գրի հետեւելու, եւն: — Յամենայն դէպս Արկնագրիս մասին տակաւին երկար ուսումնասիրութիւնք ըլլալու են, անոր ամէն հանգամանքները վերջնականապէս որոշելու եւ յերեւան հանելու:

Արկնագրաց մասը չփակած՝ աւելորդ չենք համարիր համառօտիւ յիշել ձեռագիր մ'ալ, այս անգամ յունարէն կրկնագիր՝ հայերէն ձեռագրի մը ներքեւ ծածկուած: Էւ այս բանս զարմանալի չէ: Հայոց ձեռքը՝ ինչպէս ցայսօր ալ բազմաթիւ հայ ձեռագրաց կազմի յունարէն պահպանակները կը ցուցնեն, յաճախ կը պատէին ի մասնաւորի յունարէն եւ ասորերէն ձեռագիրներ: Երբ մաշէին կամ անգործածական ըլլային ու թերակատար, չստ դիւրին էր անոնց գրութիւնը ջնջել ու գործածել նիւթը նոր գրչութեան: Այսպիսի հայ ձեռագիր մը

գտած էր Կրկնագրաց հռչակաւոր հրատարակիչն Թիշէնտորֆ 1844ին Արեւելք ճանապարհորդելու ատեն, ինչպէս նաեւ արաբերէն մը երկուքին ներքեւ ալ հին յունարէն կրկնագիրներ: Նոյն գիտնականն ընդարձակ խօսած է այս կրկնագիրներու մասին իւր «Անտիպ սրբազան յիշատակարանք»¹ երկասիրութեան ներածութեան մէջ, եւ նոյնտեղը հրատարակած կրկնագիր բնագիրը: Նախ նոյն հայերէն ձեռագրին ներքեւ գտած է 48 էջ կրկնագիր յունարէն Նոր Կտակարանի սա գրքերուն՝ Աւետարան Մատթէի (էջ 3—6), Մարկոսի (էջ 17—20), Ղուկայ (էջ 21—26), Յովհաննու (էջ 27—36), հատած Գործոց Առաքելոց (էջ 37—44) եւ Թղթոց Պաւղոսի առ Կորնթացիս եւ առ Տիտոս (էջ 45—48): Այս կրկնագիրք Ե, Զ եւ Է դարերէն են. ուստի ինչպէս գիտնականը մի առ մի ցուցուցած է նաեւ գրերու տարբերութենէն, ոչ թէ մէկ, սլլ գոնէ էօնն այլեւայլ յունարէն ձեռագրաց միացորդքն են:² Այս պակասաւոր թերթերը զըտ-

¹ Monumenta Sacra Inedita. Nova collectio Vol. I. Fragmenta sacra palimpsesta sive Fragmenta cum Novi tum Veteris Testamenti ex quinque codicibus graecis palimpsestis antiquissimis nuperrime in Oriente repertis... ed. A. F. Constantinus Tischendorf. Lips 1855. Տեղեկութիւնք տես Prolegomena, p. XI—XIX, XXXIV—XXXVII, իսկ նոյն հայ ձեռագրին կրկնագիր բնագրաց հրատարակութիւնն՝ անդ, էջ 1—48, 177—184 եւ 185—198:

² Աեց տեսակ յունարէն գրի օրինակներ այս Հատակոտորոց նմանահանութեամբ յառաջ բերած է նոյն

նելով հայ մը ջնջեր եւ նոր գրեր է: Գիտնականն Եգիպտոս գտած էր հայերէնը, իսկ յունարէն կրկնագիր ձեռագիրքն ալ Աղեքսանդրեան կը համարի, այնպէս որ Յունաց հատակոտորքս՝ հայու մը գործածութեան անցած՝ իրենց հայրենիքը փոխած չեն: Յունարէնքս կրկնասիւն մեծագիր ձեռագիրներն էին. հայը կրկին ծալած է իւրաքանչիւր թուղթը, եւ յաճախ վերի կամ վարի եղերքէն ալ կտրած, որով միջին չորեքծալ մատենի ծաւալն առած է իւր գրչութիւնը: Ինչպէս գիւրաւ կը հաշուի՝ հայը 28 մեծագիր թուղթ գտած էր՝ ջնջելու եւ նոր գրելու համար: — Նոյն գիտնականն իւր երկրորդ ճամբորդութենէն 1853ին հետը բերած էր նաեւ երեք կրկնագիր մագաղաթեայ թղթեր, որոնց գրութիւնը ջնջած էր հաւանականօրէն նախընթաց հայ ձեռագրին գրիչը նոյն վախճանաւ: Ասոնք հատուածներ են Բ. եւ Գ. թագաւորութեանց գրոց՝ է դարուն գրուած: ¹ Աւերջապէս նոյն հայը իւր գրչութեան համար ջնջած էր վեց ուրիշ թուղթ ալ, որ հատուած են Եսայեայ մարգարէութեան եւ գրուած նոյնպէս է դարուն: ² Ըստ այսմ՝ 37 թուղթ հին կրնագիր-

գիտնականը, անդ՝ Տխտ. Ա, 1—6 ամէնն ալ մեծ գլխագիր ճարտար գրչութիւնք:

1 Գրի օրինակ՝ անդ Տխտ. Գ, 4, գլխագիր նրբաձեւ եւ աւելի մանր, ըստ նոյն գիտնականին յայտնապէս Խպտի գրչէ մը. գրերու ձեւն խպտական այբուբենին մերձաւոր գոյն մ'առած է:

2 Գրի օրինակ՝ անդ, Տխտ. Գ, 5 մեծ գլխագիր դեղեցիկ:

ներ Ե—Է դարերուն՝ հայ գրչէ մը գործածուած։¹

Թէ մեր Ազնարկին այս մասին մէջ յիշուած կրկնագիրքը միակ չեն եւ շատ ուրիշներ ալ ըլլալու են, ինքնին կը հետեւի: Արդեամբք ալ անկարելի է որ՝ օրինակի համար՝ Էջմիածնի չորս հազար, Վենետկոյ իբր երկու հազար, Երուսաղեմայ գրեթէ նոյնչափ թուով ձեռագրաց մէջ չգտնուին շատ մը կրկնագրեր. միայն թէ քննուած չեն տակաւին: Վերը յիշեցինք Սանասարեան վարժարանի Թ. 8 ձեռագիր Աւետարանն իբր 964ին գրուած միջինմեսրոպեան տառերով, որուն կից կայ ութ հրէական էջ ալ հնագոյն Աւետարանէ մը:² Չեռագիր ցուցակի մը (Մեսրոպայ Վ. Տէր-Մովսիսեան) համեմատ՝ Փարիզի ազգային Մատենադարանի հայերէն ձեռագրաց մէջ ալ երկու կրկնագիր կայ: Նախ Cod. Arm. Suppl. 15, որ ՊԻԳ (= 1374) թուին գրուած է եւ Ն. Շնորհաւոյ Տաղերը կը պարունակէ. «այս ձեռագրի մագաղաթի մի մասը հրէական է, միջինմեսրոպեան գրերով գրած», երկրորդն է Cod. Arm. Suppl. 133 բոլորգիր

¹ Բաղձալի էր մեզ այս հայ ձեռագրին մասին աւելի տեղեկութիւն ունենալ: Գիտնականն որեւէ նմանահանութիւն չէ գրած հայ գրչութեան, միայն կը նշանակէ թէ «հին գոյն» մ՝ ունի հայը, եւ դարձեալ թէ իւր Արեւելք գտած ձեռագրաց վրայ խօսած էր սա երկասիրութեան մէջ *Anecdota sacra et profana*, p. 17 ff. Առձեռն չունէինք այս գործքը գժրախաարար:

² Տես «Հանդէս» 1896, էջ 244—6:

Աւետարան մ'անթուական (կազմուած ՌՃԺԲ
 Թուին Գրիգորի գպրէն), իրր ժՋ դարու գրուած :
 Ասոր ալ “սկիզբից 7 թերթ կրկնագիր է :”
 Յուցակագիրն աւելի տեղեկութիւն նշանակած
 չէ այս երկուքին մասին : Աւելի մեծ եւ կարեւոր
 կ'երեւայ ուրիշ կրկնագիր մ'որ Աթէնքի Հա-
 մալսարանի գրատան մէջ կը գտնուի : Ասոր
 մասին քանի մը՝ թէեւ մեր նպատակին համար
 շատ թերակատար՝ տեղեկութիւններ տուած է
 “ Հ . Ճ .” ստորագրուած թղթակից մը Տիղիսի
 մէկ թերթին : Թղթակիցը կը գրէ . կրկնագիրն
 է “ մի մեծագիր մագաղաթեայ երկիջեան ձե-
 ոագիր : Չեռագիրը բերուած է նորանուած
 Ղարիսսայի նահանգի Մեծ Պիւլի (“ տոն մեգա-
 լոն պիւլոն ”) վանքից, ինչպէս ձեռացագիրն էր
 ցոյց տալիս, եւ յարգելի մատենագարանապետն
 եւս մեզ հաւատացնում էր : Գա ժՂ դարուց
 է . գրուածքը Յովհ . Գամասկացունն է . . . :
 Մեծափոր ձեռագիրը թերթերով սկզբում եր-
 բեք չէ երեւում որ մի Պալիմպսեստ է . բայց
 ահա շուտով ազօտ իմն երեւեցան հայ ձեռք
 երբ երբեք կոչուած ” եւն : Թղթակիցն ապա
 կը յիշէ առաջին թղթերուն մէկ քանի մասերը ,
 ցուցնելու որ կրկնագիրն բովանդակութիւնը

1 Տես “ՆՊՐ-ԳՊՐ” 1889, Թ. 111, էջ 3. “Նամակ
 Յունաստանից” յօդուածին վերջին մասը : Նախ կը յիշուի
 Աթէնքի ուրիշ հսյ ձեռագիր մ'ալ՝ գեղեցիկ ծաղկուած
 Շարակնոց, գրուած “ի թուականութեանս հայկաղեան սեռի
 ՌՃԺ եւ Գ . . . ի յերկրին Վաղարշապատու” , եւն : Թղթա-
 կիցը “կրկնագիր, բառին տեղ կ'առաջարկէ “կրկնագիր” ,
 բսէլ :

Ճաշոց է: Յետոյ կը կնքէ իւր տեղեկութիւնքն հետեւեալ խորհրդածութեամբ. « Ուրեմն պարզ է որ այս ճաշոց է. այժմ մնում է ձեռագրի ժամանակն որոշել. քանի որ երկաթագիր է, ուրեմն թ դարուց ուշ լինել չէ կարող. եւ ի նկատի ունենալով որ ցարդ ոչ մի հայերէն ձեռագիր չգտնուեցաւ գոնեա ը դարից, հաւանորէն թ եւ կամ թ դարու ձեռագիր է. որ թերեւս կարող կը լինէր գոնեա մասամբ ճաշոցի կազմակերպութեան վրայ լոյս ձգել: Յայտնի է որ հետզհետէ ճաշոցն այնքան օտարացել է, որ մինչեւ իսկ, եթէ չենք սխալոււմ, Առաքել Գաւրիժեցու մի փոքրիկ գրուածքն եւս մեզ պատահել է կարգալ: »

Մեր նպատակին համար այստեղ յիշուածներն ալ բաւական են: Աչքի կը զարնէ սա պարագան որ ցայժմ քննուած ամէն հայ կրկնագիրք « *Քննութեան* » կոչուած երկաթագրով են, եւ ո՛չ Գլխագրով, ենթագրելով որ միջին է նաեւ Աթէնքի կրկնագրին « *երկաթագիրը*: » Չենք ըսեր թէ գլխագրով ալ պիտի չգտնուին. բայց կարծենք որ ապահովապէս միւս ամէն նոր գիւտերն ալ նոր արգիւնք մը պիտի չտան, այսինքն թէ Վրկնագրաց մեծագոյն մասը « *միջին* » կոչուած գրելով պիտի ըլլան: Քանի որ ինչպէս վերը ցուցուցինք « *Քննութեան* » կոչածնիս ստուգիւ չէ « *միջին* », կամ լոկ ը— թ դարերուն գիրք, ինչպէս կ'ըսուի սովորաբար, գոնէ համազօր եղած է միշտ Գլխագրին, ինչպէս այն ձեռագիրները կը ցուցնեն որ թ— թ Գ դարերէն հասած են մեզի:

Կրկնագիրքս աւելի մեծ ալ հնութիւն կու տան, եւ
 եթէ ցուցուի որ օրինակի համար Ուսուցչապետին
 Կրկնագիրը է, զ եւ նաեւ Ե դարուն է, անոր
 «միջին», գիր ունենալը ամենեւին արգելք չի
 կրնար համարուիլ այս հնութեան: Աւերոյիշեալ
 Պապիրոսն ալ տեսանք որ խառն գիր մ'ունէր
 «միջին», եւ բոլորգիր, բայց ոչ ամենեւին
 գլխագիր երկաթագիր, իբր է: դարէն ըլլալով
 ալ: Թող այն խնդիրն ալ թէ ստուգիւ «Գլխագիր»,
 կոչուած Երկաթագիրն է Մեսրոպբայ գտած գիրը,
 եւ թէ արգեամբք անկէ՞ յառաջ եկած է
 «Միջին», կոչուածը: Այսպէս կը համարուի սովոր-
 ւարար: Բայց այս կարծիք մըն է տակաւին, եւ
 գոնէ անկարելի չէ մտածելն որ ճիշտ հակառակն
 եղած ըլլայ իրողութիւնը. այսինքն թէ Գլխա-
 գիրը կամ բոլորածեւ Երկաթագիրը զարգա-
 ցումն ըլլայ ուղղածեւ Երկաթագրէն կամ «մի-
 ջին», կոչուածէն: Երկուքն ալ շատ հին ձեւեր են՝
 ինքնին յայտնի է: Երկաթագրի աւելի նախա-
 պատուութիւն տալու մէտ կ'ընէ միայն այն պարա-
 գայն, որ ըստ երեւութին հնագոյն արձանագրու-
 թիւնք այն տառերով են: Սակայն նոյն իսկ այս
 կէտը տակաւին քննելի կը համարինք: Եւ եւ զ
 դարու արձանագրութիւնք տակաւին լուսանկա-
 րով կամ նմանատպութեամբ լոյս տեսած չեն,
 քանի մը մանր բան չհաշուելով: Եւ դարէն եթէ
 աւելի գլխագիր է Ներսեհի Ամսարահանի ար-
 ձանագիրը, գոնէ խառն է «միջին», կամ ուղղա-
 ձեւ ձեւերով ալ. դարձեալ եթէ կրնանք
 վստահիլ եւրոպացի քննիչին, ահա զուտ «միջին»

Երկաթագրի տառերով արձանագրութիւն մ'ալ
783ին շին Թաշնայ մէջ: Ուստի գոնէ քննելի կը
մնայ նաեւ այս խնդիրը:

Յաջորդիւս քանի մը գիտողութիւն ալ
հայ Արձանագրութեանց մասին:

Գ.

Եթէ չունինք տակաւին ձեռագիր յիշա-
տակարաններ որոշ թուականաւ Թ դարէն յա-
ռաջ, եթէ կրկնագիրքն եւ վերոյիշեալ Պա-
պիրոսն անթուական ըլլալով՝ անոնց յիշեալ
դարէն շատ յառաջ ըլլալուն մասին վերջ ի վերջոյ
տարակոյս յառնէ, գոնէ ունինք ստուգիւ ուրիշ
յիշատակարաններ ամենահին ժամանակներէն,
սկսեալ նաեւ Ե դարէն եւ շարունակուած
մինչեւ մեր օրերն անգամ: Հաղարներով ունինք
Արձանագրութիւնք Հայոց մեծածաւալ եւ աւե-
րակաշատ աշխարհին ամէն անկիւնն եւ ամէն
ժամանակէ: Ի՞նչ կայ մեր երկրին մէջ աւելի
յաճախ քան աւերակներ քաղաքներու, գիւղե-
րու, բերդերու, եկեղեցիներու, վանքերու, նաեւ
խաչքարեր ու դամբաններ. ամէնը ծածկուած
Արձանագրութիւններով, առհասարակ որոշ
թուականաւ իւրաքանչիւր առարկայի կանգնման:
Ասոնց կանոնաւոր հաւաքումն ու հրատարակու-
թիւնն՝ հետեւելով այն գիտնական ոճոյն, որով
Եւրոպական ճեմարանք հրատարակած են եւ կը
հրատարակեն Յունական, Սեմական եւն Արձա-
նագրութիւնք, ո՛չ միայն բաղձալի է հնախօսա-
կան բանասիրութեան տեսակէտով, այլ նաեւ

անհրաժեշտ է ազգային Պատմութեան լուսաւորութեան: Այսպիսի կանոնաւոր հաւաքումն ու հրատարակութիւն՝ որ հաւաքական մեծ ոյժ եւ լաւագոյն հանգամանքներ կը պահանջէ, տակաւին երկար ժամանակ անիրագործելի պիտի մնայ Հայոց համար: Առ այժմ՝ գոնէ գոհ ենք որ առանձնականաց ուսումնասէր փոյթը շատ բան յերեւան հանած է: Համեմատաբար շատ բազմաթիւ են մեր մէջ տեղագրական երկերն ու յօդուածներ, քիչ շատ ամէն գաւառի մասին: Այսպիսի տեղագրութիւնք ի լոյս հանած են շատ մեծ թուով Արձանագրութիւնք ալ. յիշենք միայն՝ ի միջի այլոց՝ Ս. Զալալեան¹, Շահ-խաթունեանց², Հ. Ներսէս Սարգսեան³, Մ. Սրմ-

1 «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ Սարգիս Արղապետի Զալալեանց, միարանի Աւանաց Սանահնի ի 1841 ամի:» Մասն Ա. Տփղիս 1842, 8⁰ էջք 234. Մասն Բ, անդ 1858, էջք 517:

2 «Սարագրութիւն Վաթուղիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառաց Երարասոյ, աշխատասիրութեամբ Յովհաննուկայ Շահխաթունեաց Շահրխարգույ, եւն: Հար. Ա. Էջմ. 1842, 8⁰ էջք 293. Հար. Բ, անդ 1842, էջք 410:

3 «Տեղագրութիւնք ի փոքր եւ ի մեծ Հայս Հ. Ներսիսի Սարգսեան, Վենեա. 1864, մեծ 8⁰ էջք 289, յատակագծերով, տախտակներով եւն: Հ. Ներսէս իւր ուղեւորութիւնը կատարած է 1843—53 տարիները՝ ուստի իբր տասն տարի շրջելով Հայոց աշխարհի ամէն կողմն: Հ. Ղ. Ալիշան իւր «Շիրակ» երկասիրութեան սկիզբն կանգնած է յիշատակ մ'սոյս ուղեւորին՝ անոր պատկերովն, եւ սա վերտառութեամբ՝ «Յիշատակ քրանաջան ստուգադրողի արձանաց Անույ եւ Շիրակաց, Հ. Ներսիսի Ա. Սարգսեան Տրագիզոնեցույ, 1880:» իւր գիրքն ամենէն աւելի իրաց հմտութեամբ եւ ճշգրութեամբ գրուած ուղեգրութիւններէն է:

բատեանց¹, Մ. Բարխուդարեանց², Հայագէտ-
ներէն յիշելու արժանի են գլխաւորաբար Պրոսէ³

1 «Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ
այժմ՝ Նոր-Բայազետ գաւառ, գրեց Մեսրոպը արքեպ. Սմբա-
տեանց Նախիջեանցի., Վաղարշապատ 1895, 8° էջք 843՝
Հանդերձ իւր գտած նախահայկան Բեւեռագրութեամբք:
— «Նկարագիր Շամախուց թեմի», Տիփլիս, 1897:

2 Մակար Ծ. Վ. Բարխուդարեանց, «Աղուանից
երկիր եւ Գրացիք», Տիգլ. 1893, 8° էջք 304: Նորին՝ «Ար-
ցախ», Բագու 1895, 8° էջք 461: — Հմմտ. ի միջի սլոց
նաեւ Յովհ. Տէր-Աբրահամեան, Տեղագրութիւն Անուց,
Թէոզոսիա 1867: Ս. Հայկունի, Տեղագրութիւն Բաղրեւան-
դայ եւ Ջրաբաշխ գաւառի., Էջմ. 1894: Արխատակե
Վ. Սեդրակեանց, «Հնու թիւնք Հայրենեացի գաւառին Երն-
ջակու», Էջմ. 1872: Կ. Ճանիկեան, «Հնու թիւնք Ակնայ»,
Տիգլ. 1895: Խիթիթարեան Արեւ. «Ճանապարհորդութիւն
յԱնի», Կ. Պոլ. 1865, Տեղագրութիւնք Հոռոմասի, Մար-
մաշինու եւ սլլ տեղեաց Շիրակայ եւն (ամեն ի թերթին
«Արարատ», Եջմ. 1869-76 եւն. նոյն թերթին մէջ յաճախ
են այս կարգի գրութիւնք.) եւ նմաններ: Հմմտ. «Մատե-
նագիր», 381-2 եւն, ի մասնաւորի Գ. Սրուանձտեանցի գրու-
թիւնքն եւն: Տեղագրութիւնք՝ ինչպէս են հոս յիշուած-
ները՝ շափազանց շատ են, բայց ոչ ամենը հաւաքած ունի
նաեւ Արձանագրութիւններ: Բմանք լոկ ուղեգրութիւն են,
ուրիշները մասնական նպատակներով, եւն:

3 Ի մասնաւորի՝ Brosset, Ruines d'Ani I. livrai-
son, Պետրբ. 1868, ութ տախտակներով Արձանագրու-
թեանց, Տիտ. ԼԸ—ԽԵ: Պրոսէ յաճախ խօսած է Հայոց
արձանագրութեանց վրայ, բայց ոչ միշտ՝ ինչպէս հոս՝ դոնէ
քիչ շատ նմանագիծ տախտակներով ալ: Այստեղ յիշուած-
ները Պրոսէ առած է գերմանացի Քէստներ (J. Kästner)
ուղեւորին նմանահանութիւններէն, որ բաց ի Նախահայոց
բեւեռագրերէն օրինակած էր նաեւ իբր 30 կտոր Հայա-
տառ արձանագրութիւն. (հրատարակէ «Կաւկաս» թեր-
թին մէջ՝ Տիգլ. 1853, Թ. 18—21:) Քէստների ընդօրինա-
կութեանց մասին հմմտ. Պրոսէի սա յօդուածը՝ Brosset,
sur diverses inscriptions recueillies par J. Kästner, ի «Mé-
langes Asiatiques», V. 113—118. Ասոնցմէ առած գրած է

եւ Մառ¹. եւ բազմաթիւ ուրիշներ, յաճախ նաեւ այնպիսի գրութեանց մէջ, ուր Արձանագրութեանց հանդիպիլ անսպասելի կ'երեւար²: Եթէ ուզէինք յիշել բոլոր մանր ու միջակ այս կարգի գրուածքները, երկար ցուցակ մը յօրինել պիտի ստիպուէինք: Թէ որչափ առատ տաղձ հաւաքուած է այս մասին, կրնայ տեսնուիլ Հ. Ղ. Ալիշանի յաճախ յիշուած չորս համագրութիւններէն Շիրակայ, Կիլիկիոյ կամ Սիսուանայ, Այրարատայ եւ Սիսականի: Ասոնց իւրաքանչիւրը քանի մը հարիւր մեծ ու փոքր Արձանագրութիւն կը պարունակէ, զորոնք Հեղինակն՝ որ ինքնին ճանապարհորդած չէ, հաւաքած է նշանակուած գտած տեղերէն: Միայն Շիրակայ գաւառի մասն իբր 300 Արձանագրութիւն կը բովանդակէ: Այս կողմանէ ուրեմն գոհ կըր-

Հ. Ղ. Ալիշան՝ ըստ տեղւոյն՝ այլեւայլ արձանագրութեանց նմանահանութիւնքն:

1 Ն. Մառ, «Նոր նիւթք հայկական վերտառութեան մասին, Անի, Ալաւն, Մրեն, Բագարան, Երուանդակերտ, Հին Թալին» (Новые Материалы по Армянской гниграфикѣ.) Պետրք. 1893, նախ լոյս տեսած Ռուսական Հնախօսական Ընկերութեան Տեղեկագրոց մէջ. (Հար. Ը. 69—103.) Թուով 24 արձանագրութիւնք՝ 6 լուսանկարով, համտ. էջ 71—2, 73—5:

2 Օրինակի համար Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, «Նօտարք Հայոց», Հար. Ա. Կ. Պոլիս 1888, 8⁰ էջք 232, բուն հաւաքածոյ յիշատակարանաց ձեռագրաց, հոս հոն նաեւ արձանագրաց վաստուրականի: — Տրդատ Վ. Պալեան, «Սուրբ Երկիր, նկարագրութիւն Ս. Երուսաղէմի եւ սրբազան տեղեաց», Հար. Ա. Կ. Պոլիս 1894, 8⁰ էջք 364, նաեւ հաւաքումն հայ արձանագրութեանց նոյն տեղերու: Չենք յիշեր նման ուրիշ գործքեր:

նանք ըլլալ նաեւ մեր արդի ունեցածովն, թէեւ այս ամէնը հազիւ մէկ փոքր մասն ըլլայ մեր հայրենեաց ամէն խորշ գտնուած Արձանագիրներու, թողլով նաեւ զանոնք՝ որ հողոյ ներքեւ կը սպասեն օր մ'ի լոյս գալու:

Սակայն տակաւին շատ բան կայ ընելիք: Նախ այս արձանագրութեանց բաւական մաս մը՝ չըսելու համար մեծագոյն մասը՝ վերստին ստուգելու կարօտ է, եւ ընթերցմունքը վերջնականապէս ճշգրտելու: Ո՛րչափ բան կայ հաղորդուած թերի, տարակուսական մասերով, երբեմն նաեւ անճիշդ եւ այնպիսի տարբերութեամբ, որ ուրիշ հաւաքող մը կը զարմացընէ թէ ինչպէս կրնային այն ընթերցմունքն յառաջ եկած ըլլալ¹: Շատ իրաւամբք կը գրէ Հ. Ղ. Ալիշան «Շիրակայ» տեղագրութեան սկիզբը՝ ծանօթութեան մէջ. «Որչափ ինչ գտանեմ արձանագրութիւնս՝ զամենայն կամիմ՝ մուծանել ի Տեղագրութիւնս, որոյ եւ պատուականագոյն մասն համարիմ, զի եւ առաւել անեղծք եւ անայլայլակք մնան սոքա քան զշինուածս: Ընչու էր ճշգրտել եւ զսոսին լոստոգոմէմք, որպիսիք չեն եւ իսկաձեւքն ընծայեալք ի գրիս, (զոր օրինակ թիւք 15, 16, 41 եւն պատկերաց) այլ նմանահանեալք են ի քէսդներայ: Յառաջ քան զսա Լողդէն տը Լավալ փռանկ՝ ընդ այլոց հին քաղաքաց եւ զԱնոյ եւ զայլոց ինչ տեղեաց

¹ Օրինակի համար քանի մ'արձանագրութեանց այս տարբեր տարբեր ընթերցումներն յառաջ կը բերէ Մեսրոպու եպ. Սմբատեանց, «Գեղարքունիք» եւն, էջ 563—6, 672—6 եւն եւն:

երկրիս մերոյ հանեալ էր զձեւ արձանաց, իւրահնար թղթազանգ նիւթով. այլ ոչ գիտեմ զի եղևե եւ ուր մնաց, հանդերձ տեղագրութեամբ իւրով ի Մեծ եւ ի Փոքր Հայս...: Ի մատենկանս յայսմիկ 300 արձանագրութիւնք են հաւաքեալ. այլ զի՞նչ այդ առ մայրաքաղաքն Անի եւ առ ողջոյն Շիրակ, եւն եւն: Աւելի խնամով եւ ստուգագոյն կրնային աւանդուիլ Շիրակայ արձանագրութիւնքն, որոնք շատ անձերէ հաւաքուած են եւ իրարու հետ կրնային համեմատուիլ, մանաւանդ Հ. Ներսիսի Սարգսեան ստուգագոյն հաւաքմամբ. ուստի ասոնք աւելի վստահելի ընթերցմամբ են քան ուրիշ տեղեաց շատերը: Օրինակի համար Յ. Քիւրքձեանի¹ Անւոյ աւերակաց ծաւալադիտական լուսանկարներուն Թ. 25 պատկերը կը ներկայացընէ «Մայր եկեղեցւոյ հարաւային արտաքին պատին վերայ շուրջանակի քանդակուած ձախակողմեան վերջին երկու լուսամուտները.», ուր նաեւ պարզ աչօք կամ տկար խոշորացուցով ալ պայծառ կը կարդացուի Չուհարի կարրըցւոյ արձանագրութիւնն ՈՁԴ (= 1235) թուականաւ: Լուսանկարը համեմատելով Ալիշանի «Շիրակայ» (էջ 72) մէջ գտնուած ընթերցման հետ՝ կը գտնենք կէտ առ կէտ նոյն:

Շատ աւելի քիչ գոհ կրնայ ըլլալ հնագրութեամբ զբաղողը: Չափազանց քիչ են

1 Յ. Քիւրքձեան, «Աւերք Հայաստանի. Անի, մայրաքաղաք Բագրատունեաց», Հար. Ա. 41 նկարը հանդերձ համաւճռ տեղեկութեամբ: (Երեւան 1881.)

գժբախտաբար այն Արձանագրութիւնք, որոնք՝ լուկամ գէշ՝ գէթ օրինակուած են բնագրին տառերու նմանութեամբ, աւելի քիչ՝ լուսանկարով: Եղածներն ալ ամենամեծ մասամբ ուշ ժամանակներէն են, որոնք այնչափ կարեւորութիւն ալ չունին մեր խնդրոյն մէջ. քանի որ արդէն ձեռագիրներ ալ կան այն ժամանակներէն: Ցաւալի է որ՝ ինչպէս յիշեցինք՝ ճշգրութեամբ լուսանկարով հրատարակուած չէ մեր ծանօթ հնագոյն եկեղեցւոյն՝ Տեկորոյ՝ արձանագրութիւնն կանգնուած Ե գարուն վերջերը Յովհ. Մանգալուանոյ օրով¹: Կամ՝ ուրիշ օրինակ մը բերելու համար՝ եւ ո՛չ գոնէ տկար նմանահանութեամբ լոյս տեսած է Իւչ. քիլիսէի Ս. Յովհաննու վանաց արձանագրութիւնը Հայոց 29. եւ Հերակլի Իւ տարիէն (634—5ին), որուն տառերուն համար կ'ըսէ գտիչը Բարթոլոմէի՝ թէ «կանոնաւոր, ըլլան (երկաթագիր) եւ շատ մեծ, ամբողջը մէկ որդէ մէջ գրուած 83 ոտք երկայնութեամբ²: Ինչ գիր է Սեբաստիոյ արեւելակողմն իբր երեք մղոն հեռաւորութեամբ գտնուած Սոխկերի քարաժայռ - ճգնարանին արձանագրութիւնն Հայոց ԽԷ (= 598) թուականին, եթէ միայն ապահով է այս հին թուականը. նոյնպէս Բա-

¹ Տես Հ. Ներս. Սարգսեան, «Տեղագրութիւնք», եւն. էջ 205-6, Հ. Ղ. Աւիշան, «Շիրակ» էջ 132, եւ վերը:

² Տես Brosset, Notice sur la plus ancienne inscription arm. connue, Ի գիրս Mélanges Asiatiques, III. 1-II. (ասկէ «Արարատ» 520-31, ուր նոյն տեղւոյ երեք «քաղզէական» արձանագիրքն ալ առնուած են Brossetի հասածէն, (տես p. 47 եւ Տխտ. 1)

բերդու դամբարանաց մին նոյն իսկ ժԲ (= 563) թուականաւ¹: Դամբարանք եւ Խաչքարեր այս հնագոյն ժամանակներէն, յատկապէս ջ եւ է դարերէն, բազմաթիւ են, եւ նշանակուած կը գտնենք շատ մ'ուղեւորներէն: Միայն Մ. Բարխուդարեան իւր «Աղուանից երկիր» տեղագրութեան մէջ այնչափ շատ հին հանգստարաններ կը յիշէ, որ ահամայ իսկ կասկած կը զարթնուկամ այն տեղեկութեանց ճշգրութեան կամ այն թուականներու վաւերականութեան վրայ: Յիշենք այսպէս Հողի գաւառի Սիրթենգիջա գիւղին մօտ մեծ տապանաքարն մեր օրերը հողի տակէն յերեւան եկած (տես անդ, էջ 217) սա գրութեամբ՝ «Թումա ժԲ թվուջ.» (= 563): Ճղբաց Ղուբա քաղաքի մօտ Խաչ-Մաս գիւղի հին մեծ հանգստարանն՝ որուն «տարածութիւնն է մօտ մի վերստ», եւ որուն տապանաքարերը հետազո-

1 Հ. Ներս. Սարգսեան, «Տեղագրութիւնք», եւն էջ 65: Արձանագիրքն են՝ «Նսւնայ եւ հայր Ս[տեփան]նոս ցանդանկացա եւ յարինեցի Ս[տեփան]րը գեկեղեցիս ի թո[մա]կանին Հայ[ոց]: Խէ յիշատակ ին[ձեւ], Ինչպէս կը տեսնուի «Խէ», (= 598) թուականին սկիզբը երեք կէտ կայ, որ կրնայ թերեւս թուականի մը մնացորդն ըլլալ, որով արձանագիրն ջ դարէն շատ ուշ եղած կ'ըլլայ: - Անդ, էջ 70 կը յիշուի Բարերդի գերեզմանոցն, որուն դամբանք ՊՁՁ (= 1437) թուականին կը սկսին, «սակայն երկուց յայնցանէ որ սաերի կան իրերաց եւ ի բնակչացն իսկ ոչ անձանօթք, թուականքն են լոկ ժԲ (= 563), որք թէ շիցեն խարդախեալ յուսեքէ քերելով զառաջին տառն, հարկ է տեսլ իրր 1200 ամօք յառաջ բնակեալ աստէն Հայոց: Եւ կասկած խարդախութեանդ անտի է զի չափ հնութեան շիրմանցն այնօցիկ չվկայէ թուականիդ հնութեան:»

տած կ'ըսէ ուղեւորն երկու օր 16 քահաւորնե-
րով, դամբաններ ունի 573 տարիէն սկսեալ
մինչեւ ցայսօր, ի միջի այլոց՝ «Այս է հանգիստ
Սողոմոն քահանային թվ. ԻԲ.» (= 573:) «Այս
է հանգիստ Կարեստանտ (°) ԽՉ՝ Ացատուրին
թվ. ՄԴ.» (= 755.) եւն: շին հանգստա-
րաններ 580 թուականէն սկսեալ դամբաննե-
րով կը նշանակեն ուղեւորներն նաեւ մերձակայ
Պարախում, Վէլէմիւր եւ Բոստանչի գիւղերուն
մօտ (տես անդ, 133—5), եւ ուրիշ տեղեր:
Ինչպէս ըսինք՝ ամէն կասկածէ զերծ չեն ասոնք,
գոնէ վերստուգութեան կարօտ. մանաւանդ երբ
այս հին ժամանակներէն այնպէս յաճախ կը
նշանակուին մահամետական անուններ եւ տիտ-
ղոսներ, ինչպէս Կոկիսոն գաւառի Նորաչէն գեղջ
հանգստարանէն (տես անդ, էջ 200) սա դամ-
բանն՝ «Աստուած ողորմի Ս՝Վ՝Ն՝ Խ՝Վ՝ն թվ.
ՂԷ.» (= 648:) Ուրիշ օրինակ մը բերելու
համար՝ ընդունինք որ հին Չողայ քաղաքի հան-
գստարանը հայերէն տապանաքարերու բազմու-
թիւն մ'ունենայ 571 թուականէն սկսեալ մինչեւ
անցեալ դարուն վերջերը, այնպէս որ ապացու-
ցուի ալ թէ Պարտաւի Աղուանից մայրաքաղաք
ըլլալէն ետքն ալ Չողայ մարդաշատ մնացած
ըլլայ: Բայց կարելի է արդեօք ընդունիլ թէ հոն
դամբաններ կան հետեւեալ անուններով ու
թուականներով. «Պ՝յէ՝Ն՝ թվ. Հայոց Ի.»
(= 571.) «Ս՝Վ՝Ն՝ թվ. Հայոց Լ.» (= 581.)
«Վարդան թվ. Հայոց Խ.» (= 591.) «Հ՝Վ՝Ն՝
թվ. Հայոց Հ.» (= 621.) «Վասթանգ թվ.

Հայոց Ճ.՝ (= 651) եւն եւն¹: Աչքի կը զարնէ նաեւ այն պարագայն որ նոյն Հեղինակին երկրորդ տեղագրութիւնը կամ «Արցախ, այսպիսի հին դամբարաններ չի նշանակեր. եւ եթէ չենք սխալիր, հնագոյնն է Եղնասար վանաց հանգստարանին (տես անդ, էջ 266) սա խաչարձանը՝ «Խաչս յիշատակ հաւրն իմոյ Խունին եւ մաւրն իմոյ Գուլին թվ. ՃՂԱ.՝ (= 742:) Ասով չենք ուզեր ըսել թէ Հեղինակին յիշած ամէն տապանագիրք բոլորովին կասկածելի ըլլան. այլ միայն դոնէ յամենայն դէպս վերստուգութեան կարօտ, եւ յատկապէս քննելի անոնք՝ որ մահմետական անուններով են այնչափ հին ժամանակներէն, նաեւ Արաբացւոց իշխանութեան ու կրօնից տիրապետութեան սկսելէն յառաջ:

Այս հնութեամբ տապանաքարեր քիչ չկան ամէն կողմ ալ, թէեւ քիչ անգամ ասոնց մտադրութիւն եղած է: Գեղարքունեաց տեղագրութեան մէջ Մ. եպ. Սմբատեան յիշատակած է քանի մ'այսպիսի դամբաններ է գարուն սկիզբ-

1 Տես «Աղուանից երկիր» եւն, էջ 109-110: Անւանց շարքը ասիէ ետքը կը շարունակուի այսպէս. «Ըստտակէս երէց Թ. Տ|այոց] ՃԾ.՝ (= 701:) - «Տէր Մուքայէլ թ. հ.՝ Մ.՝ (= 751:) - «Նազար թ. հ. ՄԾ.՝ (= 801:) - «Պետրոս վարդապետ թ. հ. Յ.՝ (= 851:) - «Բուրուլ տիրացու թ. Ն.՝ = 951:) - «Վահան է թ. Շ.՝ (= 1051:) - «Տրթադ է թ. ՈԱ.՝ (= 1152:) - «Այս է տապան Նազարին թ. 2Թ.՝ (= 1261:) - «Այս է տապան Նշանդային թ. 2Հ.՝ (= 1321:) - «Յիշատակ է առ Աստուած Առաքելիս թ. ՊԹ.՝ (= 1363) եւ այսպէս յառաջ մինչեւ անցեալ գարուն վերջերք: Ասոնց ամէնուն ճշգրտութեան երաշխաւորութիւնը հեղինակին վրայ կը մնայ:

ներէն, որոնց մին զարմանալի կերպով վերո-
 յիշեալներուն նման անուն մ'ունի՝ «Էփր», եւ այն
 607 թուականէն¹: Թողլով ուրիշները՝ կ'ուզենք
 յիշատակել այն քանի մ'արձանագրու թիւնքն,
 որ շատ հեռու տեղ մը գտնուած են՝ Պաղեստին
 եւ յատկապէս Երուսաղէմ: Պարերով հողոյ
 ներքեւ ծածկուած զանխուլ եւ բաւական անա-
 զարտ մնալէն ետքը, մեր օրերը պեղմամբ յե-
 րեւան ելած են, եւ ընդհանրապէս ո՛չ թէ պարզ
 քանդակուած, այլ շքեղ միւսիոնով կամ խճա-
 նկարով (mosaïque) յօրինուած, թէեւ կան պարզ
 արձանագրու թիւնք ալ. այսպէս խաչքար մը ԻԱ
 (= 573) թուականին²: Միւսները կամ միւ-

¹ Տես ի միջի այլոց «Գեղարբունիք», էջ 531-2. Կո-
 թայ վանաց շրջակայ խաչքարերէն՝ «Ես Մարկոս, ես Մա-
 թոս կնկնցի խաչս յիշատակ մեր եւ ծնողաց մերոց, ով
 կարթայ Աստուած ողորմի ասա թվ. ԿԻ. (= 613.) Մեկ-
 քիսէթ կազմող», - Ռւրիշ խաչքար մը՝ «Ես Յակոբս...
 կանգնեցի խաչս փրկութեան թվ. ԿԹ. (= 620.) հոգւոյն
 հաւրն իմոյ Թուռնոց Աթամին Ի», - Երրորդ մը՝ «թվ.
 ԾՁ (= 607) Էմիրս կնկեցի փրկութեան հգ. Աւափին»,
 Ուղեւորը կը նշանակէ այսպիսի հնութեամբ խաչքարեր եւ
 դամբաններ որ բաւական թուով կան նոյն վանքին շրջապա-
 տին մէջ, իսկ եկեղեցւոյն հարաւային որման վրայ ալ
 թուականս ԳԹ (= 650) եւ թէ ասոնց «ասուերը յիրաւի
 շատ հին ձեւի տառեր էին եւ ցոյց էին տալի Ձ եւ Է գարու
 դիր լինել», - Հմմտ. 'Աոր-Պայազխի մէջ խաչքարի մը
 պատուանդանին վրայ քանդակուած «անչէ-հասարտ! Էրի-
 բուլ» հեռուեալ արձանագիրը. «Ի Ի թվ. ԲՃՂԱ (= 842) ես
 Ամիր Ասսակ որդի Աասիլ իշխանի շինեցի զեկեղեցիս եւ
 զՊաւառան առուն հանեցի ձորէն եւ սարերէն: Բնակիչք դի-
 ղիս խոստացան տարին Գ. Ժամ. Կատարոզք աւրհնին յԱս-
 տուծոյ», Տես անդ, էջ 448, եւ թերի էջ 58: Թողունք յի-
 շել ուրիշները:

² Տրդատ. Ա. Պալեան, «Սուրբ երկիր» եւն, Ա. 113

սիօնով եղածները շատ աւելի հին են, յայտնապէս Ե դարուն, գոնէ Զ դարուն սկիզբներէն, ամէն գէպքի մէջ Հայոց թուականին հաստատուելէն յառաջ: Երուսաղեմայ Ս. Համբարձման եւ Զէյթուն գիւղի արեւելակողմն երբ Ռուսք նորաշէն վանաց եւ եկեղեցւոյ հիմը դնել կ'ուզէին, գտնուեցաւ 1871ին այր մը 9 խորշ գերեզմաններով, որոնց կափարիչները միւսիօնով զարդարուած էին, երեք հայերէն անուններով ալ, մին "Ջ-Ջէկ", երկրորդը "Շ-շան", երրորդը՝ "Մ-րէն": Այրին գրան առջեւ գտնուած ուրիշ գերեզման մը նկարէն միւսիօնով սա արձանագրութիւնն ունի. "Բարեխաւս անելով աւ Ասորոս, | շարք Եսայի եւ զերանելի | † հարս եւ վաղան արարի վասն | Բողոքեան միւսայ յայշարակութան զայս": Դամբարաններուն վերի կողմը սրահ մը գտնուեցաւ շքեղ միւսիօնով զարդարուն յատակով եւ մնացորդովս հայերէն արձանագրութեան՝ "Այս դէր է երանելոյ Շ-շանի մարն Արորոսանայ շարի թւ. և սրահին մօտ ուրիշ տեղ նոյնպիսի յատակով եւ արձանագրութեան մնացորդով. "Վասն աղաթեյ եւ իրիւթեան թեւոյ, Աբաս եւ Մորիան: և երջապէս 1892ին գրտնուեցաւ Շուշանկայ սրահին մօտ ուրիշ սրահ մը նոյնպէս միւսիօնով զարդարուն եւ արձանագրութեամբս՝ "Այս յէշարակ | րան Տն Յանիւթոյ | որ

խաչքար մը՝ "Թվ. ԻԱ (= 572) եւ Առաքելս կանգնեցի զխաչս ճնողին իմն Զաքարիա յիշեցէր ի Քրիստոս ամէն ."
 - Միւս միւսիօնէ արձանագիրքն՝ զոր յաջորդով կը յիշենք. տես անգ. էջ 300-303:

էղէ- ի յեւն ին | Դրեւոյ: և սոնց հրատարակիչը
 Տրդատ Ա. Պալեան, վերջնոյ տառերուն նմանա-
 հանութիւն մ'ալ դրած է՝ գրելով թէ «Սոյն
 նոր գտնուած արձանագրութեան օրինակն ճիշդ
 նոյնութեամբ գրինք, ցուցնելու համար թէ հին
 գտնուած վերոգրեալ արձանագրութեան գրերուն
 յեւն ալ նմանութիւն ունին հարեւապէս վերջին ար-
 յանագրութեան գրերուն յեւոյն: Գոնէ այս ամէնքը
 ժամանակակից կամ ոչ շատ հեռու իրարմէ ար-
 ձանագրուած կ'երեւան:

Իսկ սոնց տառաձեւերը: Հրատարակին
 դրած նմանահանութիւնը գոհացուցիչ չէ, յա-
 մենայն դէպս. եւ բաղձալի էր որ այս եւ միւս
 հնագոյն յիշատակարանները լուսանկարով
 ճշգրութեամբ ծանօթացուէին: Աստահելով առ
 այժմ նոյն նմանահանութեան գոնէ յէականս,
 կը տեսնենք որ ոչ լիովին գլխագիր ոչ ալ զուտ
 «միջին» են ձեւերը: Գրերը քիչ շատ գլխագրի
 բոլորաձեւութիւնը կը ցուցնեն, բայց նաեւ միջ-
 նոյն ձեւերը, չորեքկուսի կերպարանք, ուղղաձեւ
 անդամներ, գրերէն ոմանք (այսպէս Մ՝ եւն)
 աւելի միջին են, եւ ընդհանրապէս ամբողջը
 միջնոյն տպաւորութիւնը կ'ընէ: Ստոյգ է միակ
 կէտ մը. եթէ այսպէս են ստուգիւ յիշեալ ար-
 ձանագրութեանց տառերը, շատ անվարժ
 ձեռքէ մ'ելած են, գոնէ չեն կրնար համեմա-
 տուիլ յետագայ ժամանակաց Արձանագրու-

1 Պալեան եւն, էջ 303 չորս տող, որոնք կը զանա-
 զանուին մեր դրածին մէջ ալ գծիկներով:

ցիս» բառը. «Ջ» տառը ձուածել բողոքակ մըն է վարի եղերքը կէս-աղեղէ մը շօշափուած. «Կ» տառին առաջին սիւնը մինչեւ վար կը հասնի, իսկ երկրորդը փոքր գծիկ մըն է առ ի շեղ. «Ղ» տառն ամէնէն անյաջող ձեւով է, նմանութիւն մը բերելու համար գրեթէ ճիշդ **2** թուականին պէս. իսկ «Յ» միայն հոս իւր բուն ձեւը պահած է, արձանագրութեան միւս ամէն բառերուն մէջ որեւէ տարբերութիւն չունի «Յ» տառէն եւ ընդհանրապէս ճիշդ **3** թուականին ձեւով. «Ի» տառն ամէն տեղ Ի ձեւն ունի, ուստի Անցման գրի ձեւով. «ինձ» բառին մէջ «ձ» տառը 2 ձեւն ունի: Բայց կրնանք այս ամէն մանրամասնութեանց մէջ ոչ-հայագէտ դժագրչին վստահիլ բողոքովին, որ արդէն քանի մը տեղ յայտնապէս սխալ օրինակած է, այսպէս «բարեխաւսութիւն», «իմօյ» եւն: — Աչքի կը զարնէ որ արդէն այս կանուխ ժամանակ կը դործածուին «փակագիրք», այսպէս «Ներսէհ» անուան «Նե» տառերը. դարձեալ պատուով է «Աստուած» բառը:

Եթէ չենք խաբուիր, Է դարու արձանագրութեանս գիրը համարելու ենք իւր ամէն առանձնայատկութեամբն ու անսովոր ձեւովն իբրեւ այն գիրն, որ դարերով դործածուած է Արձանագրութեանց մէջ. եթէ ոչ բացառապէս եւ ամէն տեղ, գոնէ յէականս նոյնութեամբ բազմաթիւ ուրիշ յիշատակարանաց մէջ: Գոնէ նոյնաձեւ գիր մը կը ցուցնեն շատ արձանագիրք, որոնց նմանագծութիւնքն առջեւնիս ունինք: Նոյն

գրով կը տեսնենք մանրամասնութիւնքն, չհաշուելով՝ ինչպէս հոս է դարու ներսեհի արձանագիրը, նաեւ դարեր ետքը Անւոյ արեւելեան բուրգին վրայ Մեծին Չաքարիայի արձանագիրն 1208ին¹, Բրգան արձանագիրն Սարգսի որդւոյ Սամուէլի 1215ին², կամ վերջիններէս երկու դար յառաջ Անւոյ կաթուղիկէի շինութեան արձանագիրն ի կատրանիգեայ 1001 թուականին³, նոյնպէս ասկէ երեք դար ետքը Սարգսի Ծիլենց արձանագրութիւնն Անւոյ Գունոյ դրան 1320ին⁴: Տարբեր գրով չէ Մարմէտի եկեղեցւոյ արձանագրութիւնն 1207 թուին⁵, կամ Մարմաշինու երկու արձանագիրքն՝ առաջինը 1025ին, երկրորդն ճիշդ երկու դար ետքը 1225 թուականին եւ չափազանց երկար⁶, կամ Լոււոյ արձանագիրը⁷, թողունք յիշել ուրիշները:

Այս ամէնն եւ շատ ուրիշներ միեւնոյն նկարագիրը կը կրեն գրութեան կողմանէ, որչափ ալ իրարմէ զանազանութիւն քանդակման կերպիւ,

¹ Brosset, Ruines d'Ani, I, Տխա. Խ. անկէ "Շիրակ", էջ 43:

² Brosset, անդ, Տխա. ԽԱ, եւ "Շիրակ", 42:

³ Brosset, անդ, Տխակ. ԽԲ, եւ "Շիրակ", 71: Այս արձանագրութեան վրայ համա. Brosset, de quelques inscriptions remarquables եւն. ի Mélanges Asiatiques, III, 735-6 եւ Տախտակ. (հինգ տող նմանագծութիւն ըստ քէտսոյնէրի):

⁴ Brosset, Ruines եւն. Տխա. ԼԸ, եւ "Շիրակ", 74:

⁵ Նմանագծութիւնը տես "Այրարատ", 64:

⁶ Տես Brosset. Ruines, Տխա. ԽԳ. եւ ԽԴ:

⁷ Անդ, Տխա. ԽԵ:

մեծութեամբն ու հաստատութեամբ տառերու
 եւն: Միեւնոյն ալ արտասովոր ձեւերը կը
 գտնենք առհասարակ ամէնուն մէջ: Օրինակի
 համար յիշեցինք վերը «Շ» տառին Է ձեւն
 առնուլն վրան փոքր գծիկով մը. նոյնը հոս ալ
 ամէն տեղ կը տեսնուի (հմմտ. ԼԸ, 1, 4 եւն¹.)
 նոյն գիրն է որ Ը ձեւն ունի յաճախ (ԼԹ, 3
 «Շահնշահ», ԽԳ, 1 եւն) եւ վերջապէս նաեւ
 այլազգ (ԽԳ, 4 «Մարմաշէն»,) աւելի սովորական
 է նոյն տառին ճիշդ արաբական շ ձեւն առնուլն
 (Խ, 6 «Շահնշահ», ԽԲ, 4, 7 եւն): Վերջին
 տեղերուս «Հ» տառը պարզապէս սա ձեւով²
 է՝ յ, որ եւ նման անյաջող կերպարանօք կ'ե-
 րեւայ. նոյնը շատ ուրիշ տեղեր ալ (տես ԽԲ, 2
 «հոգեւոր», ԽԲ, 5 «Հայոց թագուհի», եւն.
 ԽԲ, 3 եւն եւն): Աչքի կը զարնէ ԼԹ, 7 տեղ-
 ւոյ «բարեպաշտ» բառին վերջին երկու տա-
 ռերը, ուր «Հ» եղած է չ, եւ որուն փորին
 մէջ մանրաձեւ գրուած է Տ տառը: «Մ» տառը
 նոյնչափ անսովոր ձեւով է յաճախ, այսինքն
 առաջին սիւնը կարճ եւ երկրորդ սեան ծայրի

1 Հոս կը յիշենք համառօտութեան համար Brossetի
 Տախտակները ԼԸ-ԽԵ, որոնց քովի թուականք նոյն ար-
 ձանագրաց տողերը կը ցուցնեն, ուստի ԼԸ, 1 = Brosset
 Ruines, pl. XXXVIII, l. 1, եւն եւն,

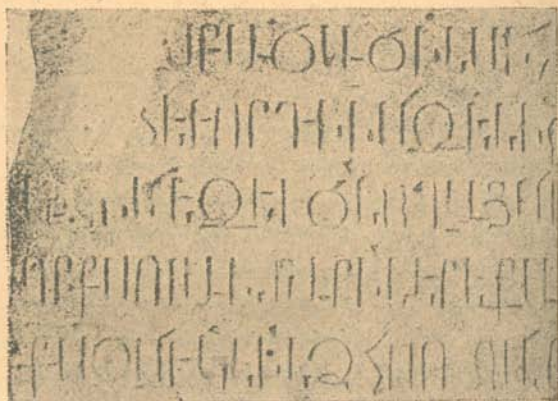
2 Ընդհանրապէս «Հ» տառին ձեւը քիչ անգամ
 յաջողած կը գտնենք այս նմանազեւալ արձանագրու-
 թեանց մէջ: Քիչ գիր յկայ, որ կ'երեւայ թէ քանդակող-
 ներուն գիրին չէր մտրուր ձեւ հանելն: Խեղճ են առհա-
 սարակ Գ, Կ, Հ, Ղ, Ը, Զ եւն գրերը. ամէնայաջողն են Ը,
 Ի, Ս, Ո եւն, եւ ի մասնաւորի Զ, Ծ եւն իրենց լիովին
 բարբառութեամբն ալ:

մանր գծիկն ալ վեր դարձած, իբր յ (տես
 1Ը, 1 “ողորմութեամբն”, 1Թ, 1 “ամիրսպա-
 սալար” եւն.) միայն կայ նաեւ առաջին սիւնը
 երկրորդին հաւասար մեծութեամբ. (10Ա, 7
 եւն:) Սեանց միոյն կարճ ըլլալը կը տեսնուի
 ուրիշ գրերու վրայ ալ. ամէնէն աւելի աչքի կը
 զարնէ “Ա” տառին նոյնպէս կրճատ սիւնով
 երեւալն՝ այսպէս Ա. (տես 10Գ, 11, 12, 13
 եւն:) “Զ” տառն առհասարակ սա ձեւն ունի
 Օ. (1Ը, 2, 3—5. 1Թ, 6, 10, 12. 10Ա, 3, 8.
 10Բ, 8. 10Գ, 7 եւն.) բայց նաեւ վերի բոլորակին
 տակի հորիզոնականին հետ կապող գծիկը շեղ
 ուղղութեամբ ալ կը գտնուի, իսկ երբեմն նաեւ
 այսպէս Օ. (10, 4, 7 եւն:) “Փ” միշտ լիովին
 յունական ձեւով է՝ Փ. (տես 1Ը, 7. 10Բ, 3
 եւն:) Անկարելի է յիշել մի առ մի ուրիշ բոլոր
 այլազան ձեւերն, օրինակի համար “Կ” գրին
 իբր 4 թուականին ձեւն առնուլն. (10Ա, 1,
 5, 6. 10Գ, 6 եւն.) կամ “Յ” տառին որ միշտ
3 թուականին նման է, տեղ մը յունարէն Գ
 կերպարանօք քանդակուած ըլլալը. (10Գ, 1.)
 “Ղ” տառին **2** թուականին ձեւով երեւալն,
 ինչպէս վերն ալ նշանակեցինք. կամ “Ք” տա-
 ռին սա ձեւն Ք. (10, 4 “Զաքարիա”, 10Ա,
 1 եւն) եւ անթիւ նմաններ:

Ի՞նչ կրնանք ըսել այս ամէն ձեւերուն,
 եւ ընդհանրապէս արձանագրութեանց գրին
 նկատմամբ: Նախ անտարակոյս է՝ այս եւ նման
 այլազան ձեւերը յաճախ պիտի տեսնուին քիչ

շատ ամէն հին արձանագրութեանց վրայ: Կարծր քարի վրայ քանդակելը նոյն չէր կակուղ կամ քիչ մը պինդ մագաղաթի եւ թղթի վրայ եղեգի գրչաւ գրելուն հետ: Աւերջապէս կոփելը նոյն չէ գրելու հետ. եւ անշուշտ նոյն իսկ նիւթոյն կամ գրելու ենթակային տարբերութիւնն եւ կոփման արուեստին զարգացման աստիճանն ըստ այլեւայլ ժամանակաց ծագումն տուած են տառերու քիչ կամ շատ այլաձեւման: Երկրորդ, մեզի ծանօթ գրեթէ ամէն արձանագրութիւնք ընդհանրապէս պահած են գլխագիր-երկաթագրի յատկութիւնն կամ երկաթագիր տառերու բոլորաձեւութիւնը, թէեւ տեղ մ'աւելի եւ տեղ մը նուազ «միջնոյն» ձեւերուն ալ միտութիւն ու փոխառութիւն կը տեսնուի: Ըստ մեզ այս վերջինքն շատ աւելի ըլլալու են քան որչափ մեր ձեռքն եղած նմանագծութիւններէն կրնայ տեսնուիլ. ուղղաձեւ գծերով տառերը շատ աւելի դիւրաւ եւ մաքրութեամբ քանդակելի էին քան բազմազան բոլորաձեւները: Համառօտ ըսելով՝ կրնանք արձանագրութեանց գիրն երկաթագրերու մէջ յատուկ խումբ մը համարիլ եւ անուանել, եւ նաեւ ջանալ անոր ամէն առանձնայատկութիւնքն յերեւան հանել, եթէ չստիպուինք՝ ձեռքերնիս եղած վստահելի լուսանկարով եւ նուազ վստահելի նմանագիծ օրինակներուն սակաւութենէն՝ զգոյշ ըլլալ այսպիսի խնդիր մը վճռելու ձեռնարկելէն: Միտդնելու պարագայ մըն ալ այն է որ վերոյիշեալ ամէն նմանագծութիւնք միեւնոյն ոչ-հայագէտ քեսոյ-

երեք աւր [դարարտ է] | Բրիստոս, զմէկն ինձ
 Հռուս՝ տիկնա զ[Վէկն . . .] | տիկնա, մէկն Զէնի
 Շահ [նշանին. հարարողին աւր] Տնին ի Բրիստոսէ.
 Տակառակ [ողտ նշան լինին] :»

Չեւ 7:

Ինչպէս կը տեսնուի բաւական վնասուած է քարին գիրը: Սակայն եւ այնպէս կարող է պայծառ ցուցնել Անւոյ արձանագրաց գործածուած տառերը: Եթէ ամէն մէկ գիրը զատ զատ առնունք՝ Գլխագիր-երկաթագիր են ընդհանրապէս, բայց ամբողջ քանդակուածը գիտելով՝ ընդհանուր նկարագիրը սա կ'ելէ յերեւան, իստանբուլ Գլխագիրն աւ Մէլնոյ յարկոն-իւնոյ: Նոյն նկարագրաւ է երկրորդ լուսանկարն ալ միեւնոյն գրութեան մէջ՝ արձանագիր մ'Անւոյ ՈՀԱ (= 1222) տարւոյն կանգնուած

Եղբայրկանէն Իւանէ աթաբեկի օրով, (անդ, Պտկ. 2:) Քէսդնէրի նմանագծութեանց աւելի մերձաւոր տիպար մը կը ներկայացընէ Նոյն գրքէն Պտկ. 4 (անդ. էջ 74), անթուական արձանագիր մը Անւոյ, հայագիտին իբր ժԳ դարէն համարածը: Թ դարու վերջերէն շքեղ գլխագիր արձանագիր մ'ալ Տաթեւու եկեղեցւոյն տես «Սիսական», էջ 297:

Բայց չկան արդեօք արձանագիրներ նաեւ ուրիշ տառաձեւերով. կամ միայն այս գլխագիր-միջին երկաթագիրն է բացառապէս տիրող ամէն քանդակուած գրութեանց մէջ, հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ վերջին դարերս: Թէ կան՝ ստոյգ է, առանց հաշուելու ալ վերջին դարերու քանդակուածները ԲՆԼԻԿԻՆՈՐ կարծուածէն շատ աւելի բազմաթիւ են, ինչպէս իւրաքանչիւր որ կրնայ վկայել իւր ծննդավայրին նոր ժամանակաց դամբաններն եւն յիշելով: ¹ Իսկ հին դարերէն քիչ քան ծանօթ է, եւ այն՝ նուազ վստահելի նմանագծութեամբ: Ո գիտէ որչափ կարեւոր քանդակներ երեւան պիտի գան օր մ'երբ հետազոտուին մեր աշխարհի ամէն

1 Ղրխուլագի երեք խաչքար-կոթող մաքուր բոլորգիր արձանագրաւ 1653 թուականաւ նմանահանուած տես՝ Մեսրոպ կպ. Սմբատեանց, «Գեղարբունիք», էջ 621: Առաջին կոթողին գրութիւնն է՝ «Թվ. ոճը. (= 1653) շնորհօքն Աստուծոյ եւ Ամիր Աւլանս Գաւիթ բեկս.» — երկրորդին՝ «Թվ. ոճը. յանուն Աստուծոյ եւ Ռուխանս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւնս.» — երրորդին՝ «Թվ. ոճէ (= 1658) կամաւն Աստուծոյ եւ Յակոբս կանգնեցի:»

խորշ բռնած աւերակները: Աս այժմ վերոյի-
շեալ նմանագծութեանց կարգէն երկու հաս-
կը գտնենք բոլորովն որոշ «Յիշնհարայեան»

Լ Բ Բ Թ Ո Ւ Կ Կ Ի
 Ք Զ Ե Ս Ի Ի Տ Ա Է
 Լ Ծ Ն Ս Ե Ի Տ Ո Ղ յ
 Կ Ծ Ս Ջ Բ Ի Ի Ր Լ
 Ն Ո Ւ Ի Կ Տ Ե Ն
 Կ Յ Ո Բ Ի Լ Ե Յ Ի

Ձև 8:

կոչուած տառերու ձևերով կամ ուղղաձև տա-
ռերով քանդակուած, նմանահասնուած նոյն
ոչ-հայագէտ ուղեւորէն: Եթէ կրնանք վստա-
հիլ իւր գծման՝ ահա նոյն տառերով արձանա-

գրութիւն մը հնագոյն ժամանակներէն, այսինքն ՄԼԲ (= 783) թուականին շին թաշնոյ եկեղեցւոյն արձանագիրն (տես Ձեւ 8), ուր կը յայտնեն Ռւխտատուր եւ Տոտիկ թէ աղբեր ջուր բերին Սարկապանէն: Արձանագիրս որչափ կրնայ կարգացուիլ՝ այսպէս է. «ՄԼԲ թուականու-թեան շայոց ես Ռւխտայտուր վանականս եւ Տոտիկ եղբայրիկ իմ՝ բերաք (°) զաղբերսն ի Սարկապնու դաշտէն (°) ի թալին, թե յիշխանաց զք իւլե յիմ մեղացս [պար]տական եղիցի:» Այս ընթերցումն հաւանական է, թէեւ նմանագծողին ներկայացուցած ձեւերէն¹ շատ բան պէտք է առեղծուլ քան դիւրութեամբ կարգալ: Անշուշտ Հ. Ղ. Ալիշան իրաւունք ունի ըսելու թէ «փափսքելի էր ստուգել ումէք ի մերազնեայցս, կամ լաւ եւս լուսատպել:»

Արդէն արձանագրին հնութիւնը, տառա-ձեւերու կարեւորութիւնը եւն պարտք կը դնէ բանասիրաց վրայ այս՝ ինչպէս նաեւ նոյն տեղւոյ է դարու ներսեհ կամսարականին արձանագրութիւնքն եւ միւս հնագոյնները՝ ճշգրել լուսանկարով: — Ճիշդ նոյն նկարագրաւ, այլեւայլ գրերու քիչ մ'աւելի այլազան ձեւով, ծանօթ է՝ դարեր ետքը՝ Երբերուաց եկեղեցւոյն արձանագրութիւնը՝ նՁԷ (= 1038) կամ լաւ եւս նՀԷ (= 1028) թուականին, նոյնպէս նմանագծուած², որ է՝ որչափ կրնայ կարգա-

1 Նմանագծութիւն եւ արձանագրութեանս տեղւոյ մասին տեղեկութիւնք տես Հ. Ղ. Ալիշան, «Այրարատ», 139:

2 Նոյնպէս տեղեկութիւնք եւ նմանագծութիւն տես Ալիշան, «Շիրակ», 171:

ցուիլ, հետեւեալը. «Յանուն Աստուծոյ ի թմա-
կանիս ՆԶԷ¹. [բ]արէպաշտ թագուիս դուստր
Աբասա Սմբատ Շահանշահի կինս եւ Աշոտոյ
մա[յ]րս, որ ազատեցի զԷրէրվաց թաստակաս
յորդէց յ[ո]րդիս Սմբատ Շահանշահանի հզուրի
եւ արքաի արեւշատու[թեան. ով այ]ս գրոյս
հակա[ռակ]ի կամ ի մեծաց կամ ի փոքրա[ց.]
ՅԹԸ հա[յ]րապէտացն նղովեալ եւ բաժին ըն[դ]
Յուդաի աստուածվածառին Սիմ[ոնի] կահար-
դին . . . :»

Ահա երկու արձանագիրք՝ մին 783 միւսը
1028 թուականին՝ ճիշդ միեւնոյն տառերով,
որ ըստ ամենայն մասանց միջին երկաթագրի
յատկանիչներն ունին: Ասկէ ինքնին կը հետեւի
որ այս տեսակ երկաթագիր ալ անսովոր չէր
քանդակողներու, եւ եթէ ուրիշ արձանագիրք
ալ ծանօթ չեն մեզ ճիշդ այս տառաձեւերով,
յանցանքը մերն է, որ այսչափ քիչ տեղեկու-
թիւն ունինք հնագոյն տառերով հայ քանդակ-
ներու բուն ձեւերուն վրայ: Ինչպէս վերոյիշեալ
բոլոր արձանագիրք, այս երկուքն ալ՝ ի մաս-
նաւորի Երեբուացն՝ լի են այլազան ձեւերով
ալ, միայն հոս քիչ մ'աւելի միտութիւն կը

1 Այս «ՆԶԷ» թուականը կարծենք կասկածելի է:
Արձանագրին մէջ որոշ են Ն եւ Է թուականները, իսկ
«2» ընթերցուածին տեղը քանդակուած տառն սա ձեւով
է Հ, որ աւելի կը համաձայնի «Հ», տառաձեւին եւ ան-
շուշտ այս էր քանդակողին գիտածը. չենք կարծեր որ հոս
նոտրաձեւ «3» քանդակել ուզուած ըլլայ: Ուստի արձա-
նագրութիւնը տասն տարի աւելի հին է կամ 1028ին
քանդակուած:

տեսնենք բոլորգրի ձեւերու: Օրինակի համար
 “Պ” տառը երերուաց քանդակին մէջ սա
 ձեւերով է, III, կամ պ, վերջինս աւելի որոշ
 բոլորգիր: “Շ” տառը միշտ այս կերպարանօք
 կը ներկայանայ Z. նոյն ձեւին վերի սիւնակին
 փոքր վայրահակ գծիկով մը ճոխացած “Ղ”
 տառին տեղը կը բռնէ. “Յ” իւր վերի
 բոլորաձեւին վրայ օղակ մ’աւելի առած՝ կ’ըլլայ
 “Ց” տառը: “Ժ” եւ “Ծ” քանդակողը միեւ-
 նոյն ձեւով հանած է, երկուքն ալ “Ծ” կո-
 փելով, թերեւս վրիպմամբ: “Ք” իւր սովորա-
 կան ձեւէն զատ՝ անգամ մը չորեքկուսի գլխով
 կ’երեւայ, որուն փոխարէն “Փ” տառը “Ք” տառի
 ձեւն առած է՝ վրան օղակիկով որ բոլորովին
 անսովոր բան մըն է: Մ, II, II յաճախ միւս
 գրերէն կ’իսով չափ մանր են եւ վերը կեցած,
 եւ ուրիշ նման այլաձեւութիւնք: Ասոնք՝ որ
 լուսանկարով ճշդելու կարօտ են, յայտնապէս
 ծնունդ չեն երերուաց արձանագրութեան կոփ-
 չին քմացը. վասն զի մէկ երկու բան կայ նաեւ
 երեք դար հնագոյն թախնայ արձանագրին մէջ:

Չկարծուի որ ասոնք միակ են կամ զար-
 տուղութիւն են, եւ թէ չկան ուրիշ տառերով
 արձանագիրք ալ: Զարմանալի յոռի գիր մըն է՝
 երկաթագրի եւ շուրճի անգամ ձեւերով խառն՝
 արձանագրութիւն մը ՈԿԳ. (= 1215) թուա-
 կանին, հրատարակուած Պրոսէ գիտնականէն
 ուրիշ տեղ մը¹: Աւելի զարմանալի է ուրիշ

1. Brosset-Bartholomaei, Inscriptions et

Հայ-ասորի արձանագրութիւն մը, զոր Հայագէտն Ն. Մառ հրատարակեց՝, Հայոց աշխարհքէն շատ հեռու՝ Պիշպէքի գերեզմանատան

Չիւ 9:

Antiquités եւնի Mélanges Asiatiques, II, 1852-1856. p. 90ff. նմանազանութիւն տեղ՝ Pl. I, 3:

1 Н. Марръ, Подгробный камень изъ Семирѣчя, и еіру Записокъ восточн. отдѣл. имп. русск. археол. общ. VIII, 344-349.

մէջ գտնուած՝ Ն. Ն. Պանտուսովի 1892ին պեղմամբ: Ընդարձակ խօսած է այս 1323ին քանդակուած տապանաքարին վրայ հայագէտը, որուն գրութիւնը հայերէն ալ թարգմանուած ծանօթ է ընթերցողաց, ուստի աւելորդ կը համարինք այն գիտողութիւնքն հոս երկրորդել¹: Բայց շատ կողմանէ նշանաւոր ըլլալով արձանագիրս՝ հոս կը դնենք անոր նմանահասնութիւնն ըստ հրատարակութեան հայագիտին. (Պտկ. 9): Նախ աչքի կը զարնէ տապանաքարիս հայերէն գիրը, խառնուրդ երկաթագրի եւ քուրճիկ, վերջինս աւելի տիրող ըլլալով. կամ՝ աւելի ճշդիւ խօսելով՝ զուտ Անգլո-քուրճիկ է: Առանձնայատուկ է անոր «Ա» տառին երեքգծիկ ձեւը, զոր ցայսօր ալ կը գործածենք մեր առտնին գրութեանց կամ նորագոյն շղագրի մէջ: Իրաւամբ կը գրէ ասոր մասին հայագէտը. «Ամենից հետաքրքրականն է «Ա» տառի գծագրութիւնը. որն՝ իմ կարծիքով՝ պարզում է Հայոց բոլորգիր եռաստեղ «ա»-ի ծագումը: Վերջինս սկիզբն է առնում ոչ թէ երկաթագրի այն տեսակից, որ սովորական եւ աւելի տարածուած է, այլ այն՝ որը նկարագրել եմ իմ աշխատութեանս մէջ՝ «Նոր նիւթք հայկական վերտառութեան» (էջ 100), այս պատահում է՝ որքան ինձ յայտնի է, հնագոյն ձեռագիր-դերում, իսկ յետին ժամանակների ձեռագիր-

¹ «Մի տապանաքար Եօթնգետից (Սեմիրեչիէ) հայերէն-ասորերէն արձանագրութեամբ», թրգմ. ի «Հանդէս», 1895, Թ. 2, էջ 33-36:

ներում անհետանում է: Ահա այդ տեսակը Ա. եթէ գրենք այս տառը, առանց միացրնելու բոլորակի ներսի մասը աջ կողման ուղղահայեացի հետ, կը ստանանք “ա”ի զարգացման այն միջնորդ աստիճանը, որով երկաթագրի յիշած տեսակը հետզհետէ մօտեցել է բոլորգիր “ա”ին...: Ահներեւ այսպիսի գրութիւն, որ բանալի է բոլորգիր “ա”ի պատմութեան, բերուած է Եօթնգիրք՝ Հայաստանից: Կարելի է ենթադրել որ բերուած է նախ քան ժ.Գ.—ժ.Գ գար, որովհետեւ այս դարերի արձանագրութեանց մէջ մի այսպիսի բան ինձ յայտնի չէ, գոնէ Այրարատի նշանաւոր մասում (Երեւանի նահանգ), ամբողջ Շիրակում (Երեւանի նահանգ եւ Կարսի շրջան) եւ Չորափորում (Բորչալուի գաւառ): Բայց կարող է եւ այսպէս լինել, որ այդ հետաքրքրական ձեւը ծագումն է առել մի որեւէ գաւառում եւ միայն յետոյ է ընդհանրութիւն գտել: Այս դէպքում, եթէ հետախուզուին հնագրական տեսակէտից արձանագրութիւններ Հայոց աշխարհի զանազան անկիւններում, միանգամայն կը պարզուի թէ Հայոց ո՞ր գաւառն է մշակել գրութեան այսպիսի մի պարզ ձեւ, եւ թէ ի՞նչ ծագում ունի Եօթնգետի հայ գաղութը, որի գոյութիւնը հնում” անժխտելի է, մանաւանդ այժմ երբ Պիշպէքի գերեզմանատան երեւան է եկել հայերէն արձանագրութիւն, եւն եւն: — Ընթերցման կողմանէ որեւէ դժուարութիւն չի յարուցաներ արձանագիրը: Խաչին թեւերուն

մէջտեղ գրուած է «Քրիստոս Յիսուս Տէր Աստուած», խաչին չորս կողմը՝ «ի թվ. Հայոց ԷՃՀԲ (= 1323) գրեցաւ յիշատակարան», խաչին տակը «Տէր Յովան Հայոց եպիսկոպոս»։ Նոյնը կը բացատրէ ասորերէնը, որ՝ փոխադրելով յակորթեան գրերու, հետեւեալն է. ԼՁՁ) ԹՕՕՁՁ) Է.Օ. ԳԻՁՕ ԵԳ այսինքն՝ «Այս է տապան Յովհաննու Հայոց եպիսկոպոսի»։ — Ուրիշ տեղեկութիւնք կրնան տեսնուիլ հայագէտին վերոյիշեալ գրուածքին մէջ։

Ար փակենք հոս Արձանագրութեանցս մասը, որ թերեւս Ակնարկիս ծրագրէն ու նպատակէն աւելի երկարեցաւ, կրկնելով որ նաեւ այս նկատմամբ հետազոտութեանց տակաւին սկիզբն ենք, առաջին եւ անհրաժեշտ պայմանն ըլլալով՝ նախ ճշգրիտ լուսանկարով հաւաքել ու հրատարակել գոնէ հնագոյնները. որչափ լիակատար՝ այնչափ աւելի նպաստամատոյց գիտնական հետազոտութեան։ Պէտք է զանց առնել նաեւ ուրիշ նիւթոց՝ ի մասնաւորի մետաղաց վրայի արձանագիրքն, որոնցմէ չքնաղքանդակածք ալ կան հասած հանդերձ արձանագրութեամբք. այսպէս Սկեւոյ գեղեցկաքանդակ Սրբարանն¹, բայց միանգամայն վեր-

¹ Հմմտ. ասոր մասին A. Carrière, Inscriptions d'un Reliquaire arménien de la collection Basilewski, publiées et traduites, ի Mélanges Orientaux, p. 169-213՝ Արեւելագիտական Համաժողովին ի Լայպէն 1883: Նոյն նիւթոյ մասին հանդերձ նկարու ըյս տեսած է Աստուածատրոյ Փազանց գրութիւնն ի Յիշատակագիրս արքունի Ճեմարանի նոյն քաղաքին խորագրովս՝ Reliquario Armeno

ստուգելով այն գիւտերը, որոնք թերեւս ամէն կասկածէ եւ տարակուսէ ազատ չեն¹: Այս կարգէ են նաեւ Դրամներու գիրը, որոնց մասին

già esistente nel Convento del Bosco presso Alessandria in Piemonte եւն, Լայտէն 1883. Յատուկ գրուագ մ'ալ Հանդերձ յաջող նմանահանութեամբ տես Ալիշան, «Սխուան», էջ 107-112: — Յետին դարերէն յիշենք շքեղ արծաթի կազմ մը քանդակներով եւ արձանագրութեամբ Մալխաս Մ. Կարապետի 1671ին ի կեսարիա (տես «Յուցակ», էջ 869-870), ուր լուսաստիպ նկարը կրնայ տեսնուիլ՝ անդ, Տխա. է, 4. նոյն կարգի եւ նոյն տեղւոյ ու ժամանակի ուրիշ մէկ դործքը Շահմիր Մ. Յակոբէն տես «Բազմափէպ», 1895, էջ 77-78 Հանդերձ լուսանկար-նմանահանութեամբ: — Իբրեւ օրինակ յիշատակագրութեանց երկաթի դրանց եկեղեցեաց Հմմտ. ի միջի այլոց՝ Տ. Վ. Պայեան, «Սուրբ երկիր», Ա, 155-158, եւ նման ուրիշ շատ արձանագիրք:

1 Օրինակի Համար շատ թանկագին՝ եթէ ստույգ, բայց յամենայն դէպս վերստուգութեան կարօտ է Հետեւեալ տեղեկութիւնն առ Մ. Բարխուդարեան («Աղուանից երկիր», էջ 164-165) Շամախու գաւառի Քարքանջ գեղջ եկեղեցւոյ մասին կ'ըսուի. «Եկեղեցուս Հիմքը փորած ժամանակ (Հին տաճարի տեղում) գտնում են Հետեւեալ արդրէ Հնութիւնները. 6 Հատ Հասարակ աշտանակի պատուանդան, 2 քրոց, 1 Հատ ժամարարի կոնք իւր ջրամանով, 1 Հատ մեծ խնկաման եւ 2 փոքրիկ զանգակ: Պատուանդաններից միայն մին ունի այս արձանագիրը քանդակուած Հին եւ տձեւ ստուերով. «Կուլին է յէլադալ էրաւր որաւ Լին (Լ = 621, բայց այս թուին «Կուլին»,) «Այս է յէլադալ Բարխուդարեան (°) է- որ իդուլից Ա:» Յետոյ գեղեցկաձեւ տարերով՝ «Գալուսադի որդի Սահմին:» Քրոցներից միոյն մէջ տեղում՝ «Յէլադալ է Սարգսրին ու Երաւուլին այս քրոց», եւն: Ջրափարջի փորի վրայ՝ «Յէլադալ է Թիկուլի որդի Օլաւուլին: Երաւուլի Բարխուդարեան է ինդուլուս:» Խնկամանի վրայ՝ «Յէլադալ է Թուլիլի, Երաւուլի (= 1560) Բարխուդարեան է ինդուլուս:» Չանգակներից միոյն վերայ. «Յէլադալ է Սիւլուլի որդի Միլին Բարխուդարեան է ինդուլուս իւլ. ՌՃԶԳ», (= 1734) — Ստույգ է որ եկեղեցւոյ մը մէջ՝ որ ըստ այսմ գտնէ 1734ին տակաւին կանգուն էր, կը գտնուէր աշտանակ

միակ եւ լիակատար երկասիրութիւնն շ. ԿԷ.
Սիպիլեանի, յիշեցինք վերը:

8.

Արնայինք հոս կնքել մեր Ակնարկը, քանի որ Ուսուցչապետին բոլոր հարցմանց մասին խօսեցանք եւ ասով հնագրութեան ամէնէն կարեւոր խնդիրները մի առ մի պարզեցինք, որչափ մեր ծանօթութիւնք կը ներէին եւ որչափ որ Ակնարկիս նպատակը թոյլ կու տար: Ար մնայ այժմ միայն խօսիլ Ուսուցչապետին վերջին հարցման մասին, այն թէ «Վիտադրութեան ի՞նչ նշաններ կը գործածուին ամէնէն աւելի հին ձեռագրաց մէջ»: Յընթացս գրութեան երբ հին ձեռագրաց գրչութեան վրայ կը խօսէինք, առիթ ունեցանք այս նկատմամբ ալ կարեւոր կէտերը յիշել: Տեսանք օրինակի համար որ Զ—Է դարերու հայատառ յունարէն պապիրոսը կիտադրութեան միակ նշան մը կը գործածէ, այսինքն կրկնակէտ (:), որ տեղ տեղ եւրոպական զարմացական նշանի կերպարանք առած է (!): Երկաթագրերուն մէջ՝ որչափ որ դիտած ենք, տիրողն է կէտ մը՝ (.) գրին կամ առղին վերը գրուած սովորաբար: Բայց ասկէ չի հետեւիր որ միւս նշաններէն ալ մէկ քանին չեն գործածուիր: Էականները կը տեսնենք արդէն հնագոյն ձեռագրաց մէջ ալ. թէեւ ցանցառ գործածուած ըլլան մէկին՝ աւելի յաճախ միւսին

մը կամ նաեւ անոր պատուանդանը շ (= 621) թուականի արձանագրութեամբ. եթէ ստոյգ՝ մեր այժմ:

մէջ: Էջմիածնի բազմաթիւ ձեռագիրներէն միակ ճշգրտապատկեր մ'ունինք մեր առջեւը, այն զոր վերն ալ դրինք վերոյիշեալ ուսուցչապետ Ստէփանովսկիի գործքէն: Արդ ԳՑԳին գրուած Էջմիածնի այս համբաւաւոր Աւետարանն արդէն՝ բաց ի քիչ մը յառաջ յիշուած միակ կէտէն (.) կը գործածէ նաեւ կրկնակէտ կամ վերջակէտ (:), տառաբաժանման նշան՝ շեղ գծիկ մը (/), եւ «պատիւ» կամ համառօտման նշան (—): Այս ամէնը մեր առջեւ եղած քանի մը տողին մէջ:

Մեր արդի կիտագրութեան նշաններուն էականներն ըստ այսմ շատ հին են, գոնէ ամենահին ձեռագրաց մէջ ալ կ'երեւան: Սակայն պէսպիսութիւնք չեն պակտիր: Առնունք օրինակի համար մեր «Ցուցակի» Տախտակ Ա, 1—6 նմանահանեալ կտորներն երկաթագրերու: Գլխապիր եւ փոքր երկաթագրի մէջ (Ա, 1—2, 5) կը տեսնենք՝ բաց ի կէտէն (եւ վերջակէտէն ալ, որ կայ նաեւ երկաթագրերու մէջ)՝ գործածուած նաեւ ստորակէտ (,), տողէն շատ վար Ա, 1 օրինակին մէջ, գրեթէ նոյնպէս Ա, 5 կտորին մէջ: Ա, 3 միջինմեսրոպեան կրկնակէտ (:) կը գործածէ՝ նոյնն ո՛չ թէ տողին մէջ տեղ, այլ տողին վերը գնելով. բաց ի պատիւ նշանէն նաեւ այն երկար նշանը (˘), զոր մենք այժմ իրրեւ զարմացական նշան կը գործածենք, իսկ հինք՝ գոնէ ոմանք՝ երբեմն զեղծելու չափ կը յաճախեն գրեթէ ամէն բառավերջքի վրայ գծելով. (որուն տեղ կը բռնէ յաճախ նաեւ

շեշտը, տես Տխտ. Բ, 8 եւ այլուր յաճախ):
 Ամենէն գեղեցիկ օրինակն է այս մասին՝ խորագիրը միջին, իսկ մարմինը գլխագիր՝ աւետարանն
 Հաւուց Թուի 1214 Թուին. (էջ մը գունատիպ
 «Այրարատ», 356—357) նոյնպէս կրկնակէտ
 վերը եւ զարմացական (՛) նշանն բառերու վրայ,
 ստորանիշ մը՝ զատելու մասնիկները ('եւ, 'զվար-
 դապետն՝ Եղիայ եւն): Նշանաւոր է աւարտանիշս՝
ԱՒԵՄԱՐԱՆԻ ԸՍՏ ՅՈՒՆՆԻՍՈՒ: . . . : ըստ
 ասորականաց: Կից Ա, 4 գեղեցիկ միջինմետրո-
 պեան կտորը (արդէն բոլորգիր խրատագրերով
 ՈԿԳ = 1214 Թուականին) աւելի յաճախ կը
 գործածէ «պատիւ» համառօտութեան նշանը
 («ամենասբ» «թողութի» եւն), կիտադրու-
 թեան նշաններէն՝ կէտ, ստորակէտ եւ վերջակէտ,
 վերջինս արդէն տողին մէջտեղ՝ ինչպէս ցայսօր:
 Բայց դիտելու է նոյն գրքին բոլորգիր խորագիրը.
 Տոն արդէն կան բոլորգիր ձեռագրաց մէջ յա-
 ճախ գործածած նշանքն, ի մասնաւորի այն
 համախոռոմն կէտերու եւ գծիկներու (․․ կամ
 ′․․ — կամ ′․․, կամ ′․․ եւն եւն) որոնց նպա-
 տակն է խորագիր-խրատագիրները գրքին բուն
 մարմինէն բաժնել. (համտ. Տխտ. Բ, 15 եւն).
 յաճախ ասոնք կարմրագիծ կ'ըլլան:

Վերջապէս երկար կ'ըլլար՝ եթէ ուզէինք
 այն բազմաթիւ ձեռագրաց՝ զորոնք յընթացս
 Ակնարկիս առիթ ունեցանք յիշելու, կիտադրու-
 թեան կերպը մի առ մի նշանակել հոս, որ բաց
 աստի պարզ կրկնութիւն մը կ'ըլլար: Յիշենք
 միայն քանի մը հատն: Հոռոմոսի վանաց ՈՒ

(= 1181) Թուականաւ Աւետարանը («Շի-
րակ», 27) կատարեալ կանոնաւորապէս կը գործ-
ածէ կէտ, ստոր եւ վերջակէտ: Պատիւ կամ
հորիզոնական գծիկ մը կը զատէ Թուականը
(«ԻԹՈՒԻԱՅԱՅՈՅ. ՈՒ Ի ՄԻՇԳԵՐԱՅՈՂԱԿ»,
եւն.) եւ յիշատակարանը կ'աւարտի սապէս՝
...ԵՒՈՐՈՐԺՅԱՍԿԱՄԵՆԵՅՈՒՆ: / ԱՄԷՆ:
/ / /, նշաններ՝ որ ուրիշ ձեռագրաց մէջ ալ կը
տեսնուին: Հնագոյն բոլորգիր ձեռագիրն Վո-
գովտայ 999 Թուականէն («Այրարատ», 498)
տրոհուածեան համար գրեթէ փայն կէտ կը գործ-
ածէ, առանց ստորի եւ վերջակէտի՝ որչափ մեր
առջեւ եղած էջ մը նմանահասնութենէն կրնայ
հետեւցուիլ բովանդակ գրքին նկատմամբ: Բայց
իրբեւ աւարտանշան հոս ալ կայ (յիշատակա-
րանին ծայրը) կրկնակէտ եւ գծիկ միացած
(:ւ), եւ նաեւ Թուականը զանազանելու համար,
այսպէս՝ «գրեցաւ գիրքս ի. Ն: Խ: եւ ութ
Թուականութեանս», եւն: Ընդ հակառակն նոյն
ձեռագրին՝ Սարգսի Վ. Սեւանցւոյ յիշատա-
կարանը 1041ին տրոհուածեան իրբեւ գլխաւոր
նշան՝ ամէն տեղ կրկնակէտ կը գործածէ,
թէեւ գրչին անձանօթ չէ ստորակէտն ալ, (զոր
միայն երեք անգամ գործածուած կը գտնենք
մէկ էջի մէջ, իսկ կրկնակէտ 13 անգամ:) Աչքի
կը զարնէ հոս ստորակէտի պէս բուն գծիկ մը
տառին ներքեւ: Երեք անգամ կը գտնենք նոյնը,
երկու տեղ ստացական « տառին ներքեւ
(«... Թուական...», եւ «ախորժակաց...») ան-
գամ մ'ալ կարծես բարդութիւն մ'որոշելու

համար (« ապագայիցդ ») Տեղ մը վերջապէս
 ենթամնայի պէս նշան մը՝ ճիշդ բառա-
 վերջքին, բայց այնպիսի տեղ մ'ուր ըստ
 ինքեան պէտք չկար, այսպէս « . . . անայցե-
 լու - թափառեալ. » (ուր տողը կը ըմնայ « ան-
 այցելու » բառով)։ Թուականը հոս ալ զա-
 տուած է միւսներէն կրկնակէտով, (: նշ)
 Թուականները զատելու կը գործածուի՝ բաց ի
 կրկնակէտէն եւ կէտէն Թուականին սկիզբն ու
 վերջը՝ յաճախ գծիկ մը (—) Թուականին վրայ
 թէ՛ արձանագրութեանց եւ թէ՛ ձեռագրաց մէջ :
 Վերջնոյս գեղեցիկ օրինակ մըն է Գահնամակն
 Ընցման երկաթագրով Ժ. Գ. դարու (տես « Այ-
 բարատ », 430—431), որ ասկէ զատ միայն
 կրկնակէտ կը գործածէ տրոհութեան նշան :
 Հեթմոյ համար 1193ին գրուած ձեռագիրը,
 զոր վերը յիշեցինք, սովորաբար մէկ կէտ կը
 նշանակէ, բայց նաեւ ինքնուրոյն ձեւով (7),
 դարձեալ պատիւ (—) եւ համառօտման միւս
 նշանն ("), որ շատ սովորական կը գտնայ
 յետոյ ձեռագրաց մէջ : Օչնի համար գրուածը
 1175 թուականէն յառաջ նոյնպէս սովորաբար
 մէկ կէտ, բայց նաեւ պատիւ եւ կրկնակէտ-
 գծիկ (: —) իբրեւ աւարտանշան : Սկեռայ
 միջինմեսրոպեան աւետարանը 1192ին (տես
 « Սիսուան », 83) նոյնպէս կէտ, ստորակէտ եր-
 կու ձեւովն ալ (9 եւ 7), պատիւ եւ համառօ-
 տանիչ ("), օրինակի համար՝ « ՅԵՄԱԹՈՒ-
 ՈՒԷ , Ի ՏԵՅՐԵՊԵՄՈՒԹԵԼՄ » եւն : ճիշդ

նոյնպէս Ն. Լամբրոնացւոյ խկագիրներուն մէջ
 ալ, այսպէս Պարապմանց գրոց յիշատակարանը
 ՈՒԴ (= 1175) թուականաւ. («Սխուան», 87.)
 ուր ասոնցմէ զատ կը տեսնենք արդէն նաեւ Է
 նախդիրը բաժնող մակակէտը (՚ի), ինչպէս սու-
 վորական է ցայսօր ալ շատ մը տպագրութեանց
 մէջ: Հոս ալ կը տեսնենք նոյնը գործածուած
 նաեւ «եւ» շաղկապին համար. (՚եւ:)

Շեշտն՝ ինչպէս ըսինք քիչ մը յառաջ՝
 կայ արդէն այս հին ժամանակներէն ալ գործ-
 ածուած. երբեմն չափազանց ալ. (համտ. Կցոր-
 դաց գիրքը 1325ին Գունդստապլի համար
 գծուած, «Սխուան», 341:) Մեր արդի Բութը
 (՝) չտեսանք վերոյիշեալ բոլոր ձեռագրաց մէջ,
 գոնէ անոնց ճշգրտապատկերով կտորներուն մէջ
 զոր առջեւնիս ունինք. (զատ է ՚՚ իրատագրաց
 նշանը:) Մեր գործածած Բութը կը գտնենք՝
 օրինակ մը բերելու համար՝ Ակներ գրուած
 Մաշտոցին մէջ 1336ին («Սխուան», 155.)
 նոյնպէս ի Մանրուսմունս Գայլու վանաց 1325ին.
 (անդ, 201.), յԱւետարանին Գրազարկի 22
 (= 1331) տարիէն (անդ, 235) եւն եւն:
 Բայց ասիկայ ըսել չէ որ ԺԴ դարէն յառաջ չի
 կրնար նոյնը գտնուիլ, այլ միայն մեր աչքին
 չհանդիպեցաւ: Բաց աստի տեղ տեղ կէտը եւ
 բութը՝ իրարու խառնակելու չափ՝ նման ձեւով
 գծուած կը տեսնուին: — Աւելի աչքի կը
 զարնէ մեր արդի ենթամնայի կամ տողադարձի
 նշանին չգործածուիլը: Ալիշանի չօրս համա-
 գրութիւնքն ալ յատկապէս այս նպատակաւ

աչքէ անցընելով եւ հարիւրաւոր ճշգրտապատկերներ պրպտելով մինչեւ ժ.Գ դար եւ ոչ մէկ ձեռագիր գտանք որ գործածէ նոյնը: Ամէնքը բառերը տողավերջքին կը բաժնեն ըստ կամս առանց կանոնի եւ առանց յատուկ նշանի: Ժ.Գ դարէն հատ մը միայն գտանք՝ ձեռագիր Պատարագամեկնչին Լամբրոնացւոյ 1332ին գրուած կուբոյ վանքը (տես «Սիսական», 487) որ կը գործածէր նոյնը՝ տողավերջին տակը նշանակելով արդի տպագրութեան ալ կիսաղեղ ձեւով (∪): Ժ.Ե դարէն երկու հատ կայ նշանակուած, նախ Աւետարան մը Մաղարդավանաց ՊԷԶ (= 1427) թուականին, ուր փոքր գծիկ (-) մ'եղած է՝ դարձեալ տողին ներքեւ. («Սիսական», 522.) եւ երկրորդ Մաշտոց մ'եղիվարդու ԶԺ.Գ (= 1464), այս անգամ տողին բարձրութեամբ՝ բայց նոյնպէս փոքր ու բարակ գծիկ մը. («Այրարատ», 198:) Վերջին ժամանակներէն քանի մ'ուրիշ ձեռագրաց մէջ ալ կը տեսնուի, այսպէս Պատմագրաց ձեռագիրն Շոռոթու 1664ին. («Սիսական», 354:) Միւս ամէնքը՝ ըլլայ երկաթագիր, ըլլայ բոլոր կամ նոտր՝ առանց տողագարծի նշանի կը գրեն: — Զարմանք է նոյնպէս որ մեր արդի հարցական նշանին (°) չհանդիպեցանք յիշեալ բազմաթիւ ճշգրտապատկերներուն մէջ, այս անգամ նաեւ ժ.Գ եւ ժ.Ե դարերուն: Անշուշտ ըսել չէ ասիկայ թէ անձանօթ էր նոյն նշանը. սակայն կ'երեւայ թէ աւելի նորագոյն է ծագմամբ քան միւսները: — Հանդիպած չենք ամենեւին >

եւ Կորնթոսացիներուն, եւ չենք կարծեր որ Հայոցմէ գործածուած ըլլան ասոնք: ¹

Այսչափ պէսպիսութեան մէջ՝ որոշ է կէտ մը: Բոլոր երկաթագիր ձեռագիրք (գլխագիր, միջին եւ նաեւ անցման երկաթագիրք) պարզ կիտաղրութիւն ունին, սովորականը՝ կէտ, մասամբ ստոր եւ վերջակէտ. աւելի ցանցաւորիչ նշաններ, այսպէս երկարն եւ աւարտանիշերը: Հնագոյն բոլորգիրն ալ 999ին նոյնպէս պարզ է տակաւին: Միւս բոլորգիրք երթալով Կորնթոսացիներուն նշանները կը յաճախեն: Վերջին ժամանակներն արդէն մեծ խումբ մը յառաջ եկած է՝ ամէն կարգի առողանութեան նշաններու, որոնցմէ մեծ մաս մ'ալ անցած էր տպագրութեան, բայց այժմ անհետ եղած: ² Անշուշտ մեր քերականք կամ քերականի Մեկնիչք եւ «Գրչութեան Խրատուց» հեղինակք, ³

¹ Ասուցչապետին յատուկ մէկ հարցումն ալ էր թէ այս (մեզ Հայոցս օտար) նշանները կը գործածուին հնագոյն հայ ձեռագրաց մէջ:

² Այլեւայլ նշաններ անս նաեւ ի նմանահանութիւնս մեր «Յուցակ» գրոց, Տխտ. Բ, 8—20: Այսպէս Օ նշանն «աւ» երկրարբառի վրայ, ուր նոյնը օ պիտի հնչուի ըստ նոր արտաբերութեան, իսկ Ղ կամ Դ նշանն (թաւ), ուր նոյնը իւր «աւ» հնչումը պիտի պահէ. նոյնպէս «ու» երկրարբառի հնչման փոփոխութեան համար: Շատիկոյ վանաց Մաշտոցն 1674ին («Սխտական», 158) կը գործածէ նաեւ սղման (Ս) նշանը նախորի վրայ, այսպէս «ըզմաշտոցն»: Թողունք յիշել ուրիշները:

³ Այս կարգի գրութեանց կամ «քերականականաց», ցուցակ մը՝ մեր Մատենադարանի ձեռագիրներէն՝ անս «Յուցակ», էջ ԾԳ—ԾԵ, եւ Նխ.Թոց ընդհանուր Ցանկին մէջ իւրաքանչիւր հեղինակին գործքերը:

քիչ նպաստամատոյց եղած չեն կիտաղրութեան կանոնաւորուելուն եւ նշաններու զարգանալուն: Ամէն այս կարգի գրութեանց մէջ յատուկ գլուխներ կան « վասն Ղերծանութեան », « վասն Ոլորակի », « վասն Կէտի », եւն եւն: Միակ օրինակ մը բերելու համար՝ Եսայի նչեցի լաւ վերծանութեան համար կ'ըսէ,՝ թէ « այս լինի ըստ տասն արուեստի առողանութեանցն, որպէս եւ եղեալ է ըստ զանազան որակացն ձեւացուցանել զընթերցողութիւնն. շեշտ ('), բուլթ ('), պարոյկ (°), երկար ('), սուղ ('), թաւ (/), սոսկ (^), ապաթարց ('), ենթամնայ (-), ստորատ (,): Իսկ ըստ տրոհութեան որ է ըստ որոշողութեան՝ որ զատէ եւ ընտրէ զբան ի բանէ եւ զբան ի բանէ, եւ ոչ ընդ միմեանս խառնելով յընթեռնուին զայլեւայլ խորհուրդն » եւն: Ղերջին խօսքը բառաբաժանման կարգաւորութեան մասին է, որ երկրորդ մեծ տարբերութիւնն է Երկաթագիր եւ Բոլորգիր եւ Նոտր ձեռագրաց մէջ:

Ծանօթ է որ բոլոր երկաթագիր (թէ գլխագիր, թէ միջին եւ թէ նաեւ Անցման-երկաթագիր, բայց ոչ՝ Անցման բոլորգիր) տառերով գրուած գրչագրերը բառաբաժանում չեն ճանչնար, թէեւ համարոյց բաժանում կը ցուցնեն: Այսինքն ամէն այս կարգի ձեռագրաց մէջ գրքի մը մեծ կամ փոքր հատածներն իրարմէ կը բաժնուին՝ սովորաբար նոր հատածը նոր սողով սկսելով. բայց նոյն հատածին մէջ բա-

ուերն իրարմէ անջատ անջատ չեն գրուիր, այլ կից ու շարունակեալ, ինչպէս մեր յընթացս Ակնարկիս բերած այլեւայլ օրինակներէն ու կտորներէն ալ կը տեսնուի: Ասոնց գրիչք կէտի մ'աւելի մտադրութիւն կ'ընեն. տողերու սկիզբն ու աւարտն վերէն վար միաչափ ըլլալու խնամ կը տանին, եթէ պէտք ըլլայ եւ երկար բառի մը կէսը յաջորդ տողին անցընել ուզուի, նաեւ քիչ կամ շատ դատարկ տեղ թողլով եւ գիր մը միայն ճիշդ տողավերջին պահելով: ¹ Տողագարձն առանց որեւէ կանոնի է. բառի մը վերջին միակ գիրն անգամ կրնայ երկրորդ տողին անցնիլ: Քառերու այսպէս իրարու կից գրուիլն է որ՝ մանաւանդ միջնոյն մէջ՝ այնչափ կը դժուարացընէ այն տառերով մատեաններու ընթերցումը: Բնական էր որ ասոր դարման տարուէր՝ բառերն անջատ գրելով եւ տողագարձը կանոնաւորելով, ինչպէս նաեւ տրոհութեան ոչ նուազ նշանները յաճախելով: Թէ ճիշդ երբ սկսուած է բառանջատ գրչութիւնը, դժուար է այժմ որոշել: Եւ մեր կարծեօք բառաբաժանման սկզբնաւորութիւնն իբրեւ առանձինն երեւոյթ պէտք չկայ փնտռել, այլ իբրեւ յարակից պարագայ զարգացման եւ տարածման դիւրագիծ գրչութեան Բոլորգրին եւ յետոյ Նոտրին: Նոյն

¹ Տես օրինակի համար «Ցուցակ», Տխտ. Ա. 1, 5, եւ այլուր. այսպէս անդ՝ էջ 263—265 կրկնադիր Ագաթանգեղոսի հատուածոց ճիշդ նմանութեամբ տպուածները: Տխտ. Գ այս կէտն որոշ չի ցուցընէր: Հմմտ. նաեւ այլեւայլ ճշգրտապատկերներ Ալիշանի յիշեալ գործոց մէջ:

իսկ մեր արդի ծանօթութիւնք կը ներեն գրեթէ ապահով համարելու որ բառանջատ գրչութիւնը կապուած է անձուկ կերպով Բոլորգրին հետ: Պարզ խորհրդածութիւն մ'այս աղերսը յերեւան կը հանէ: Յաճախ կրկնեցինք եւ օրինակներով ապացուցինք՝ որ մեզի հասած ամէն երկաթագիր ձեռագիրք (սկսելով Թ դարէն) կը հասնին մինչեւ ԺԳ դար, մէկ երկու անհատք աւելի ուշ ալ: Արդ՝ որչափ մեզի ծանօթ է՝ այս «ձեռն երկաթագիրք նաեւ ԺԳ դարէն եւ աւելի ուշ եղողները առանց բացառութեան վն ճանչնար Բաբուր-Մանուշ. օրինակի համար Թ. 280 մեր Մատենադարանի ՈԿԳ (= 1214) տարւոյ. նոյն թուին Հաւուց թառ գրուած Աւետարանն, զոր քիչ մը վերն ալ յիշեցինք, եւն եւն: Ընդ հակառակն «ձեռն Բաբուր-Մանուշ» նոյնպէս գրեթէ առանց բացառութեան՝ Բաբուր-Մանուշ գրչութեամբ են նոյն ԺԳ դարէն շատ յառաջ ալ: Արդէն ծանօթ հնագոյն բոլորգիրն (յամէ 999), զոր յաճախ յիշեցինք, բառերը զատ զատ կը գրէ, եւս առաւել ձեռագիրքն ԺԱ եւ ԺԲ դարերու՝ որոնք այնչափ յաճախութեամբ կը գտնուին, որ աւելորդ է օրինակներ յառաջ բերել: Ամէնէն լաւ կը տեսնուի մեր ըսածն՝ երբ դէմ առ դէմ համեմատենք երկաթագիր եւ բոլորգիր օրինակներն՝ որ իրարու ժամանակակից են: Շատերուն մէջէն ահա օրինակ մը, որուն ճշգրտութիւնն ամէն բանասէր կրնայ դիւրաւ քննել, երկու ձեռագրաց ճշգրտապատկերքն ալ դիմացէ դիմաց հրատա-

րակուած ըլլալով. («Միսուան», էջ 82 եւ 83).
 մին Անցման Բուրգերով ձեռագիր մը՝ գրուած Օշնի
 համար (իբր նախ քան 1175) եւ բառանջատ,
 միւսը Մէլնի-Նորոգեան Աւետարան Սկեւոյ ՈՒԱ
 (= 1193) թուին՝ երկաթագրերու մասին ճիշդ
 մեր տուած նկարագրաւն եւ առանց բառաբա-
 ժանման: Անշուշտնաեւ բոլորգրերու մէջ բառ-
 անջատութիւնը միշտ միեւնոյն չափով ու
 աստիճանաւ էէ, ոմանց քով աւելի քիչ զար-
 գացած (այսպէս 999ին բոլորգիրն եւն), ուրիշ-
 ներուն քով բոլորովին կատարելագործուած՝ ոչ-
 ինչ տարբերութեամբ մեր արդի տպագրու-
 թենէն: Զարմանալի պարագայ մըն ալ է՝ որ Բո-
 լորգրերու բառանջատութեան աստիճանքն որոշ
 շրջաններու հետ կապուած մտածելն անտեղի
 կ'երեւայ. այլ աւելի իւրաքանչիւր գրչին քմաց
 ծնունդն եղած կը թուի: Շատ գիւրին է մեր
 այս կարծեաց ի նպաստ օրինակներ յառաջ
 բերել. այնչափ շատ են անոնք: Ահա Լամբրո-
 նացոյ իսկագիր գրչութիւնն Պարապմանց գրոց
 ՈՒԳ. (= 1175) թուին մաքուր բոլորգիր եւ՝
 թէեւ էպպէս բառանջատ՝ կիսով ալ բառակից
 գրչութեամբ («Միսուան», 87.) ճիշդ նոյն
 նկարագրաւ՝ կիսով բառանջատ եւ կիսով ոչ՝
 իւր իսկագիր յիշատակարանն Եփրեմայ Մեկ-
 նութեան աւետարանաց ՈՒԳ. (= 1195)
 թուին. բայց լիակատար բառանջատ է իւր ու-
 րիշ մէկ իսկագիր յիշատակարանն (շղագրածեւ
 տառերով) իբր 1197ին («Միսուան», 92.)
 աւելի՛ եւս իւր աշակերտին Սամուէլի օրի-

նակած Սաղմոսամեկնիչն Լամբրոնացւոյ գեղեցիկ ու կանոնաւոր բոլորգրով եւ լիովին բառանջատ ՈւԹ. (= 1190) թուականէն: Կամ՝ ուրիշ օրինակ մ'ալ բերելու համար՝ ահա Իսիֆիոսի Մեկնութիւնն Յորայ գրուած ի Բարձրգղեկի ՁԽԸ (= 1299) թուին տկար աստիճանաւ բառանջատութեան, («Սիսուան», 149.) եւ ահա գեղեցկագիծ աւետարանն Յովհաննու Արքայեղբօր 1263ին լիովին բառանջատ. («Սիսուան», 291, 298:) — Այս երեւութին մասամբ այն մեկնութիւնը կրնայ տրուիլ, որ բառանջատութեան շատ մտադիր չեղող գրիչք աւելի հնաձեւ ալ բոլորգիր կը գրեն. մինչդեռ մաքուր բոլորգրով գրողներն աւելի ալ մտադիր են բառաբաժանման: Բայց ճիշդը խօսելով աւելի գրչաց քմահաճոյքն է հոս նոյն երեւութին պատճառն, որ երբեմն դարեր ետքն ալ նոյնպիսի գրչութիւններ յառաջ բերած է: Օրինակի համար՝ Հայոց մէջ տպագրութեան ալ սկսելէն ետքը՝ Մարգարէ քահանայն ի Ֆոնուղ կը գրէ պատկերազարդ բոլորգիր աւետարան մը 1578ին, բառերն այնպէս խիտ առ խիտ ու կից, որ բառանջատ գրչութեան խօսքն ալ չի կրնար ըլլալ. («Սիսուան», 193:) Այս կարգի զարտուղութեանց ալ կը հանդիպինք բաւական յաճախ:

Վերջապէս պէտք չէ մոռնալ որ՝ ինչպէս քերականք՝ նոյնպէս չափական գրութեանց յաճախելն ԺԱ դարէն ի վեր, մղում տուած ըլլալու են տրոհութեան եւ կիտադրութեան զար-

գացման եւ նշանաց բազմանալուն, ինչպէս որ նոյն ժամանակներէն Շարականաց եւ այլ եկեղեցական Տաղերու մեծ նոր զարկ առնելով՝ աւելի ճոխացած է խաղաղութիւնն: Այս նկատմամբ տակաւին շատ բան կայ հետազօտելի, մանաւանդ որ գեղեցիկ խաղաղութեալ Շարականներու, Մանրուսմանց եւ նմանեաց մեծ թուով ձեռագիրք կը գտնուին ամէն կողմ.¹ Բայց այս ամէնն մեր Ազնարկին ծրագրէն դուրս է: Իբրեւ միակ օրինակ յիշենք Քր. Տաթեւացւոյ մէկ իսկագիր չափական գրչութիւնը. («Միսական», 219:) Հոս արդէն չափական յօրինուածին համեմատ ամէն հատածք կանոնաւորապէս շեշտեալ են. պէտք եղած տեղերը սղմունք եւ առոգանութեան հարկաւորք ալ նշանակուած են, այսպէս «դրճւատ», «պ՛ււտիկոս» եւն: Բան մ'ալ կայ հոս կանոնաւորապէս նշանակուած, որ բոլորովին աւելորդ կ'երեւար. այսինքն ամէն բարդ բառերն իրարու ալ կապուած կը նշանակուին յատուկ նշանով մը կամ կիսաղեղով բառին ներքեւ, այսպէս՝ «վարժասիրին», «ամովսածին», «վիպաբանեալ» եւն: Արչափ ալ այս կարգի իրաց շատ մեծ կամայականութիւն կը տեսնուի բազմաթիւ գրչութեանց մէջ, ապ-

¹ Հմմտ. «Յուցակ», Տխտ. Բ, 13—14 եւ այլուր: — Խաղերու մասին՝ Petermann հայագիտին յօդուածն 6 տախտակով ի ZDMG, 1851. էջ 365—372. «Արհեստ երաժշտութեան» հայերէն-գղ. ի «Բազմավեպ» 1875. էջ 359—366, եւ այլուր: Շարակնոցներու մասին տես «Յուցակ», էջ 1137:

արգիւն չէր ըլլար հայկական ձեռագրաց
վերծանութեան նշաններուն աւելի մտադրու-
թիւն եւ նաեւ յատուկ ուսումնասիրութիւն մը:
Անշուշտ ասկէ լոյս մ'ալ կը ծագէր հայ լե-
զուին հնագոյն առողանութեան, շեշտման եւ
այլ հանգամանաց: Յիշենք հայագէտ մ'որ
նաեւ Անյաղթի պէս յունաձեւ գրութիւնքն
հրատարակելու ատեն¹ ամենայն խնամով պահած
է տպագրութեան մէջ տրոհութեան ամէն մա-
նրամասնութիւնքը՝ կէտէն մինչեւ շեշտ ու են-
թամնայ՝ լիակատար ճշգրութեամբ ըստ ձեռա-
գրին Փաւհայի ԺԲ — ԺԳ գարու:²

1 F. C. Conybeare, A collation with the
ancient Armenian Versions of the Greek text of Ari-
stotle's Categories etc. (Anecdota Oxoniensia. Classical
Series Vol. I, part VI.) Oxford 1892: Հայերէն բնագիրք,
էջ 107-183: — Ասոր Ներածութիւնը կամ «Քննութիւնքն
հոյ թրգմ.» «Քննութիւնք գրոց Գաւթի Անյաղթի» եւն:
Պիեննա 1893 (յաւելուածով) «Ազգ. Մատենադարան».
Հոր. Ժ, 8° էջք Ե+92:

2 Գեղեցիկ ըտլրգրով ձեռագրիս մէկ էջին յաջող
ճշգրտապատկերը տես հայագիտին գործոյն սկիզբը գրուած:
— Աւելորդ շէնք համարիլ Փաւհայի ձեռագրիս ուղղագրու-
թեան, կիտագրութեան եւ շեշտագրութեան մասին հայ-
ագիտին ըրած գիտողութիւնքն՝ իբրեւ լրացում մեր վերն
ըսածներուն՝ յառաջ բերել հոս, թէեւ քիչ մ'երկար
ըլլայ: Հայագէտը կը գրէ. («Քննութիւնք», եւն, էջ
49-51.) «Ընդօրինակողը նաեւ երկաթագիր գրել կրնար,
որով շատ անգամ կ'աւարտէ տողերը: Արդեամբք ալ տեղ
մը շեղած գրած է կէս էջ մանր երկաթագրով: Ձեռագրին
— ուղղագրութիւնն է այնպէս՝ ինչպէս կը գտնենք թ ու Ժ
եւ ենթագրութեամբ նաեւ հնագոյն դարուց ձեռագրաց
մէջ: Այսպէս փոխանակ կրասերագոյն է, էր, էին, էմ,
էնէ — նէին, օ, է— ուղղագրութեան՝ կը գտնենք գրուած,
թէեւ ոչ միշտ անփոփոխ՝ է, էր, էին, էնէ, — նէին, —

Ակնարկիս վերջինն մասն ալ չփակած՝
աւելորդ չէ դարձեալ Հայեցուածք մ'արձակել
Հայերէն արձանագրութեանց վրայ, տեսնելու

Եւրոպայի երբեմն երկրորդական փխ. երկրորդական, յաճախ յաւեր-
ելու ալ փխ. յաւեր եւ ալ: Նոյնպէս երբեք գրուած է
երբեմն փխ. երբեք, կամ յիշ փխ. յիշ: Համառո-
տութիւնը կան, եւ այն ալ է միայն սովորական -ի է
-ի է փխ. -ի է եւ -ի է: — Այս ձեռագրին Արտագրութեանը
գփուարին է ապագրութեամբ ըյս Հանել, մանաւանդ եր-
կու քովքով կեցած մանր կէտերու եւ երկու մեծ կէտե-
րու տարբերութիւնը: Այս ու չորեքկուսի կէտեր կը գործ-
ածուին, ինչպէս նաեւ ծանր ու թեթեւ ստորակէտեր:
Այս ստորակէտներ յաճախ կը տեսնենք գծին վրան եւ
նաեւ ծանր չորեքկուսի գլխով ստորակէտներ: Արկնակէտ
կը գտնենք թէ գրութեան ուղղութեան մէջ եւ թէ՛ ուր
աւելի դադար կայ՝ գծէն վեր: Առանձին կէտն երբեմն կը
է, երբեմն չորեքկուսի. եւ գծին կամ ներքեւն կամ դի-
մացն եւ կամ վրան կը կենայ: . . . Տեղ տեղ նաեւ երեք
կէտ կը տեսնենք: Արտագրութիւնն ի մասնաւորի առատ
ու ճոխ է եւ գրուածին իմաստը մէջտեղ Հանելու Համար
կիրարկութեան յարմարեցուած: Գրութիւնը շատ անգամ
գրեթէ ոչ-բառանջատ անընդհատ է. եւ կիրարկութեան
գործածուած ամբողջ գրութիւնը կ'երեւայ թէ ճշդու-
թեամբ ընդօրինակուած է Հին գրքէ մ'որ բառանջատ չէր,
որուն մէջ կ'որտրէ ինչ քործածուէն քորտրէ քորտրէ:
Այլազգ մեկնել չեմ կրնար գծին վրան յաճախ գործա-
ծուած անգրութիւնը կամ ստորակէտը, ուր ոչ կրճատուի
կայ եւ ոչ երկնայնաւոր: Շատ բառեր որ նորագոյն բնա-
գրաց մէջ իրրեւ մէկ ամբողջական բառ ի միասին կը
գրուին, ասոր մէջ երբեմն բաժնուած են ստորակէտով,
զոր օրինակ քրիստէ բառն գրուած է քրի, ինչ: Նախագրու-
թիւնը շատ անգամ իրենց նախորդ բառին կից գրուած են.
երբեմն կը գտնենք նաեւ ենթամաս մը գրուած բարդ
բառի մը ներքեւ: Օժանդակ է բայը շատ յաճախ կը կցուի
իրեն նախորդ ընդունելութեան հետ: — Ձեռագրիս ուղ-
ղագրութիւնը մ'օրինակ չէ. եւ իրեն ունեցած ամէն տար-
բերութիւնըն ալ պահած եմ այս ապագրութեան մէջ:
Այս այլակերպ գրութեանց ոմանք անտարակոյս ընդօրին-

Թէ հոն կհտադրու թիւնը կամ տրոհու թիւնն ինչ վիճակի մէջ է: Արձանագիրք՝ մանաւանդ հնագոյնք՝ իբրեւ Երկաթագիր (գլխագիր կամ միջին) նոյն յատկութիւնը կը ցուցնեն ձեռագրաց հետ, միայն թէ քիչ մ'աւելի անձուկ սահմանի մէջ: Քանդակագրութեանց առհասարակ նկարագիրն է ոչ շատ կհտադրու թիւն գործածել, ոչ բառանջատ կոփել արձանագիրն. եւ այս նաեւ այն ժամանակներէն, երբ գրչութեան նոյն դիւրութիւնքն դարերէ ի վեր տիրող էին: Հին նկարագիրը շատ աւելի երկար կրցած է պահել կոփելու արուեստը քան գրչութիւնը: Երկաթագրաց ի սպառ դագրելէն ետքն ալ արձանագրութեանց մէջ տիրող մնացած է Երկաթագիրն՝ իւր այլեւայլ ստաիճանաւորութեամբ, ամէնքն ալ հնագոյն նկարագրին հաւատարիմ՝ գոնէ յէականս: Միայն կէտի մը մէջ շատ աւելի ազատութիւն կը ցուցնեն, բառերը համառօտելու կամ «պա-

նակողին սխալմունքն են. բայց ոմանք ալ կրնան բանասիրական արժէք ունենալ: . . . Թարգմանութիւնս Փաւլոսի ձեռագրին համեմատ տպելու ժամանակ ամենեւին աշխատութեան շնայեցի՝ Շէշտերը ճշդիւ պահելու, որոնք շատ նկարագրական են: Քիչ հայերէն ձեռագիր կայ, որոնց մէջ այսչափ խնամով ու լրութեամբ շեշտուած ըլլան բառերը: Քիչ տեղ շեշտը գրուած էր հորիզոնական գրիւք փոխանակ ուղղահայեաց կենալու. եւ այս ալ ջանացի պահել: Հին հայերէնի շեշտման խնդիրը մի՞թէն է, եւ նոր հրատարակութեանց մէջ շեշտերը չեն գրուիր: Ար յուսամ՝ թէ իմ այս փոյթս՝ նաեւ շեշտագրութիւնը պահելու տպագրութեան մէջ՝ գործածական կ'ըլլայ բանասիրաց, որոնք հետաքրքիր են հին հայերէնի շեշտին ինչ կերպ ըլլան որոշելու:

տուով՝ քանդակելու եւ փակագրերու մէջ: Այս երեւոյթն արդէն Ե—Ջ դարէն կը տեսնուի: Երուսաղեմայ վերոյիշեալ արձանագրութեանց մին՝ որուն նմանագծութիւնն ալ ունինք, արդէն « յիշատակարան » բառին բ* տառերը միասին ձուլուած կը ցուցնէ: Ուրիշ որեւէ կիտագրութեան նշան չկայ ասոր՝ եւ կ'ենթադրուի՝ միւսներուն մէջ ալ, որ ըստ հրատարակչին ամենայն մասամբ նոյն են նմանագծուածին հետ: Միտ դնելու է Վաղանայ արձանագրին մէջ խաչանիշը «... զուրբ Եսայի եւ Չէբանի † հարսս » եւն, թերեւս ննջեցեալ մը նշանակելու համար՝ ինչպէս ցայսօր: Չատ է խաչանշի պաշտօնը՝ Ներսեսի կամսարականի Է դարու յիշատակարանին մէջ ի Թալին (« Այրարատ », 138), ուր արձանագրութեան սկիզբն՝ ու վերջը կը բռնեն երկու խաչանիշ: Այլուստ նոյն արձանագիրն ալ կը գործածէ փակագիր ու պատիւ, եւ՝ եթէ կրնանք վստահիլ նմանագծողին՝ անդամ մը նաեւ կէտ, այսպէս «... ամուսնոյ իմոյ, եւ Հ[րահ]ատայ » եւն: Յաջորդ Ը դարուն կամ Թալնայ 783ի արձանագրութիւնն (« Այրարատ », 139) ընդհանրապէս կիտագրութենէ զուրկ է, երկու տեղ միայն չհաշուելով: Նախ կայ սա խօսքն « եղբայրկմ՝ բէրաք » եւն, եւ երկրորդ՝ որ աւելի նորանշան է, կարծես տողագարձի նշան մը՝ երկու փոքր գծիկ (z), այս-

1 Սկզբան խաչն առանձինն չի կենար, այլ երեք՝ հեռոցեալ պզտիկցող՝ աստիճանաւ պատուանդաներու վրայ կանգնած է: Վերջինը պարզ խաչ է:

պէս « Ուխտայտուր վանա շ կան », ուր արդեամբք
 « վանա » տողին վերջն է, իսկ « կան » միւս տո-
 ղին սկիզբը: Բայց կրնանք արդեօք հոս վստա-
 հիլ նմանագծող ֆէստնէրի, որ արդէն այնպէս
 սխալաշատ օրինակութիւն մ'ըրած է արձանա-
 գրիս: Արկնակէտն ընդունելու դժուարութիւն
 չկայ յինքեան. բայց գոնէ այնպէս չէ՛ կրկնա-
 գծիկներու ճիշդ տողադարձի տեղ գործածուե-
 լուն: Տաթեւու եկեղեցւոյ Թ դարու շատ կարճ
 արձանագիրը (« Սիսական », 297) պատիւ կը
 գործածէ այն քանի մը բառերուն մէջ ալ.
 ուրիշ նշան չունի: Բայց արդէն Անւոյ կաթու-
 ղիկէի արձանագիրն ի Աատրանիդեայ 1001ին
 (Պրոսէ, ԽԲ, « Շիրակ », 71) քէր շատ յաճախ
 կը գործածէ, բոլորովին աւելորդ եւ անյարմար
 տեղեր ալ, նաեւ միեւնոյն բառին այլեւայլ
 տառերն իրարմէ զատելով: Արկնակէտ՝ եթէ
 վստահելի է՝ կը գտնենք անգամ մը « կաթու-
 ղիկէ » բառին « է » տառին վրան: Պատիւ կ'են-
 թագրուի արդէն: Երկրորդ տողին զիմացը լու-
 սանցքի վրայ † խաչանիշ մ'ալ կայ, չենք զիտեր
 ինչ նպատակաւ: Նոյն դարուն Երբերուաց ար-
 ձանագիրն 1028ին (« Շիրակ », 171) սկիզբը †,
 եւ թուականները զատելու համար կրկնակէտ՝
 ճիշդ ձեռագրաց պէս. (« : Ն : Հ : Է : » եւ « : Յ :
 Ժ : Ը : ») ասկէ զատ տեղ մը միայն կէտ կը
 տեսնուի: — Անւոյ միւս արձանագիրքն ալ նոյն
 կարգի են. այսպէս Սարգսի Ծիլենցի արձանա-
 գիրն (Պրոսէ, ԼԸ, « Շիրակ », 74) համառօտ-
 ման պարզ նշանը (—) կամ պատիւ կը գործ-

ածէ եւ ոչ ուրիշ բան, բրգան արձանագիրն Սարգսի որդւոյ Սամուէլի (Պրոսէ, ԽԱ, «Շիրակ», 42) թուականները զատելու համար վրան գիծ մը (—). նոյն գիծը դարձեալ իբրեւ «պատիւ» մեծ գիծ մը վերջը յատկապէս «ՉՍարգիս» շինող որոշելու համար. ասկէ զատ երկու տեղ կէտ մեծին Ջաքարիայի: Արեւելեան Բրգան արձանագիրն Ո՛ԾԵ (= 1208) թուին (Պրոսէ, Խ, «Շիրակ», 43) սկիզբը օղակազարդ մ'ունի, թուականները կը զատէ գծով, բայց նաեւ՝ համառօտութիւնը գործածելով՝ քիչ մը տարբեր ձեւով, այսինքն նոյն գծիկները տակէ տակ քանդակելով, այսպէս. «Ի Ո՛ԾԵ ԹԻ՝ ՇՆՈՐՀԻՒՆ» եւն: Ասկէ զատ քանի մը տեղ «*»-ի՞ք ալ կը տեսնուի եւ կէտ, վերջը՝ իբրեւ աւարտանիշ՝ դարձեալ գծիկ մը (—) հօրիզոնական: Ընդհակառակն Մարմէտի արձանագրութիւնն Ո՛ԾԵ (= 1206) թուին («Շիրակ», 64) որեւէ նշան ու կիտագրութիւն չունի, բայց միայն ծայրն ասորական աւարտանիշը (:.) երեք կէտով: Աւերջապէս Մարմաշինու փոքր արձանագիրն (Պրոսէ, ԽԳ) սկիզբը կը գործածէ չորեքկէտեան մը (:..) թերեւս խաչանշի տեղ, ասկէ զատ միայն պատիւ, եւ միայն տեղ մը (ԽԳ, 7 շատ անձա՛հ՝ «ը:Նկալաւ»¹) կրկնակէտ, թերեւս նմանագծողի

1 Անձա՛հ տեղ խաչաձեւ մը կը տեսնենք նաեւ առ Պրոսէի, ԽԵ, 14 այսպէս՝ «Ովսիանէն», Բայց մամուլը այս ԽԵ տախտակին արձանագրութիւնը թէ՛ բնագրին եւ թէ՛ տառաձեւերուն կողմանէ ծայրէ ծայր վերաքննութեա՛

մէկ սխալը: Նոյն տեղւոյն ընդարձակը (Պրոսէ, ԽԳ) կը գործածէ տեղ տեղ կէտ մը՝ ստորի նման. վերջակէտի տեղ անգամ մը (ԽԳ, 8) սա ձեւը \times կամ զուտ խաչաձեւ \dagger (տես ԽԳ, 12.) կրկնակէտ ալ տեղ մը (ԽԳ, 16) եւ վերջը:

Այս ամէնէն կը տեսնուի որ Արձանագիրք՝ փակագրերը չհաշուելով՝ յէականս չեն տարբերիր երկաթագիր գրչագրաց տրոհութեան կերպէն: Ինչպէս հոն՝ հոս ալ տողագարձի լիակատար ազատութիւն կը տիրէ: Եթէ տարբերութիւն մը կայ՝ այն է որ կիտագրութեան նշաններն աւելի քիչ կը գործածուին արձանագրութեանց քան երկաթագիր ձեռագրաց մէջ. երեւոյթ մը՝ որ միւս դրացի ազգաց մէջ ալ նոյն է:

9.

Ահա շարք մը հնագրական խնդիրներ, որոնց պարզաբանութեան եւ լուսաւորման մեթոդսանն նպաստել ջանացինք Ակնարկովս: Ասոնց վերջնական լուծում տալէն տակաւին շատ հետի ենք: Նոր գիւտերու հետամուտ ըլլալ, հնագոյն ձեռագիրներու եւ այլ յիշատակաբանաց Ե—Թ դարերէն ի լոյս գալուն աշխատիլ, նոյն ժամանակներու գոնէ Արձանագրութեանց աւելի վստահելի հաւաքում

կարօտ անյաջող ընդօրինակութիւն մը կ'երեւայ. սխալաշատ ալ է ամէն տողին մէջ: Ուստի եթէ քեսաների նմանագծութեանց ամէն մէկ մանրամասնութեան կամ այլազանութեան գիւրաւ պէտք չէ վստահել, հոս աւելի եւս:

ընել եւ լուսանկարել, վերջապէս բազմակողմանի ատաղձ մթերել պէտք է անհրաժեշտ: Այն ատեն ոչ միայն հնագրութիւնն որոշեզրակացութեանց կրնայ հասնիլ, այլ նաեւ լեզուական-պատմական քննադատութիւնն՝ գլխաւորաբար հնագոյն ուղղագրութեան տեսակէտով:

Մեր մինչեւ այստեղ մի առ մի յառաջ բերած եւ խուզարկած կէտերը՝ հնագրութեան այսպէս ըսենք, ընդհանուր տեսութեան կը վերաբերին: Մասնական ու մանր կէտերու քննութիւնն Ակնարկիս ծրագրէն դուրս էր, թէեւ տեղ տեղ նշանակեցինք քանի մ'այս կարգի իրեր: Այս մասնականաց քննութիւնը պէտք չէ աւելորդ աշխատութիւն համարիլ, թէեւ գծուարին ու տաղտկացուցիչ երեւայ: Հնագրի մ'առաջին աշխատութիւնն ըլլալու է՝ նոյն իսկ ընդհանուր սկզբամբ վճռելու աւելի կոռւան գտնելու համար՝ մի առ մի առնուլ իւրաքանչիւր հայկական տառ ըստ աստիճանի՝ երկաթագրէն մինչեւ շղագիր, եւ փնտռել իւրաքանչիւր ձեւերուն նաեւ ամենափոքր տարբերութիւնն ըստ կարելւոյն հնագոյն ձեռագիր եւն վկայէ մը կամ վկաներէ: Ասով ամէն մէկ տառի բոլոր ձեւակերպութիւնքն աչքին առջեւ պարզուած կ'ըլլայ, կամ այսպէս ըսենք, անոր բովանդակ պատմութիւնը յերեւան կ'ելլէ: Շատ անգամ այս փոքր ու աննշան երեւցած մանրամասնութիւնքն ընդհանուր եզրակացութեան մը հասնելու կը նպաստեն, աւելի քան շատ մ'ուրիշ կարեւոր երեւցած ապացոյցները:

Հնագրութեան ասպարէզն ասով ալ տակաւին սպառած համարելու չէ: Գրչութեան արուեստը կարծուածին չափ պարզ չէր: Մեր երկաթագիրներու եւ նաեւ միւս գրչագիրներու մեծապէս զարգացած արուեստը դիւրաւ եւ առանց օժանդակիչ արուեստներու ծաղկելուն չէր կրնար այն կատարելութեան հասնիլ: Ի մասնաւորի Գրչութեան Կրթութեան քննութիւնն, ասոնց կողման կերպերն եւն, աւելորդ չէ: Պապիրոս, Մագաղաթ ու Թուղթ՝ իրենց պէսպէս տեսակներով՝ յատուկ եւ երկար ուսումնասիրութեան մը նիւթ կրնան ըլլալ, եւ շատ կարեւոր արդիւնք յառաջ բերել: Յիշեցինք օրինակի համար առթիւ մը թէ հայերէն թղթեայ ձեռագիրներ կան ծանօթ արդէն թ դարէն, հնութիւն մ'որ դիւրաւ չի գտնուիր: Ասոնց կից է Թանուրթն-Կրթութեան արուեստն, որ նաեւ իր պատմութիւնն ունի: Յայժմ շայոց քով այս արուեստներու պատմութիւնը մթին է, վասն զի եւ ոչ ձեռնարկուած է անոնց մանրամասն ուսումնասիրութեան: Գրչութեան Գործիներն (եղէգն եւն) ալ մոռցուելու չեն, այնու մանաւանդ որ՝ ինչպէս վերը տեսանք, սխալ կարծիքներու առիթ տուած են: Աւելջապէս Ասորի-Կրթութեան ալ յարակից արուեստ է գրոց գրչութեան, որ նոյնպէս բաւական մեծ զարգացման հասած է մեր քով: Ա՛րչափ մութ ու անորոշ կէտեր կան տակաւին այս ամէն ճիւղերու մէջ. որչափ խնդիրներ քննելի ու վճռելի: (Չորս հին կազմերու ճշգրտապատկերները տես «Յուցակ», Տխտ. Ի:)

Եթէ հորիզոնն ընդարձակենք՝ կը տեսնենք նոյնպէս շատ ծաղկած արուեստ մը Հայոց քով, Մանրանկարչութիւնն եւ Ծաղկաբարձութիւնն, որով այնպէս շքեղ պճնած մատեաններ՝ եւ այնչափ մեծ քանակութեամբ՝ հասած են մեզի: Երբ եւ ինչպէս եղած է այս ամենուն բուն նախնական վիճակն առ մեզ, ասոնց հետզհետէ զարգացումն, օտարաց ազդեցութեան չափն եւ զուտ հայկական առանձնայատկութիւնքն եւ բազմաթիւ ուրիշ տեսակէտներ, որոնք՝ թէեւ նախընթացներէն աւելի ուսումնասիրուած են, (— յիշենք միայն Յ. Ստշիգովսկի, «Էջմիածնի Աւետարանը», թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկճեան, Վիեննա 1892, ի մասնաւորի էջ 75—96. Տախտակ մը Չարգագրեր տես «Յուցակ», Տխտ. Գ, երկու տախտակ գունատիպ նկարք եւ ծաղկմունք՝ անդ, է—Զ.) ոչ նուազ ուսումնասիրելի կը մնան տակաւին, մանաւանդ անթիւ մասնական խնդիրներն իւրաքանչիւր ճիւղին: Մեր Չեռագրաց հանգանակածը տես «Յուցակ», էջ է—ԻԳ գրիչներու, ծաղկողներու, կազմողներու եւ գրչութեան տեղեաց ցուցակներով: Հնագրութեան եւ անոր հետ կապ ունեցող բազմադիմի ճիւղերուն եթէ ոչ ամէն խնդիրներուն վերջնական լուծում, գոնէ շատ կէտերու աւելի գոհացուցիչ արդիւնքներ կ'ակնկալենք հայերէն ձեռագրաց մեծ հաւաքումներու մանրակրկիտ խուզարկութենէն: Գլխաւորաբար երեք մեծ հաւաքումներէն յէջմիածին, յերուսաղէմ եւ ի վենետիկ կը սպասուի թէ՛ ձե-

նագրաց գոհացուցիչ ցուցակներ եւ թէ՛ հայկական հնագրութեան աւելի մտադրութիւն՝ ի լոյս հանելով անոր վերաբերութիւն ունեցող յիշատակարանները: Առաջինն եւ վերջինն յատուկ ամսաթերթ ալ ունենալով, եթէ պիտի ստիպուինք երկար սպասել լիակատար ցուցակներու, գոնէ դիւրաւ կրնան պէտք եղած տեղեկութիւններ իրենց հաւաքման մէջ՝ գոնէ մինչեւ ժԲ դար գտնուած հնագոյն ձեռագրաց եւ այլ յիշատակարանաց վրայ՝ հաղորդել բանասիրաց: Վենետիկոյ Հարց երախտապարտ ենք արդէն այն բազմաթիւ ընտիր ճշգրտապատկերներուն համար, որ Հ. Ղ. Ալեշանի յիշեալ գործքերը կը զարդարեն, եւ որոնք ինքնին այնչափ օգտաւէտ ծառայութիւն կը մատուցանեն հին ձեռագրաց քննութեան: Եթէ ապագային աւելի ուշադրութիւն դարձուի հայկական հնագրութեան, մեր այս Ակնարկին վախճանին հասած պիտի համարինք զմեզ:

Ակնարկիս վերջը հասած՝ կը յուսանք թէ կը ներուի իբրեւ Յաւելիք յիշել քանի մը բան որ յընթացս հրատարակութեան ծանօթացան մեզի, մասամբ բարեկամաց դիտողութիւններ եւ մասամբ նոր լոյս տեսած յօդուածներ:

Յաճախ յիշեցինք Մոսկուայի ՅԼԶ (= 887) թուականաւ աւետարանն՝ իբրեւ ծանօթ հնագոյն հայերէն ձեռագիրն՝ որ որոշ թուական կը կրէ: Մեզի անծանօթ չէր ձեռագրի մը գոյութիւնն Անտոնեան Հարց մատենադարանն ի Կ. Պոլիս, որ «թարգմանչագիր» տիտղոսն ալ կը

կրէ. բայց չունելով որեւէ ապահով տեղեկութիւն՝ չէինք կրնար հնագոյն ձեռագրաց կարգին մէջ յիշել: Այս պահանս այժմ լրացած է մասամբ՝ «Մկնակ Բանասէր» ստորագրութեամբ յօդուածով, որ լոյս տեսաւ «Բազմավէպ» թերթին մէջ սա խորագրով՝ «Օրթագիւղի Անտոնեան Միաբանութեան հինաւուրց մագաղաթեայ աւետարանը:»¹ Չեռագիրն ընծայ է Ամիրխան Յովհաննէս ամիրայի՝ 1844 տարիէն, եւ նախ կը պահուէր ի վանս Ս. Լուսաւորչի (Հոռմ), իսկ 1870էն ի վեր՝ Կ. Պոլիս յիշեալ Հարց մատենադարանը: Աւետարանին երկայնութիւնն է 32 սմ., լայնութիւնը՝ 24, իսկ բարձրութիւնը՝ 8, կը պարունակէ 235 թուղթ (բաց աստի 7 թուղթ ալ կայ ինկած): «Աւետարանիս գիրն է Տէ՛ իրէ՛մէ՛ն: Սկիզբը կայ Տիրամօր պատկեր մը, գիմնցն խաչ մը. Իւրաքանչիւր Աւետարանի սկիզբն կան՝ գրող աւետարանիչն ներկայացնող պատկերներն: Այս բոլոր նկարներն խակ գրչի գործեր են. գլխագրերն եւ ծաղկագրերն ալ յաջող ձեռաց արգիւնք չեն:» Յօդուածագիրը տեղեկութիւն կուտայ նաեւ ձեռագրին ուղղագրութեան քանի մը կէտերու մասին. Եթէ, մարգարէի, պագանէին եւն ընթերցումներ (ուստի Ե, ուր այժմ Է կը գրուի) բնական է հնագոյն գրչագրի մը համար. բայց հոս հակառակն ալ կը գտնուի, «Ե

¹ Տես «Բազմավէպ», 1897, Հոկտեմբեր՝ էջ 497—499: Յօդուածը սա ստորագրութիւնը կը կրէ՝ «Կ. Պոլիս, 12/24 Օգոստ. 97:»

գրի տեղ «*Կոչ է գրուած*» ըլլալով («*Էրուսաղեմ*») որ ձեռագրին գրչին սխալմունքներն ըլլալու են կարծենք: «*Այլ, Էմմանուէլ*» եւն գրչութիւնքը հնագոյն ուղղագրութեան համեմատ են, բայց անշուշտ ոչ «*Բեդղէէմ*» ուղղագրութիւնը: Հնոց անսովոր չէ նաեւ «*Թըմպրեալ*» եւ նմաններ, եւս առաւել ուղիղ է «*եւթն, արդեւք*», եւն, բայց «*էարեղէն*» (փխ. «*արեղէն*») գրչի սխալ է հարկաւ: Յայտնապէս Աւետարանս բաւական սխալագիր գրչութիւն մըն է. վերոյիշեալ սխալմունք կը հաստատեն այս կէտը:

Բայց մեզի համար ամէնէն կարեւորն է ձեռագրիս յիշատակարանն, որ Աւետարանին սկիզբը կը գտնուի այսպէս՝ «*Գրեցաւ սուրբ աւետարանն Նժե Թուականութեան Տէառն Բերոյ հրամանով եւ ծախիւք Թորոս քահանայի, միաբանութեամբ ամենայն ընտանեացն ի զարդ եւ ի պայծառութեամբ սուրբ եկեղեցւոյ եւ ի բերկրումն շնոր ժողովրդոց: Արդ որք ընթեանոք եւ որք լսէք զԹորոս քահանան եւ զամենայն զիւր եղբայրսն եւ զճնաւղս նորա յիշեցիք ի Քրիստոս Յիսուս ի տէրս նորա:» Նոյն յիշատակարանին «*չըջանակին*» մէջ ալ կը գրուի. «*Ես Սարգիս անարժան քահանայ, գրեցի զսուրբ աւետարանն Նժե Թուականին Բառնորեւոյ է վերոյ Բեր Տէառն Բերոյ Յիսուսի Քրիստոսի նմա վայելէ փառք յաւիտեանս. ամէն:»**

Որոշ Թուական չի պակսիր հոս. բայց ինչ Թուական է այն «*Նժե*», որ Աւետարանիս

«Թարգմանչագիր», ըլլալու աւանդութեան հիմն
 եղած է: Եթէ բառացի առնունք, — եւ եթէ
 վստահինք յիշատակարանին «Թուականութեան
 Տեառն մերոյ», եւ «Թուականին Թագաւորելոյ
 ի վերայ մեր Տեառն մերոյ», խօսքերուն —, այն
 ատեն համարելու ենք Քրիստոսի Թուականը՝
 «ՆԺԵ» = 415, զոր կարծենք եւ ոչ մէկ բանասէր
 կրնայ ընդունիլ՝ յիշատակարանի գրչին սխա-
 լաշատ եւ անքերական լիզուէն ալ նկատելով:
 Այս մասին համամիտ է նաեւ յօդուածագիրն,
 որուն խօսքով «յիշատակարանի ոճն եւ գրքի
 Թարմութիւնը կը բողոքեն», այսպիսի հնու-
 Թեան մը գէմ: Եթէ չէ Քրիստոսի Թուական՝
 բնական կ'ըլլար մտածել թէ հայկական տոմարի
 Թուականն ըլլայ այն, ուստի «ՆԺԵ» = 966,
 որով Աւետարանը հայ ձեռագրաց հնագոյն-
 ներէն մին կ'ըլլայ, կանուխ ժամանակաւ քան
 Էջմիածնի 989ի աւետարանը եւ նաեւ հնա-
 գոյն քան Սանասարեան Թ. 1 ձեռագիրը՝ ՆԼԵ
 (= 986) Թուականին. միւս կողմանէ իբր
 81 տարի կրտսեր քան Մոսկուայի յիշեալ
 887 թուին ձեռագիրը եւ 60 տարի կրտսեր
 քան ՄԼՔէի Թագուհւոյ կոչուածն ի Ղենետիկ
 906 Թուականաւ: Սակայն Բանասէրն «բռնա-
 զբօսիկ կը համարի այս բացատրութիւնն:», Իւր
 կարծիքն հետեւեալն է. «Կարծեմ աւելի հաւ-
 անական է որ ի ձեռն Գրիգորի Ղուսաւորչի
 Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելու Թուականն
 ակնարկել ուզէ յիշատակագիրս... եւ արդա-
 րեւ իրաւամբ այն օրէն Յիսուսի Քրիստոսի կրօնն

սկսաւ թագաւորել մեր վրայ: Հայք՝ որ յաւուրս
 Արշակունի Արտաշէսի (121) թողլով Հայկայ
 շրջանի մեծ թուականն՝ Պարսից տօմարն սկսած
 էին ի գործ ածել, ի ձեռն Գրիգորի Լուսաւորչի
 քրիստոնէութիւն ընդունելուն՝ բարձի թողի
 ըրին զայն, եւ սկսան մի նոր թուական սկսիլ՝
 Գրիգորի Լուսաւորչի խոր վիրապէ ելից օրէն
 (301), որ շարունակուեցաւ գործածուիլ ի մեզ
 ոչ միայն Յուլեան տօմարի ի Հայս մուտքէն
 (ե գար) վերջ, այլեւ Մովսէս Եղիվարդեցւոյն
 551ին հիմնած ազգային անուանեալ տօմարէն
 ալ ետքը: Արդ այս եղանակաւ հաշուելով՝ մեր
 ձեռագրին ՆԺԵ թուականն կը համապատաս-
 խանէ Քրիստոսի ծննդեանն 715 թուականին.
 (415 + 300 = 715): Այս թուականն հա-
 մապատասխան է յիշատակարանի ոճոյն, ոգւոյն,
 գրելու ձեւին եւ քերականական ուղղագրու-
 թեան:»

Այս հաշուով ի հարկէ հնագոյն հայ
 ձեռագիրը կ'ըլլայ աւետարանս, իբր 172 տարի
 կանուխ քան Մոսկուայի աւետարանը: Բայց
 եթէ «բնագրօսիկ» կը համարուի ՆԺԵ թուա-
 կանն իբրեւ Հայոց թուականի իմաստով գործ-
 ածուած նկատելը, նուազ բնագրօսիկ չէ նոր
 մեկնութիւնը, այն ալ ենթադրական հիման
 վրայ՝ թէ Հայք հաստատուն թուականութիւն
 մ'ունեցած ըլլան «թագաւորելոյ Տեառն մերոյ»
 սկսելով Գրիգորի Լուսաւորչի վիրապէն ելելէն,
 որ թուականութիւնն ըստ այսմ կը սկսէր
 300—301 տարիէն: Սակայն մեր բովանդակ

գրականութեան մէջ հետք անգամ չկայ այսպիսի հաստատուն թուականութեան մը հաստատման, եւս առաւել անոր գործածութեան, ոչ միայն Ե եւ Զ դարերուն¹, այլ նաեւ Հայոց թուականին հաստատուելէն ետքն ալ, ինչպէս կը հաստատէ Բանասէրը: Ագաթանգեղոսէն ու Բուզանդէն սկսեալ մինչեւ՝ կրնանք ըսել՝ Սեբէոս պէտք չէին ունենար իրենց թուականներն այնպէս անհաստատ կերպով որոշել այս կամ այն արքային կամ հայրապետին իշխելու տարիներովն, եթէ գոյութիւն ունէր յիշեալ թուականութիւնն, ինչպէս որ Եղիվարդեցւոյ օրով հաստատուած թուականն առհասարակ գործածական եղաւ քիչ ժամանակէն: Գիտենք ալ որ Հայոց գործածածն էր (Անագոլիոսի կանոնին աւարտելէն ետքն) Անդրէասայ Բիւզանդացւոյ

¹ Հայոց թուականին եւ յարակից ինդոց համար յիշելու արժանի է Գիւլարիէ հայագիտին հմտակց գործքը՝ E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie arménienne technique et historique եւն, Մասն Ա—Բ. Պարիս 1859. 4° էջք ԻԳ+427: — Երբեք թուականութիւն չի կրնար համարուիլ այն որ տեղ տեղ ժամանակագրական համեմատութիւնք կը գտնուին (յետնոց քով) նշանակելու տարեաց քանակութիւնն աշխարհքիս ստեղծմանէն մինչեւ ջրհեղեղ, անկէ՝ Աբրահամ եւն, մինչեւ ցՔրիստոս, «եւ ի ծննդենէն Քրիստոսի մինչեւ ցսուրբն Գրիգոր ամք ՅԾԲ: եւ անտի ի հայ թուականն, ամք ՄԽԱ», ըստ Սամուէլի Անեցւոյ. (տես Dulaurier, էջ 39) եւ նմաններ, զոր օրինակ Սարկաւազի հատածին մէջ նոյնօրինակ համեմատութիւնն «ի սրբոյն Գրիգորէ ի հայ թուականն ՄԾԲ», եւն (տես «Յուցակ», 172), որուն սկզբնականն՝ Անանիայի Շիրակացւոյ տրուած՝ ունի ասոր տեղ «ի Սբէոյն Սահալայ ի հայ թուականն՝ ՃԼԳ.» (տես «Յուցակ», 177), եւ ուրիշներ: Այս կարգի է նաեւ յաջորդ (2 եւ 10) յիշատակարանինը:

երկհարիւրեկի կանոնը՝ որ կը սկսէր 353ին, որուն աւարտելուն՝ ինչպէս կը վկայեն բոլոր հայ յիշատակագիրքք, մեծ շփոթութիւն տիրեց զատկի եւ տօներու կարգաւորութեան մէջ, եւ այս պատճառաւ հարկ եղաւ նոր թուական դրուելուն՝ որ « Հայոց » կը կոչուի, ընդունելով Էսասայ հինգ հարիւրամեկի (չըջան 532 տարեաց) կանոնը, որուն լրանալուն էր որ Յովհ. Սարկաւազ հաստատեց իւր « փոքր » կամ « նոր » թուականն՝ 1084ին, եւ անոր լրանալուն՝ 1616ին՝ Աղարիա իւր շրջանը, թէեւ վերջինս չունեցաւ այն ազդեցութիւնը՝ « Հայոց » թուականին շարունակուելովը, եւ միւս կողմանէ տակաւ սովորական ըլլալով քրիստոսի թուականին արեւմտեան գործածութիւնը նաեւ Հայոց քով : Թողլով ուրիշ մանրամասնութիւնքն՝ անհաւանական է որ 715ին գրող մը՝ երբ դարերէ ի վեր Հայոց քով առհասարակ գործածականն էր իրենց թուականը, յանկարծ յիշէր թուականութիւն մը Գրիգորի վերապէն ելիցն, եւ զայն Դոյն գործածէր, այն ալ « Դոյնի Տէր » բացատրութեամբ : Ըստ մեզ բնական մեկնութիւնն է « ՆԹԵ » համարիլ Հայոց թուականն (= 966), առանց շատ մեծ ծանրակշռութիւն դնելու « թուականին Տէր » Դոյն » կամ « Դոյնի Տէր » է Դոյն Դոյն Տէր » բառերուն, որոնք՝ եթէ խստիւ առնուին՝ միայն քրիստոսի թուականը նշանակելու գործածուիլ կրնային, բայց ոչ Գրիգոր Ղուսաւորչէն սկսող թուականութիւն մը, որ եղած ալ չէ : Իսկ եթէ յիշա-

տակագիրը Քրիստոսի թուական կամ 415 տարին նշանակել կ'ուզէր ստուգիւ, ամէն պատճառ ունինք կասկածելու յիշատակարանին վաւերականութեան վրայ: Կարծենք այժմ իսկ աւելորդ չէ այն յիշատակարանի թուղթն (որ Աւետարանին սկիզբն է՝ ըստ վերոյիշեալ տեղեկութեան) լաւ քննել, եւ նախ որոշակի հաստատել թէ միեւնոյն գրչէն է ստուգիւ, որմէ գրուած է Աւետարանը: Յամենայն դէպս՝ թողլով այս ամէն խնդիրներն ալ՝ մեզի բաղձալի էր լուսանկարով օրինակ մ'ունենալ յիշատակարանիս եւ գոնէ մէկ էջին՝ բուն գրքէն. առանց ասոր հնագրութեամբ զբաղողը միայն այսչափ գիտէ որ աւետարանս «մեծ երկաթագիր» է: Առանց նորագոյն եւ համոզիչ փաստերու՝ մենք Մոսկուայի 887ի աւետարանը հնագոյն կը համարինք քան այս «ՆԺՆ» թուականաւն, եթէ նաեւ բոլորովին ապահով է թուականիս ընթերցումն: Այժմ անցնիք ուրիշ կէտի մը:

Վերն երկար խօսեցանք եւ տառաձեւերն ալ նմանութեամբ յառաջ բերինք բոլորգրի ծանօթ ամենահին Կոզովտի ձեռագրին 999 տարիէն, եւ անոր մէկ յիշատակարանը՝ Սարգսի Սանահնեցւոյ գրածն՝ աւելի շղագրածեւ: Յիշեցինք նոյնպէս որ շղագիրը շատ դիւրութեամբ ուղղակի բոլորգրէն ալ յառաջ կու գայ քան նոտրէն՝ ինչպէս առհասարակ կ'ընդունուէր: Այս մասին ընտիր նուէր մ'ընդունեցանք բարեկամէ մը՝ Գեր. Սահակ եպ. Խապայեան, յաջող եւ ճշգրիտ նմանագծութիւն մագաղաթեայ հա-

(1) Երբ հիւնայն կայեւ սղարեւ
 / Քաղաքն ու ի կառնարեցի զամբ
 Եւ զգան կախաւսաւսսսս. Ի հայրս
 սկսաւ. Ի թաւնայ կոյստեան Եւ յաշ
 ուհ Եւ սրբասնեալն. որ լիակ ժամ
 կորոզ Եւ հարոյն յգրեալ. Ի թաւս
 Եւ թաւն կայոց. Եւ ի հարոյն
 կորեալս. Եւ ի կայոց Եւ ի
 Եւ ի թաւս Եւ ի հարոյն. Եւ ի
 Եւ ի թաւս Եւ ի հարոյն. Եւ ի

տակոտորի մ'որ իբրեւ պահպանակ գտնուած է Երուսաղէմ՝ ձեռագրաց միոյն յարակից: Մեր Գեր. բարեկամն խաւրած էր նոյնն իբրեւ վկայ այնպիսի բողոքգրի մ'որ արդէն շղագրի շատ մը ձեւերու նմանութիւն ալ կը ցուցնէ: Տառերու տեսակիտով ստուգիւ նշանաւոր է հատակոտորս՝ յիշատակարան Աւետարանի մը, զոր փոխանակ երկար ստորագրելու՝ կը ներկայացընենք հոս ընթերցողաց նմանահանութեամբ՝ միայն քիչ մը պզտիկցուած բնականէն, (տես Ձեւ 10:) Յիշատակարանս է. «Շնորհիւն Աստուծոյ սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ եւ զցանկալի «-ե-ր-ան» ի հայրապետութեանն Պետրոսի ամենաշնորհ եւ սրբամեալ տեառն որ վաթսներորդ էր ի սրբոյն Գրիգորայ. ի թուականութեան Հայոց .Ն2Գ. (= 1034) եւ ի սրբոյն Գրիգորէ ամբ .2ԱԳ. (734+300 = 1034.) եւ ի խաչելութենէն Քրիստոսի .ՌԳ. (1003+31 = 1034, ըստ հաշուի հնոց —) ամ, եւ յԱգամայ .33ԾԳ:» Ահակատար բողոքգիր աւետարան մըն էր մատեանն ԹԱ դարէն, միանգամայն հնագոյններէն նոյն գրով, միայն տարւոյ մը տարբերութեամբ Էջմիածնի Թ. 229 ձեռագրէն, զոր վերը յիշեցինք, իբրեւ երկրորդ հնագոյն բողոքգիր ձեռագիր, որ է «Աւետարան Ինչ Բարեբեկ գրեալ ի մագաղաթի ի վայելս Սարգսի ի Քրիստափոր կրօնաւորէ ի թուին Հայոց Ն2Բ.» (= 1033) ըստ կարինեանցի ցուցակին: Ամէն պարագայից այս մեծ համաձայնութիւնը մեզի

մտածել կու տայ թէ Երուսաղեմի հատակոտորս Էջմիածնի Թ. 229 ձեռագրէն ըլլալու է. թուականին մէկ տարւոյ տարբերութիւնը դիւրին է մեկնել. Քրիստափոր կրնայ 1033ին սկսած ըլլալ գրել եւ 1034ին աւարտած, եւ այս վերջին յիշատակարանն ըլլայ Հատակոտորը: Նշանաւոր է հատածս յամենայն դէպս, ցուցնելու որ ԺԱ դարուն սկիզբն արդէն՝ ոչ միայն Կոզովտի ձեռագրին պէս անվարժ՝ այլ լիովին զարգացած բոլորգիր գրչութիւն ալ անսովոր չէր, եւ այն՝ տառերու արդէն շղագրի միտող ձեւերովն ալ. միւս կողմանէ գրիչը կրնար նաեւ գեղեցիկ երկաթագիր գրել, ինչպէս թուականք կը ցուցնեն:

Բոլորգիր-շղագրի գեղեցիկ օրինակ մը յառաջ բերած ենք վերը՝ Կոստանդնի դաշնագիրը 1271 թուին: Հոս կը յաւելունք քանի մը նման դիւանական կտորներ ալ, զորոնք նոյն տեղը մոռցած էինք յիշել: Այս դիւանականք շքեղ նմանատպութեամբ ալ լոյս տեսած են Գիւլօրիէ հայագիտին մեծագործ երկասիրութեան մէջ, որ սա խորագիրը կը կրէ «Հաւաքումն Պատմագրաց Խաչակրաց. Հտր. Ա. Հայկական Յիշատակարանք¹»: Գործոյս վերջն երեք շքեղ տախտակ կայ՝ նմանատիպք դիւանականաց Ռուբենեան հարստութեան: Առաջինը՝ Լեւոնի Բ. «Ճրնուվիզաց» շնորհած արտօնագիրն «ի թվականիս Հայոց 2ՃԼԷ

¹ Dulaurier, Recueil des Historiens des Croisades etc. I. Documents arméniens, Paris 1869, 1° pp. CXXIV+855.

(= 1288) եւ ի փոքր թուականիս յերկուքն յամսեանս դեկտեմբերի ի ԻԳ... գրեցաւ արգահատութեամբ շեթում ջանցլերին, եւն, հսկայ մեծութեամբ է (0.55 × 0.33 սմ.) քուրճէր գրչութեամբ, վերջը ստորագրութեամբ Աւետի: Հայագէտը բնական մեծութեամբ հրատարակած է նոյնը¹: Յիշատակարանիս սկզբնագիրը կը գտնուի ի Տուրին: Բոլորգիրը հոս աւելի մաքուր է քան վերոյիշեալ Աոստանդնի դաշնագիրը. բայց հոս ալ կան շատ մը շղագրաձեւք: — Երկրորդ տախտակը նոյնպէս շքեղ նմանատպութեամբ կը ներկայացընէ Օշնի պարգեւագիրն՝ «Մունբուզլերցի» վաճառականաց տրուած «ի մեծ թվին 2ԻԳ.» (= 1314:) Հրամանագրին մէկ կողմը Աւշնի հրամանն է՝ ուղղուած պարոն Աւշնի Եհաննէնց պոռքսիմոսի ուղղուած, միւս կողմը նոյն Աւշին Եհաննէնց կը պատուիրէ Սիր Թորոս Միխայելենցի՝ Այասու բայժտան գլխաւորին՝ «զթագվորին ձեռնգրած բարձր հրամանքն» ճշդութեամբ գործադրել: Համառօտ են երկու կողման գրութիւնքն ալ². բայց հնագրութեան

¹ Անդ՝ Charte Nr. 1. բնագիրն թարգմանութեամբ եւ ծանօթութեամբ՝ անդ, էջ 745—754: Նոյն արտօնագիրը հրատարակած են նաեւ Saint-Martin, ի գիրս Notices et extraits des manuscrits, t. XI, p. 97ff. Papaziants, Originale armeno del privilegio accordato ai Genovesi da Leone III, Վենետ. տպ. Ս. Ղազար, 4°. V. Langlois, Trésor de chartes d'Arménie, էջ 154—155: «Սիսուան» էջ 387—388 միայն բնագիրը յառաջ կը բերէ:

² Հայագէտն, երկու կողմն ալ մէկ երեսի վրայ նմանահաներ է՝ Charte Nr. 2. բնագիր եւ թրգմ.՝ անդ.

տեսակիտով շատ հետաքրքրական: Ա՛լ հոս
բոլորգրի խօսք անգամ չի կրնար ըլլալ: Շու-
էն է ծայրէ ծայր, եւ այնպիսի շղագիր որ
գժուար է անսխալ առեղծու իսկ. բայց եւ
այնպէս պայծառ կը ցուցնէ՝ որ շղագիրս բո-
լորգրէ ծագած է՝ արագ ու գիւրաձեւ գրելու
ճիգ ընելէն զարգացած: Կը ցաւինք որ չկրցանք
ժամանակին՝ գոնէ մաս մ'այս նշանաւոր յիշա-
տակարանէն ներկայացընել մեր ընթերցողաց՝
նմանահանութեամբ: — Գրի կողմանէ նոյն
կարգի է նաեւ երրորդ տախտակը, եւ միեւնոյն
նիւթոյ մասին, այսինքն հրամանագիրը Լեւոնի Գ.
նոյն «Մունբուզերցի» վաճառականաց վերոյի-
շեալ արտօնագիրը կրկին հաստատելու, եւ նոյն
ոճով գրուած, մէկ կողմը թագաւորին հրա-
մանագիրը՝ գրուած «Ժ.Ջ. ի մարտն թվ. Գ, ի
մեծ թվ. 22.» (= 1321.) եւ ուղղուած
պարոն Պետրոս պառքսիմոսի. միւս կողմը նախ
կայ ծանուցագիրս թէ «Մենք շեթում ջամպ-
լայն ու շեթում սինիջալս հասկցուցաք զայսոր
բանն թագվորին» երկու շեթմոց ստորագրու-
թեամբ. յետոյ նոյն «Պետրոս (խափ)ուենց»
կը ծանուցանէ հրամանն Այասու բայժտան նոր
գլխաւորին՝ որ «պարոն կոստանց» կ'անուանուի:
Գրի կողմանէ ինչպէս ըսինք այս ալ (Charte
Nr. 3), նոյն է նախընթացին հետ՝ շուէն լիովին:

754—756. տես «Միսուան» 368, եւն: թէ այս եւ թէ յա-
ջորդը ըյս տեսած են՝ թարգմանութեամբ հանդերձ՝ նաև
հայագիտիս վերը յիշուած գործքին մէջ՝ Recherches sur
la Chronologie arménienne եւն, էջ 187—191:

Հոս աչքի կը զարնեն մանաւանդ ստորագրութիւնքն: Թէ այս եւ թէ նախընթացը միեւնոյն տեղը կը պահուին՝ Գաղղիոյ Մոնպէէ քաղաքի դիւանաց մէջ. նոյն տեղւոյ վաճառականաց ալ տրուած էին ժամանակին՝: — Բաւական համարելով այսչափն՝ անցնինք երրորդ կէտի մը:

Արկնագրաց վրայ երկար խօսեցանք վերը եւ յիշեցինք այժմ՝ ծանօթ օրինակները, յաւելլով թէ պէտք է որ շատ ուրիշներ ալ գտնուին ամէն կողմ՝ ցրուած՝ հայ ձեռագրաց մէջ: Այս բնական հետեւութիւնն այժմէն իսկ կը հաստատուի այլեւայլ նոր գիւտերով: Տարւոյս սկիզբը (2 Յունուար 1898) կը ծանուցանէր մեզ բարեկամ մը՝ Պր. Աբր. Չամինեան՝ կրկնագրի մը գոյութիւնն ի Նոր-Նախիջեւան: Աւելորդ է այս դիտողութիւնն հոս յառաջ բերել. «Չեր Արկնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, գեղեցիկ յօդուածին մէջ կը խօսուի նաեւ հայ Արկնագրերու մասին՝ որոնց թիւը առ այժմս շատ սակաւ է, բայց ինչպէս կ'ըսէք՝ անսպասելի չէ որեւէ նոր հայերէն կրկնագրի մը գիւտը:», ներկայիւս կը ծանուցանեմ Չեզ՝ թէ մի այդպիսի Արկնագիր կը գտնուի մեր Ս. Լու-

1 Բնագիրը եւն տես հայագիտին քով՝ էջ 756-758: — Աը յաջորդէ Լեւոնի Գ արտօնագիրն՝ տրուած Սիկիլիացւոց՝ 22 (= 1331) թուին, (անդ՝ էջ 758-762), որուն նմանատիպ մը չենք գտներ միւսներուն հետ. երեք թիւ մեծութեամբ հրամանագիրս բոլորգիր է, եւ հրատարակուած նաեւ ի «Բազմազէպ», 1847, էջ 92-94. V. Langlois, Trésor եւն, էջ 185-190 եւ այլուր, այսպէս՝ «Սիսուան», 363-365:

սաւորիչ մայր եկեղեցւոյ մատենադարանին մէջ: Մատենան Սաղմոս է 17,5 × 10,5 սմ. մեծութեամբ, բողբոջազիր, հաստ մագաղաթեայ, գրուած ոմն Մխիթար երէցի ձեռքով, անթուական: Գրիչը ջնջել է մագաղաթի հին գրութիւնը եւ գրել է Սաղմոս: Բայց եւ այնպէս հին գրութիւնը տեղ տեղ բաւական որոշ է. մնացեալ մասերն ալ գիւրաւ կ'ընթերցուին՝ եթէ քիմիական միջոցներու դիմուի: Հին գրութիւնը Ֆլինդ-Պէրլ-Պէրլ խոշոր երկաթագրով է՝ տեղ տեղ մանր: Առաջին երեսի վրայ որ մասամբ քերուած է, եւ մասամբ ալ ուրիշ գրութեամբ եղծուած՝ որոշ կը կարգացուին այս խօսքերը՝ «(Ասորո)Յոյ Բարո-Մեան: Ե- է . . . Բող-ցո-+ շէ-ողով . . . Ֆեանց որպէս սովոր են ոմն: Այլ Ֆեի-Մե-Ե-ցորո-+ : Ե- այն: Իսկ գրութեան մէջ մի այլ տեղ՝ . . . Մե-ն շէ-ան-ն . . . Ե- ուղեցիք թե-որ-Մե-Պէ-Պէ-ն-ճար-է- ուղեղ ճանապարհա- իմացան շէ-բար:» Մի ուրիշ տեղ ալ. «Պարտախանէ էր:» Այս տողերէն դատելով՝ հին վկայաբանութիւն¹ եղած պիտի լինի նախնական գրութիւնը: Սաղմոսիս մագաղաթի մէջ մասնական գրութիւնն օրոր լեզուով է. գրերը պարզ: Եթէ գեր. չ. հաճի՝ ձեռագիրը կ'ուղարկեմ Ձեր քննութեան:» — Ար բաղձայինք անշուշտ քննել այս ձեռագիրն՝ հնագոյն ճաշոց մ'անշուշտ, բայց

1 Անշուշտ սչ «Վկայաբանութիւն»՝ բառիս բուն իմաստով. այլ ճաշոց՝ ամէն աւուր սօնից ընթերցուածներով: Ի հարկէ բովանդակութիւնը ճշգրտելու համար քննել պէտք է տակաւին:

նաեւ այն «օտար լեզուով», նախնական գրութեան մասը:

Երկրորդ կրկնագրին մասին տեղեկութիւն տուաւ Գեր. Տրդատ Վ. Պալեան, սախորագրով «Չեռագիր աւետարան մը, կրկնագիր¹»: Այս ձեռագիրն իւր սեպհականութիւնն է, 295 մագաղաթեայ թղթերով, 18,3 × 13 սմ. մեծութեամբ, վերջին գրչութիւնը շատ նոր է 1627ին գրուած Գրիգոր Երէց անուն քահանայէ՝ հաւանականօրէն ի կեսարիա: «Չեռագրիս մէջ դատարկ մնացած են 11 մագաղաթեայ թերթեր: Այս դատարկ մնացած թերթերն ալ միասին ամբողջ մագաղաթեայ թերթերն կրկնութիւնն են՝ Վերջին Գրչութեան գրով: Տեղ տեղ շատ անորոշ եւ տեղ տեղ ալ շատ որոշ կերպիւ հին քերուած գրերն կ'երեւին շատ զգուշութեամբ դիտող աչքի մը, բայց ընթեռնուն առ այժմ՝ ինձ համար դժուարին է, այսպիսի կրկնագիրներն կարգալու միջոցներ չունենալու համար: Այս ձեռագիրն կը ներկայացնեմ այս տեղ այն պատճառաւ թէ... փոքրիկ առիթ մը եւս աւելնայ հասկնելու համար գիտնական աշխարհին թէ շայերէն Չեռագիրներու մէջ ալ կրկնագրեր կան ոչ նուազ թուով աստ եւ անդ, բայց կարող ձեռքեր պէտք են որ ի լոյս աշխարհի հանեն:» — Դիտելու պարագայ մըն է՝ որ այս կրկին նոր կրկնագրերն ալ Վերջին Գրչութեան գրով են՝ ինչպէս ցայժմ ծանօթացած միւս օրինակները:

¹ Տես «Հանդէս», 1898, Թ. 5, էջ 140:

Վերջապէս գիտողութիւն մ'ալ մեր գրութեան վերջին կէտին՝ Արձանագրութեանց մասին: Այն տեղ համառօտիւ խօսած էինք նաեւ Երուսաղէմ գտնուած միւսիոնով շքեղ դամբարաններու եւ անոնց արձանագրութեան վրայ: Այս առթիւ «Հանդէսի» խմբագրութեան հասաւ յօդուած մը՝ «Մի քանի խօսք Սաղիմական հայ հնագրութեանց մասին», որ եւ թերթին մէջ՝ 1898 թ. 6 հրատարակուած է: Յօդուածագիրը՝ Ռուբէն Սրկ. Սամուէլեան՝ նախ տեղեկութիւն կու տայ այն պեղմանց մասին, եւ թէ ինչպէս յօրինուած է այն նմանագծութիւնը, զոր յիշած էինք՝ հրատարակուած «Սուրբ Երկիր» եւն գործին մէջ: Ապա կը յիշուի 1894 տարւոյն «Ս. քաղաքիս հիւսիսային կողմը, Գամասկոսի դռնէն դուրս գտնուած եւ վերջին աստիճանի նրբութեամբ եւ գեղեցկութեամբ յօրինուած մուսիոնները եւ անոնց հայ արձանագրութիւնն», որոնց մասին գրուած էր արդէն ազգային թերթերու մէջ¹: «Նշանաւոր արձանագրութիւնն է. «Վասն յիշտոյնի եւ իրկութեան մեռնայն Հայոց շրջոց շնորհաւ» Տէր իրէ:» Նաեւ անցեալ տարի Չիթենեաց լերան արեւմտեան կողին վրայ շէնքի մը հիմը փորելու ատեն յայտնուած է «նախածանօթներու յարեւմտեան մոզայիկեայ յատակ մը, որոյ նկարներն էին հին

¹ Կը խոստովանինք որ ընթերցած էինք Յօդուածագրին այս առթիւ գրածն ի թերթին «Արեւելք», թ. 2702: Մոռացութեամբ չէր յիշուած նաեւ յաջորդն՝ «Արեւելք» թ. 3132 եւն՝ նորագիւտ արձանագրութեան մասին:

Տայկական կամ ներկայ «Ս. Երկրի» կոչուած բազմաթիւ խաչեր: Ար յիշուի վերջապէս թէ ոչ միայն Երուսաղէմ, այլ նաեւ շրջակայքն, Յորդանանու երկու ափանց մօտերն, եկեղեցեաց աւերակներու վրայ ալ կը տեսնուին Տայ արձանագրութիւններ: Յօդուածագիրն ալ կը Տաստատէ որ յիշեալ միւսիոնով դամբարաններու Տայ արձանագրութիւնքն եւ Երուսաղեմայքն ընդՏանրապէս Տամանման են տառերու կողմանէ: Տառաձեւերն այժմ ծանօթ են ինձ, վասն զի Յօդուածագիրը Տաճած էր խաւրել նաեւ երկու մեծագիր լուսանկար այն միւսիոններու, մին Շուշանկայ դամբարանին, միւսն այն «Յակովբայ» արձանագիրն, որուն նմանագծութիւնը կար «Սուրբ Երկիր» գործոյն մէջ: Քննելով տառաձեւը՝ կրնանք կրկնել մեր վերոյիշեալ տեղն ըսածը՝ թէ Արձանագիրքն ոչ լիովին գլխագիր եւ ոչ ալ զուտ «միջին» են, բայց «անվարժ ձեռքէ մ'ելած» չեն՝ այլ ընդ Տակառակն գեղեցիկ յօրինուած են միւսիոնով: Աւելի «միջին» ձեւերով կ'երեւայ Շուշանկայ արձանագրութիւնը, ուր պէտք է «մաւր» կարգալ եւ ոչ «մաւրն»: Հոս արդէն փակագիր ալ կայ՝ «այս գիր է» բառերուն Բ եւ Է միաձոյլ են. աչքի կը զարնէ Ա տառին ամէն տեղ միեւնոյն ձեւով երեւալն, այսինքն երկրորդ սիւնեկին ներքնակողմը միշտ գծիկով մը. տառաձեւ մ'որ ոչ միայն ձեռագրաց՝ այլ նաեւ այլեւայլ արձանագրութեանց վրայ կը տեսնուի¹: —

¹ Տես վերը՝ Մտռի գրածը, էջ 153:

Շքեղ միւսիոններու վրայ խօսիլ հոս մեր ծրագրէն դուրս է: Կը բաղձայինք որ ոչ միայն պեղումները շարունակուելով ճոխանար այս կարգի հնութեանց մթերքն, այլ նաեւ որ հմուտ հնագէտ ու գեղարուեստագէտ բանասէր մը յատուկ հետազօտութեամբ պարզէր անոնց յարգն ու պատմութիւնը: — Աերջերս լոյս տեսաւ հատուած մը՝ «Հին պատառիկ Մովսիսի Խորենացւոյ¹,» մեծ երկաթագիր ձեռագրի մ'երկու մանր պատառներ (Բ գրոց ձա—ձբ գլխէն), որ կը ցուցնեն թէ մեծագիր ընտիր գրչագրի մնացորդ են: Ասոնց ընթերցումն եւ ուրիշ տեղեկութիւնք տեսնելու է նոյն տեղը, ուր նաեւ երկու հատակոտորոցս յաջող նմանահանութիւնք գրուած են:

1 Տես «Բաղմագէտ», 1898, էջ 165-174:

- Ժ. Կոնիքի Փր. Կ., Կննութիւնք զրոց Դաւթի Աս-
յաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893:
8° Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոյնիկեան չ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաքե-
թուպոլիս Դրանսիլուանիոյ 1680—1779: 1893: 8°
Երես՝ Ժ+533 (1 գնկատիւ): Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զննոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տեր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ գիւղա-
կան տունը: Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլէգիկձեան: 1894:
8° Երես՝ 103 (6 տախտակ՝ 55 պատկ.): Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. չ. Յ.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւպըման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. Հիւպըման, Հայկական Յատուկանունք:
1894: 8° Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Յակոբքոս Վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երես՝ ԺԲ+294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Յակոբքոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամիո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: 8° Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոսական եզերքը:
1895: 8° Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոյնիկեան չ: Գրիգոր Վ., Դրանսիլուանիոյ
Հայոց Մետրապոլիսք կամ Նկարագիր Կերւա
Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Պ. Տաշեան չ. Յակոբքոս Վ., Վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվարերական կանոնաց մա-
տենք, Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Թաղղէի: 1896: 8° Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

- իԱ. Տոմաշեկի վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հետազոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տեղեկութիւնը Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-ժեան: 1896: 8° էջ 2+62: Ֆր. 1.—
- իԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորենացոյ Պատմութեան մէջ. Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ վ. Մէնէվիշեան: 1897. 8° էջ Ժ,2+107: Ֆր. 1.50
- իԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը նախնեաց ոամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը եւ քաղուածներ, Մասն Ա. Ռամկորէն մասնագրութիւնը: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
- իԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը նախնեաց ոամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: 8° էջ Ա—Ը+273—522: Ֆր. 3.—
- իԵ. Գեղցեքի Հ., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ. Հ. Գր. վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք թարգմանչին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրը Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց: 1897 8° էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
- իԶ. Մեճեկիշեան Հ. Գարրիէր վ., Գիրք (կամ յօդուած) գրելու արուեստը: Նորուս նեղիմակներուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւններ: Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու արուեստը: 1898: 8° էջ Ը+123: Ֆր. 1.25
- իԷ. Խաչատրեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը: 1898: 8°, 56 էջ: Ֆր. 1.—
- իԸ. Տաշեան Հ. Յ., Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչութեան արուեստին: (10 զնկատիւ պատկերով): 1898: 8° ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50

30r

